

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

MEŞRUTİYETTEN DEVRİME GÜNEY AZERBAJYCAN
BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ (1906-1979)

İSMAİL YURDAKURBAN

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. KEMAL ÖZCAN

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

MEŞRUTİYETTEN DEVRİME GÜNEY AZERBAJCAN
BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ (1906-1979)

İSMAİL YURDAKURBAN

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. KEMAL ÖZCAN

KONYA-2024

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmail YURDAKURBAN
	Numarası	17810501058
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Tarih/Tarih
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN
	Tezin Adı	Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)** başlıklı bu çalışma 30/05/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Kemal ÖZCAN	
2	Prof. Dr.	Caner ARABACI	
3	Prof. Dr.	İsmail KIVRIM	
4	Doç. Dr.	Zahide AY	
5	Doç. Dr.	Hasan Ali POLAT	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmail YURDAKURBAN		
	Numarası	17810501058		
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

İsmail YURDAKURBAN

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmail YURDAKURBAN		
	Numarası	17810501058		
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN		
Tezin Adı	Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)			

XX. yüzyıl tüm dünyada mevcut durumun sorgulandığı ve rejim değişikliklerinin meydana geldiği bir dönemdir. İngiliz ve Rus hâkimiyet mücadelesi altındaki İran bu tür rejim hareketlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu tez İran’da meydana gelen rejim hareketlerini 1906 yılında meydana gelen Meşrutiyet hareketinden başlayarak, Pehlevi Hanedanı ve 1979 Devrimi’ne kadar incelemektedir. Tarihi olarak iki devrim arası dönem belirlenirken coğrafya olarak özel bir konumu olan Güney Azerbaycan bölgesi seçilmiştir. Bu bölge ve merkez olarak Tebriz düşünce hareketlerinin merkezi olmuştur. İngiliz ve Rusların hâkimiyet mücadelesine karşı çeşitli fikirler öne sürülmüş ve bağımsızlık hareketleri yürütülmüştür. Kaçar hanedanının yıkılması bağlamında artan dış etkiler ve Pehlevi dönemi Fars milliyetçiliği perspektifinden değerlendirilmiştir. Ardından İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmeler ve İran İslam Devrimi’ne giden süreç açıklanmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan dönemde Tebriz’in önemli bir siyasi ve ekonomik merkez olduğu ve etkinlik gösterdiği tespit edilmiştir. Araştırmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve basılı kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Settar Han, Hıyabani, Pehlevi, Pişeveri, Tebriz.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	İsmail YURDAKURBAN		
	Student Number	17810501058		
	Department	History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	Independence Movements of South Azerbaijan from Constitution to Revolution (1906-1979)			

The twentieth century was a period marked by questioning the status quo and witnessing regime changes worldwide. Iran, amidst the struggle for dominance between the British and Russians, was significantly impacted by such regime shifts. This thesis delves into Iran's regime movements, spanning from the Constitutional Monarchy movement in 1906 to the Pahlavi Dynasty and the 1979 Revolution. In delineating the historical period between these two revolutions, special attention is given to the Southern Azerbaijan region due to its unique geographical significance. Tabriz, serving as the region's hub, emerged as a center for intellectual movements. Various ideologies were proposed, and independent movements were undertaken in defiance of British and Russian dominance. The escalating external influences amid the collapse of the Qajar dynasty and during the Pahlavi era were analyzed through the lens of Persian nationalism. Subsequently, the post-Second World War developments and the path leading to the Islamic Revolution in Iran were elucidated. It was concluded that Tabriz played a crucial role as a political and economic center during the studied period. The research relied on archival documents, periodicals, and printed sources for its analysis.

Keywords: Azerbaijan, Settar Han, Hıyabani, Pahlevi, Pişeveri, Tabriz.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	ii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR.....	ix
ÖN SÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
1. Araştırma Konusunun Tanımı ve Amacı	1
2. Araştırma Konusunun Yöntemi ve Kapsamı	3
3. Araştırma Konusunun Kaynakları	5
4. Meşrutiyet Öncesi Güney Azerbaycan'ın Genel Durumu	6

BİRİNCİ BÖLÜM**İRAN'DA MEŞRUTİYET DÖNEMİ**

1. Meşrutiyeti Hazırlayan İç ve Dış Dinamikler	13
2. Meşrutiyetin İlanı.....	17
3. Meşrutiyetin İran'a Etkileri	19
3.1. Meşrutiyet Devriminde İngiltere ve Rusya	19
3.1.1. İngiliz Hâkimiyet Alanı.....	21
3.1.2. Rus Hâkimiyet Alanı.....	23
4. Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyeti Kaldırılması ve Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet Mücadelesi.....	29
4.1. Milliyetçiler ile Şah Arasındaki Mücadele.....	34
4.2. Şah'ın Meclis Darbesi	37
5. Güney Azerbaycan'da Meşrutiyetin Etkileri	42
5.1. Tebriz Direnişi.....	44
5.2. Settar Han Hareketi	48
5.3. Tedrici İdare Altında Kargaşa ve Settar Han'ın Mücadelesi.....	52

5.4. Rus Müdahalesi	61
5.4.1. Rus Hâkimiyetinin Sonuçları	67
6. Muhammed Ali Şah'ın İndirilmesi ve İkinci Meşrutiyet.....	69

İKİNCİ BÖLÜM

HIYABANİ HAREKETİ VE AZADİSTAN DEVLETİ

1. Rus Ültimatomu ve Meclisin Kapatılması.....	76
2. Hıyabani'nin Güney Azerbaycan'dan Ayrılması ve Rus-İngiliz Yakınlaşması 81	
3. Hıyabani'nin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri ve Azadistan Fikri.....	83
4. Hıyabani'nin Güney Azerbaycan'da Azadistan Devleti'ni İlan Etmesi.....	88
4.1. Azadistan Devleti ve Faaliyetleri	93
4.2. İngiliz-Fars Antlaşması	104
5. Hıyabani Sonrası Bölgedeki Hareketler	110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PEHLEVİ DÖNEMİ

1. Kaçar Hanedanının Sonu ve Pehlevi'nin İktidarı Ele Geçirmesi	113
2. Pehlevi İktidarı.....	114
3. Fars Milliyetçiliğinin Yükselişi	117
4. Pehlevi Döneminde Güney Azerbaycana Bakış ve Siyasi İlişkiler	120
5. Pehlevi İktidarına Tepkiler ve Pişeveri Hareketi.....	124
5.1. Pişeveri ve Güney Azerbaycan Hareketi.....	128
5.2. Sovyetlerin Bölgeye İlgisi	131
5.3. Azerbaycan Demokrat Partisi ve Millî Hükümete Giden Yol.....	134
5.4. Millî Hükümet	136
5.5. Güney Azerbaycan'ın Uluslararası Sorun Haline Gelmesi ve Millî Hükümetin Çökmesi	143
5.6. Pişeveri Hükümeti'nin Türkiye'yle İlişkileri	150

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVİRİME KADAR GÜNEY AZERBAJYCAN (1947-1979)

1. 1947-1952 Arası Güney Azerbaycan'ın Durumu.....	161
--	-----

2. Musaddık Dönemi.....	164
3. Musaddık Sonrası Dönem.....	171
4. Humeyni ve 1979 Devrimi'ne Giden Süreç	179
5. Pehlevi Hanedanının Sonu ve Humeyni İktidarı	185
SONUÇ.....	193
KAYNAKLAR.....	199
EKLER.....	212

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADP	: Azerbaycan Demokrat Partisi
<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.g.t.</i>	: Adı geçen tez
BCA.	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi
Bk.	: Bakınız
BOA.	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
CIA	: Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatı
HR. HMŞ. İŞO.	: Hariciye Nezareti, İstişare Odası
HR. SFR. 1	: Hariciye Nezareti, Petersburg Sefareti
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti, Siyasi
İHP	: İran Halk Partisi (TUDEH)
MHCP	: Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi
MI6	: Birleşik Krallık Dış İstihbarat Teşkilatı
No.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa aralığı
t.y.	: Tarih yok
y.y.	: Yayın yeri yok
yay. haz.	: Hazırlayan

ÖN SÖZ

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar bölgede etkin bir güç olan İran, Rusya'nın yayılmacı politikalarına karşı gereken savunmayı yapamamış, XIX. yüzyıl başından itibaren topraklarının önemli bir bölümünü Rusya'ya terk etmek zorunda kalmıştır. İran sınırları içindeki Azerbaycan toprakları, Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları ile bölünerek kuzey kısmı Rusların idaresine geçmiş, güneyde kalan kısım ise Kaçar idaresindeki İran sınırları içinde kalmıştır. Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Güney Azerbaycan bölgesinde 1925 yılında yönetimi ele geçiren Pehlevi hanedanı döneminde Fars milliyetçiliğine dayalı politikalar uygulanmaya başlanmış ve İran İslam Cumhuriyeti döneminde de bu uygulamalar devam etmiştir. İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, kendilerine yönelik bu uygulamalara karşı duruş sergilemiş, kimliklerini koruma adına farklı dönemlerde ayaklanma ve bağımsızlık hareketleri gerçekleştirmişlerdir. Çalışmamızda bu hareketler ve bu hareketlere etki eden iç ve dış faktörler incelenmiştir.

Tez, giriş hariç dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tez konusunun tanımı, araştırmanın amacı, yöntemi, kapsamı ve konunun kaynakları açıklanmış, ardından da Meşrutiyet öncesinde Güney Azerbaycan'ın genel durumu ve tarihsel arka plan özetlenmiştir.

Birinci bölüm, İran'da Meşrutiyet Dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde, Meşrutiyeti hazırlayan iç ve dış etmenler, Meşrutiyetin ilanı ve Meşrutiyetin İran'a etkileri incelenmiştir. Bu dönemde ülkede hâkim olan İngiltere ve Rusya'nın Meşrutiyete bakışları ve İran'ın geleceği hakkında kararlar alınmasına ve ülkeyi hakimiyet alanlarına bölmelerine rağmen İran yönetimini hiç sürece dahil etmedikleri İngiliz-Rus Anlaşması da açıklanmaya çalışılmıştır. Muhammed Ali Şah'ın 1908 senesinde Meclisi bombalayarak Meşrutiyeti kaldırması ve Meşrutiyetin yeniden tesisi amaçlı halk hareketleri de bu bölümde incelenmiştir. Özellikle, başta Tebriz olmak üzere Güney Azerbaycan bölgesinin anayasal düzenin yeniden kurulmasına yönelik mücadeleleri ve Tahran idaresinin kontrolündeki askeri ve kabile birliklerinin saldırılarına karşı bölgeyi savunmaları da bu bölümde incelenmiştir. Settar Han ve Bağır Han önderliğinde şehri aylarca savunan bölge

halkının Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesine yönelik ülke çapındaki harekete moral ve zaman desteği vermeleri açıklanmıştır.

İkinci bölümde Settar Han önderliğindeki Tebriz savunmasından sonraki süreçte 1911 Rus Ültimatı, I. Dünya Savaşı ve 1919 yılındaki İngiliz-Fars Anlaşması'nın etkileri ile bu dönemde Hıyabani önderliğindeki Azadistan Devleti deneyimi de incelenmiştir. Hiçbir dış kuvvetin ülkenin iç işleyişine karışmaması gerektiği anlayışı ile Osmanlı, Rus ve İngiliz etkisine karşı direnen Hıyabani ve önderlik ettiği hareketin Güney Azerbaycan merkezli bağımsızlık hareketi ve bu hareketin bölge ve İran'a etkileri de bu bölümde açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, Kaçar hanedanının sonu ve Pehlevi dönemi ele alınmıştır. Türk Kaçar hakimiyetinden sonra ülkenin yönetimini ele geçiren Rıza Pehlevi ve ardından tahta oturan Muhammed Rıza Şah dönemindeki katı rejim ve Fars milliyetçisi söylem ve uygulamalar karşısında ülkedeki azınlıkların ve özellikle de Güney Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türklerin mücadeleleri incelenmiştir. Bu dönemdeki 1945-1946 Azerbaycan Millî Hükümeti deneyimi, bu hükümete karşı başta Tahran yönetimi olmak üzere Sovyetler Birliği, İngiltere ve II. Dünya Savaşı ile birlikte bölgede etkin olmaya başlayan ABD'nin tutumları açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise 1946 yılı sonunda Azerbaycan Millî Hükümetinin yıkılmasını takip eden ve 1979 yılındaki İran İslam Devrimine kadar olan süreçte Güney Azerbaycan halkının maruz kaldığı anti demokratik uygulamalar ve bölge halkının 1979 Devrimi sürecindeki rolleri bu bölümde incelenmiştir. Devrimden sonraki süreçte yaşanan gelişmeler ve Humeyni'nin Güney Azerbaycan'a bakışı da aktarılmaya çalışılmıştır.

Tezin hazırlanması sürecinde desteklerinden ötürü birçok kişi ve kuruma minnettarım. Bölge üzerine yazılmış eserleri, arşiv kaynaklarını incelemek üzere gittiğim Azerbaycan'daki Bakü Büyükelçiliği yetkililerine, Azerbaycan Millî Kütüphanesi görevlilerine teşekkürü borç bilirim. Yazım sürecinde desteklerini esirgemeyen ve yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Kemal ÖZCAN'a, süreç boyunca desteğini esirgemeyen ve akademik yönden ilerlememe katkısı olan ilk danışmanım,

saygıdeğer hocam Prof. Dr. Caner ARABACI'ya ve yardımlarından dolayı Doç. Dr. Hasan Ali POLAT'a ve Araştırma Görevlisi arkadaşlarım Cem UNCU ile Abdülvahap ALICI'ya müteşekkirim.

KONYA 2024

GİRİŞ

Siyasi coğrafya akımının öncüsü olarak kabul edilen Alman Friedrich Ratzel, devletin en kısa tanımı olarak “Bir bölüm insan, bir bölüm toprak” deyimini kullanmıştır. Tabii ki bu tanım günümüz ulus devletlerini tanımlama açısından oldukça kullanışlı olmasına rağmen, sınırları halen tartışmalı ve birden çok etnik grubu bünyesinde barındıran devletlerin durumunu açıklamaktan uzaktır. İran da bünyesinde Fars, Türk, Kürt ve Arap gibi unsurları barındırması açısından klasik tanımlamalara uymayan bir durum arz etmektedir. Buna ek olarak günümüzde komşusu olan ulus devlet niteliğindeki Azerbaycan Cumhuriyeti’nden daha fazla Azeri Türk nüfusunu bünyesinde barındırması da problemin büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

1. Araştırma Konusunun Tanımı ve Amacı

XIX. yüzyıla kadar İran toprakları içindeki en kalabalık ve baskın unsur olan Türkler; önce Rus işgali ve bölünme ile nüfus açısından, sonra da -XX. yüzyılda-Pehlevilerin başa geçmesi ile hâkimiyet anlamında avantajlarını yitirmişlerdir. Kaçarlar dönemindeki hak arama çabalarında başlıca etmen, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik darboğaz nedeniyle çıkış yolu arama şeklindedir. Bu dönemdeki hak arama çabaları; artan yabancı devletlerin etkisi, ülke kaynaklarının birer birer yabancıların eline geçmesi ve ekonomik sıkıntılar ile hanedanın basiretsiz ve keyfi uygulamalarına halkın tepkisinin dışa vurumu şeklindedir. Meşrutiyet Hareketi, Settar ve Bağır hanların mücadeleleri, Şeyh Muhammed Hıyabani’nin hak arama ve sonrasında kısa süreli de olsa bağımsızlık mücadelesi bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bu tez çalışması, günümüzde İran Devleti’nin kuzey bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin “hak arama ve özgürlük mücadelesi”ni incelemeyi amaçlamaktadır. XIX. yüzyıla kadar çeşitli Türk soylu hanedanlıkların idaresinde daima başat güç olan ve bir arada yaşayan Azerbaycan Türkleri, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile bölünerek iki farklı devletin sınırları içinde yaşamak

zorunda kalmışlardır. Azerbaycan bölgesinin kuzey kısmı Rus idaresinde, güney kısmı ise Türk Kaçar hanedanı yönetimine girmiştir. Bu dönemde ekonomik ve siyasi hak taleplerinin yanı sıra ülkenin giderek yabancı devletlerin oyun sahası haline gelmesi, millî bir refleks ile yönetime karşı başkaldırı hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur. 1926 yılında ise İngilizlerin desteği ile Şah Rıza Pehlevi'nin iktidarı ele geçirmesi üzerine Fars milliyetçisi bir yönetim altında varlıklarını sürdürmek zorunda kalan Azerbaycan Türkleri, karşılaştıkları sistematik baskı ve Farslaştırma politikaları yüzünden hak arama mücadelesine girişmişlerdir.

Pehlevilerin başa gelişi ile birlikte İran'da Fars nitelikli, baskıcı ve merkezileşme odaklı uygulamalar nedeniyle Türkler, artık dilleri ve kimlikleri tanınmayan, hakları birer birer ellerinden alınan bir etnik grup haline getirilmeye çalışılmıştır. Ortak bir geçmişe sahip olduklarına inanan, ortak kültür, dil ve/veya din gibi değerleri paylaşan ve ortak bir geleceğe sahip olmak isteyen grup olarak nitelendirebileceğimiz etnik grupta kendine has bir kimlikleri olduğu inancı hakimdir. Fars milliyetçisi düşünce tarzına göre Azerbaycan bölgesinde yaşayanlar aslen Türk değil, sonradan Türkleştirilmiş “Türkçe konuşan” bir halktır. Bu bakımdan Sovyetler döneminde kullanılan “Türk Dilli Halklar” teorisi ile benzeşir. Bununla birlikte Rıza Şah'ın savunduğu milliyetçilik anlayışı daha ziyade XIX. ve XX. yüzyıl Avrupa'sında etkili olan Faşist İtalya ve Nazi Almanya'sının savunuculuğunu yaptığı ırkçılık anlayışı ile de örtüşür. Pehlevi'nin oluşturmak istediği tek tip İranlı kimliği başta Türkler olmak üzere ülke içindeki farklı etnik grupların tepkisine yol açmış, kimliklerinin tanınması ve haklarının verilmesi için verilen mücadeleler zamanla bağımsızlık mücadelesine evrilmiştir.

İncelenen dönem içerisindeki “hak arama ve bağımsızlık mücadeleleri”nin tarafları klasik örneklerden biraz farklıdır. Klasik örneklerde taraflar, hâkim güç olan devlet ile bağımsızlık mücadelesine girişen etnik gruptur. Burada ise taraflar sadece devlet ve Azerbaycan Türkleri değildir, en az bu aktörler kadar, süreci yönlendiren dış güçlerin de etkisi vardır. Öncelikle XIX. yüzyıldan itibaren bölgede etkin bir güç olarak Rusya faktörü mevcuttur. Bu dönemde Azerbaycan coğrafyasının bir bölümünü resmî olarak elinde tutan, İran sınırları içinde kalan bölümünü ise zaman zaman işgal eden, orada söz sahibi olma iddiasında olan bir Rusya vardır. Öte yandan

uzun yıllardır İran'ın güney bölgelerinde yönetimi elinde tutan ve ilaveten merkezi hükümet üzerinde de etkili bir İngiltere mevcuttur. Bunlara ek olarak da II. Dünya Savaşı sonunda sadece bölgede değil, tüm dünyada etkili olma iddiasında olan Amerika vardır. Bu devletlerin birbirleriyle mücadeleleri, çıkar çatışmaları, anlaşmaları da süreci derinden etkilemiş, olayların seyrini değiştirmiştir.

Tez çalışması, Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları ile iki farklı ülkenin sınırları içerisinde yaşamak zorunda kalan Azerbaycan halkının güneyde yani İran sınırları içinde kalan bölümündeki bağımsızlık hareketlerini ele almaktadır. İlk olarak kendileri gibi Türk olan Kaçar hanedanı zamanında, adaletsizlik ve dış güçlerin ülke içindeki uygulamaları gibi etmenlere karşı tepki niteliğinde başlayan Güney Azerbaycan bölgesi bağımsızlık hareketleri daha sonra Pehlevi hanedanı ile birlikte başlayan Farslaştırma ve etnik ayrımcılığa karşı mücadeleye dönüşmüştür. Etnik ve yönetsel açıdan birbirinden farklı iki hanedan zamanında süren bu hareketi etkileyen bir diğer etmen ise gerek bölge içinden gerekse bölge dışından olup da harekete etki eden dış güçler olmuştur. Nitekim Rusya, Osmanlı Devleti, İngiltere ve daha sonraları bu mücadeleye katılan ABD'nin etkisinden söz edilebilir. Güney Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadeleleri incelenirken sadece iç dinamiklere değil, dışarıdan etki eden bu güçlerin de tavırları ve sürece etkilerinin ele alınmasına çalışılmıştır.

2. Araştırma Konusunun Yöntemi ve Kapsamı

Araştırma konusu belirlendikten sonra izlenen yöntem şu şekilde olmuştur: Öncelikle literatürde konuyla ilgili kaynaklar belirlenmiş ve çalışma sürecinde kullanılacak olanlar sınıflandırılmıştır. Aynı zamanda arşiv kaynaklarına odaklanılarak çalışmada kullanılacak belge ve bilgiler incelenerek konu başlıklarına göre tasnif edilmiştir. Yazım sürecine başlamadan önce tespit edilen tüm literatür kaynakları ve arşiv belgeleri incelenerek yazım aşamasında kullanılmak üzere bilgisayar veri tabanına aktarılmıştır. Tüm değerlendirme süreçlerinin ardından tezi oluşturacak ana temalar belirlenerek yazım aşamasına geçilmiştir.

Çalışmada tezin sınırlılıklarını belirlemek için zaman olarak İran Meşrutiyet Devrimi (1906) ile İran İslam Devrimi (1979) aralığı esas alınmıştır. Bu iki devrimin

konunun başlangıç ve bitişinde esas alınmasındaki amaç, hem 1906 Meşrutiyet hem de 1979 İslam Devrimi'nin İran'ın sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik hayatında derin etkiler/kırılmalar yaratması ve her iki deneyimde de Güney Azerbaycan Türklerinin etkin olarak rol almasıdır. Bununla birlikte bahse konu zaman dilimi içinde birbirine zıt iki farklı hanedanın; Türk Kaçar ve Fars Milliyetçisi Pehlevi Hanedanı'nın hüküm sürmüş olması da incelenen bölge ve topluma etkileri açısından önemlidir.

İran nüfusunun resmî olmayan verilere göre %20-40'ını Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. İran'da Türkler azınlık olarak kabul edilmediği için kesin sayı belli olmamakla birlikte bağımsız kaynaklara göre bu sayı 13-21 milyon civarındadır. Diğer bir ifadeyle günümüzde bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türklerinden çok daha fazlası İran sınırları içinde, azınlık haklarına dahi sahip olmadan varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Pehlevi hanedanı zamanından itibaren yok sayılan bu halk için İslam devrimi bir umut olarak görülmüş olsa da yeni rejimin de bakış açısı farklı olmamış, Azerbaycan Türkleri bekledikleri ilgi ve toplumsal haklardan mahrum olarak bugünlere gelmişlerdir. Pehleviler ile iktidara gelen "Modern Fars Milliyetçiliği" devrim ile yerini "Geleneksel Fars Milliyetçiliği"ne bırakmıştır. Bu nedenle XX. yüzyıl başlarından itibaren başlayan Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık ve hak arama mücadeleleri günümüzde de sürmektedir.

Kaçar idaresinde iken yaşanan Rus işgali sonucundaki bölünme ve ardından da Fars milliyetçisi Pehlevi idaresinde sosyal, kültürel, ekonomik ve idari haklarından mahrum kalan Azerbaycan Türkleri hak arama sürecine girmiştir. Bu sürecin Azerbaycan Türklerine ve dünya siyasetine yansımalarının incelenmeye çalışıldığı bu araştırmada ortaya çıkan sonuçlar ve verilerin Azerbaycan Türklerinin hak arama çabalarının sürekli güncel olduğu bölgede yeniden yapılanmaya katkı sağlaması umulmaktadır. Bu çerçevede bölge halkının çabaları, başta İran olmak üzere, Azerbaycan, Türkiye, Rusya ve diğer küresel aktörlerin etkisinin ve bu yönüyle de İran sınırları içinde yaşamakta olan Azerbaycan Türklerinin hak arama mücadelesinin doğru bir şekilde incelenmesi, Azerbaycan Türklerine ve bölgeye yönelik rasyonel politikalar belirlenmesine katkı sağlayacaktır.

3. Araştırma Konusunun Kaynakları

Araştırmada öncelikle arşiv kaynakları ve dönemin gazeteleri başta olmak üzere bölge üzerine yazılmış gerek ülkemizde gerekse İran, Azerbaycan, Rusya, İngiltere ve Amerika'da yazılmış eserler ile ilgili kaynak incelemesi yapılmıştır. Konu üzerine yazılmış farklı ülkelerdeki eserler incelenerek bu ülkelerin bakış açıları, bağımsızlık hareketlerine müspet veya menfi yöndeki etkileri tahlil edilerek, "bağımsızlık hareketleri bunlardan nasıl etkilenmiştir?" sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. Ayrıca incelediğimiz döneme ilişkin İran içindeki iç dinamikleri ve bunların etkisi de açıklanmaya çalışılmıştır. Bir asırdır süregelen bağımsızlık hareketlerinin başarı ve başarısızlıklarının nedenlerinin de ortaya konulmasına gayret edilmiştir.

Ülkemizde, İran ve Azerbaycan üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte günümüzde İran sınırları içinde kalan Güney Azerbaycan bölgesi ile ilgili çalışmalar görece kısıtlıdır. Mevcut araştırmalar ise daha çok bölgenin yapısı ve kültürü üzerinde yoğunlaşmıştır: Yaşar Kalafat'ın *İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut*, Yalçın Sarıkaya'nın *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Brenda Shaffer'in *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, Gülara Yenisey'in *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Metin Erendor'un *İran'da Türk Kimliği*, Recep Albayrak'ın *Türklerin İrani*, Ali Kafkasyalı'nın *İran Coğrafyasında Türkler*, Aygün Attar'ın *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, isimli eserleri bölgenin yapısı ve kimliği alanında önemli çalışmalar olarak görülmektedir. Bölgedeki bağımsızlık hareketlerine öncülük edenlerin biyografisi niteliğinde olan Ali Azeri'nin *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*, Ekrem Rehimli'nin *Seyid Cafer Pişeveri*, Sebuhi Ahmedov'un *Azerbaycan Tarihinden Yüz Şahsiyet* adlı eserler de kahramanlarının hayat hikayelerinden bahsederken yaşanan süreç açısından da bilgi vermesi açısından önemlidir. Son dönemde, bölgedeki bağımsızlık hareketlerinin incelendiği eserler de artmaya başlamıştır: Cemil Hasanlı'nın *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, İbrahim Ramazani'nin *İranda Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı*, Yasin Sarı'nın *İran'da Bir Futbol Kulübü: Traktor Sazi ve İran'daki Türk Kimliği*, Selçuk Duman'ın *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi* adlı eserleri bu çerçevede

sıralanabilir. Ancak doğrudan XIX. ve XX. yüzyılda Güney Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık çabaları ve bu çabaların bölgeye etkisi üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır.

4. Meşrutiyet Öncesi Güney Azerbaycan'ın Genel Durumu

Güney Azerbaycan ya da başka bir ifadeyle İran Azerbaycan'ı kavramı coğrafi bir bölgeyi işaret etmekten öte bir zorunluluğu, bölünmeyi ve yaşanan acıları ifade eder. XIX. yüzyıla kadar kullanılmayan bu kavramın ortaya çıkış sebebi, Rusya'nın Azerbaycan topraklarının bir bölümünü kendi sınırlarına dâhil etmesiyle birlikte Azerbaycan coğrafyasının resmen ikiye bölünmesi, kuzey kısmının Rus hâkimiyetine girmesi, güney kısmının ise bugünkü İran sınırları içinde kalmasıdır.

Yüzyıllardır Türk hâkimiyetinde bulunan Azerbaycan topraklarının bölünmesi ile birlikte köyler, komşular, akrabalar farklı iki devletin yönetimi altında yaşamak zorunda kalmıştır. Kuzey Azerbaycan olarak nitelendirilen ve Rus hâkimiyeti altına giren bölge Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte XX. yüzyıl sonlarında bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Güney Azerbaycan toprakları ise 1926 yılına kadar Türk Kaçar Hanedanı idaresi altında başta Rusya, Osmanlı ve İngiltere olmak üzere bölgede etkin olmak için mücadele eden devletlerin oyun sahası olmuştur. Rıza Pehlevi'nin, Kaçar hâkimiyetine son vererek Pehlevi hanedanını kurması ile birlikte Güney Azerbaycan toprakları ikinci bir travmayı yaşamak zorunda kalmıştır. İlk olarak Rus işgali ile hem toprak hem de nüfus olarak kayıp yaşayan Güney Azerbaycan halkı, bu sefer de Pehlevi yönetiminde tamamen yok edilme tehlikesi ile karşılaşmıştır. Kaçar ve Pehlevi yönetimlerinin Güney Azerbaycan politikaları, bölgedeki Türkleri ciddî sıkıntılara sokmuştur. Bu sebeptendir ki Kaçar yönetiminin keyfi ve basiretsiz tutumları nedeniyle idarî ve maddî çöküntü yaşayan ve bu yüzden Kaçar hanedanına karşı mücadeleler veren Güney Azerbaycan halkı, sonrasında ise kimliklerinin yok sayıldığı, her türlü zorbalıkla karşı karşıya kaldıkları Pehlevi idaresine karşı varoluş mücadelesi vermek zorunda kalmışlardır.

İncelenen dönem (1906-1979) İran tarihinde iki önemli dönüm noktası arası dönemdir. 1906 Meşrutiyet Devrimi ile ülkede yüzyıllardır süregelen hanedanlık geleneğinin kısa süreliğine de olsa kanunî temellerle yeniden şekillenmesi, ülkenin dış etkilerle de olsa anayasal sistem ile tanışmasına imkân vermiştir. 1979 İslam Devrimi ile de ülke, dünya üzerinde bu zamana kadar örneği görülmeeyen yeni bir sistem ile tanışmıştır. Bu dönemin bir diğer önemli yanı da iki farklı hanedanlığın yönetimi altında genelde İran'ın, özelde ise Güney Azerbaycan coğrafyasının "hak arama mücadelelerini inceleme ve kıyaslama" imkânı vermesidir. İlk olarak 1926 yılına kadar Türk Kaçar idaresi altında hak arama mücadelelerine sahne olan bu topraklar, 1926 yılından itibaren ise tamamıyla Fars Milliyetçisi politikalar güden Pehlevi ailesinin idaresi altında var olma ve hak arama mücadelesine şahit olmuştur.

Güney Azerbaycan bağımsızlık hareketlerini incelerken bunu salt bir azınlığın kendisinden olmayan bir yönetime karşı hakkını arama ve nihayetinde bağımsızlık amacı gütmeye girişimi olarak görmek eksik olur. Zira sahnede sadece Tahran yönetimi ve Güney Azerbaycan halkı yoktur; Rusya ve Osmanlı gibi komşu devletlerin yanı sıra İngiltere, Almanya ve Amerika da bölgede etkili olmaya çalışmaktadır. Bu devletlerin çıkar mücadeleleri, askerî, siyasî ve ekonomik müdahaleleri incelenmeden konuyu sağlıklı tahlil edebilme imkânı bulunmamaktadır. Bununla birlikte yaşanan mücadeleleri sadece dış etkilerle açıklamak da Güney Azerbaycan halkının süregelen mücadelesini anlamak açısından yetersiz olur.

Azerbaycan'ın coğrafi sınırları Asur, Elam ve Babillerden geri kalan belgelere göre Kafkas Dağları'nın güneyinden Kassilerin (bugünkü Kirmanşah ve Loristan) yurduna kadardır.¹ Başka bir ifadeyle kuzeyde Derbent'ten başlayarak, güneyde Zencan ve Hamedan'ı içine alarak İran'ın ortalarına kadar uzanan bölgedir. Stratejik konumu ve sahip olduğu zenginliklerden dolayı tarih boyunca büyük güçlerin manevra sahası olması olmuş, bu yüzden de idaresi devamlı el değiştirmiştir. Bir bütün olarak Azerbaycan, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının iki katından daha fazla yüzölçümüne sahip bir coğrafyayı ifade etmektedir.²Azerbaycan

¹ Ali Asghar Haghdar, *İran Türklerinin Kimlik Rönesansı*, Çev. Macit Araz, Sonçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 216.

² Osman Erol, *İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri 1906-2006*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2007, s. 4.

topraklarının ikiye bölünmesi Rus işgali ile olmuştur. Cengiz Han'ın torunları tarafından kurulan Altın Ordu (Altın Orda) Devleti'nin yıkılışı ile birlikte bağımsızlığını kazanan Rusya, bu tarihten itibaren devamlı büyüme ve genişlemeye başlamıştır. Yaklaşık 250 yıl Altın Ordu Devleti yönetiminde kalan Rus Knezliklerinden birisi olan Moskova Knezliği, 1283'ten itibaren tarih sahnesine çıkmaya başladı. Altınordu'ya ve diğer rakiplere karşı uygulanan politika, 200 yıl sonra Moskova'yı Ortodoks dünyasının tek hâkimi haline getirecekti.³

Rus yayılcılığı, XVI. yüzyıldan itibaren batıda Avrupa'ya, güneydoğuda Çin'e ve güneyde Kafkaslar, İran veya Türkistan üzerinden Afganistan ile bütün Güney Asya'ya doğru üç yönde ilerleme temeline dayanmaktadır⁴. Rusların katı merkezîyetçi ve yayılcı emelleri dikkate değerdir. Rusların etrafındaki farklı milletleri asimile ederek Ruslaştırma politikaları hedefinden en fazla etkilenen ulus ise Türklerdir. XVI. yüzyıl ortalarında Kazan ve Astrahan Hanlıklarının işgali ile başlayan Rus yayılcılığı XIX. yüzyıl sonunda tüm Türkistan coğrafyasını kaplamıştır. Rusların Türk devletlerini birer birer yıkmaya başladığı ilk devirlerde dünyanın en kudretli devletlerinden olan Osmanlı Devleti, süratle yayılan ve genişleyen Moskova Knezliği'nin bir gün kendi başlarına da problem olabileceğini önceden fark edememiştir.⁵ Daha sonraki dönemde bu tehlike alenen ortaya çıkmışsa da bu sefer Osmanlı'nın eski gücünde olmayışı gibi nedenlerle gerekli mücadele yapılamamıştır.

Türkistan coğrafyasının Rus tahakkümü altına girmesindeki en büyük etmen, Türk Dünyasının bölünmüşlüğü sebebiyle yaşanan kaotik iç mücadelelerin Ruslar tarafından çok iyi değerlendirilip kullanılmasıdır. Birlik içinde yaşayamayan, ortak düşmanları olan Ruslara karşı birlikte hareket edemeyen Türk hanlıkları birer birer Rus yönetimi altına girmişlerdir.

XIX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Kafkaslar, Rusya'nın Osmanlı Devleti ve İran ile olan güney sınırını oluşturması nedeniyle stratejik öneme haizdi. Rusya ile

³ İsmet Konak, "Moskova Knezliğinin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, C. XXII/S. 1, Bahar, 2012, s. 101.

⁴ Abdurrahman Ateş, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost yayıncılık, Ankara, 2012, s. 73.

⁵ Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü, *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası*, Çizgi Yayınları, Konya, 2008, s. 33.

İran'ın Kafkasya bölgesine hâkim olma mücadeleleri nihayetinde İran'ın mağlup olarak bu bölgeyi tamamen Ruslara kaptırması Türkistan için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Kafkaslar, Rusya'nın yayılcı sıcak denizlere inme politikasında, ele geçirilmesi hayati öneme sahip coğrafi bölgelerin başında gelmektedir. Bu nedenle 1801 senesinde Gürcistan'ın ele geçirilmesi ile başlayan süreç, Rusların Kafkasya bölgesinde yayılmasının kritik eşiğidir. Bir başka ifadeyle Ruslar, Gürcistan'ı kendi topraklarına katmak suretiyle Kafkasya'da bir sömürge yönetiminin de temellerini atmış oldular.⁶

İran hükümdarı Nadir Şah'ın kendi adamları tarafından düzenlenen suikast neticesinde öldürülmesiyle birlikte Kafkasya ve Azerbaycan bölgesinde merkezi otorite zayıflamış, bölgede çeşitli Türk hanlıkları ortaya çıkmıştır.⁷ Bu hanlıklar İran ile Osmanlı Devleti arasında denge politikası ile varlıklarını sürdürmeyi başarsalar da Rusya'nın bölgeye gelişiyle birlikte Bakü, Gence, Erivan, Nahçıvan, Karabağ, Şeki, Şirvan, Taliş ve Kuba hanlıkları birer birer Rusya idaresi altına girmeye başlamışlardır.

Rusların Güney Kafkasya'nın önemli merkezlerini ele geçirmesi hem Osmanlı Devleti'ni hem de İran şahlığını endişeye düşürdü. Bununla birlikte sıkıntılı bir dönemdeki Osmanlı Devleti, Rusya'yı durdurabilecek güçten yoksundu. İran ise 1804 yılı ortalarında Rusya'ya savaş ilan etti. Günümüzde Ermenistan sınırları içinde kalan bölgede başlayan iki devlet arasındaki savaşta Ruslar İran süvarileri karşısında yenilerek geri çekilseler de mücadelede oldukça yıpranan İran kuvvetleri de bunları takibe cesaret edemeyip savaşı kesin bir zaferle sonlandıramamıştır.

İran'ın Rusya'ya yönelik hareketi başladığında, İran kuvvetlerinin topraklarını ele geçirmesinden endişelenen Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Ruslara başvurup onlardan yardım talebinde bulunmuştur. 14 Mayıs 1805 tarihinde Gence'de Kürekçayı yakınlarında General Tsitsianov ile görüşen İbrahim Halil Han, Karabağ'ın Rus idaresine bağlanmasını ve Rus Çarının vassalı olmayı kabul etti.⁸ Kürekçay Antlaşmasını takip eden yıllarda Çarlık Rusyası Karabağ'da hâkimiyetini

⁶ Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, 2004, s. 11.

⁷ Adalet Tahirzade, *Nadir Şah Afşar*, Çırağ Neşriyyatı, Bakı, 2005, ss. 39-40.

⁸ Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarixi Üzre Qaynaqlar*, Çırağ Neşriyyatı, Bakı, 2007, s. 250.

sağlamlaştırmak amacıyla sistemli olarak Hristiyan unsurları, bilhassa Ermenileri bu topraklara yerleştirme stratejisini benimsemiştir. Bu dönemde Ermeni ve Gürcü nüfus arasında Hristiyan bir yönetim altında yaşama arzusuyla Rus işgalini desteklemişlerdir.⁹ Nitekim bu tarihten sonra yapılan Osmanlı-Rus, İran-Rus savaşları sırasında Osmanlı ve İran'dan kaçan veya göç eden Ermenilerin büyük bir bölümü Ruslar tarafından sistemli bir şekilde Karabağ'da iskân edilmişlerdir. Yıllardır gündemde bulunan Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ meselesinin ana nedeni Rusların Karabağ'ı Hristiyanlaştırmak amacıyla, bölgeye dışarıdan getirttiği Ermenilerin yerleştirilmesidir.

Rus orduları 1812 yılında Avrupa'da Fransa ile mücadele ederken İran kuvvetleri de Kafkaslardan kuzeye doğru hücumla geçmesine rağmen Lenkeran yakınlarında yapılan Aslandüz Savaşı'nda Ruslara mağlup olmuş, Erivan da Rusların eline geçmiştir.¹⁰ Rus ilerleyişi İran içlerine kadar devam etmesi yüzünden çaresiz kalan Şah Rusya ile antlaşma imzalamayı kabul etti. 12 Ekim 1813'de Karabağ'ın Gülistan şehrinde, İran ve Rusya arasında barış imzalandı¹¹. Bu antlaşmaya göre Azerbaycan arazisindeki bütün hanlıkların ve Gürcistan'ın Rusya'ya ait olduğu kabul edildi¹². Ayrıca Hazar Denizinde sadece Rus donanmasının bulunacağı ve İran'da faaliyet gösteren Rus tacirlerden de gümrük vergisi alınmayacağı da kayıt altına alınmıştır. Sonuç olarak Gülistan Antlaşması ile Rusya'nın Güney Kafkasya'ya hâkim olması hususu İran tarafından resmen kabul edilmiş oluyordu.

Gülistan Antlaşması İran açısından bölgenin Rus hakimiyetine girmesinin tescillenmesi nedeniyle huzursuzluk sebebiydi, bu yüzden 1826 başlarında Rus Çarlığı'nın başkenti Petersburg'da çıkan isyanın bütün Rusya'yı kaplayacağı yönündeki bilgilere de dayanarak, Güney Kafkasya bölgesinde kaybedilen toprakları geri alabilmek amacıyla harekete geçti. İran'ı cesaretlendiren bir diğer sebep de Çar I. Aleksander'ın Aralık 1825 yılında ölümü idi¹³. İran şahı Abbas Mirza, Gülistan antlaşmasını bozarak, 16 Temmuz 1826 tarihinde ordusuyla Kuzey Azerbaycan

⁹ Ateş, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁰ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 284.

¹¹ A. Dirr, "Gülistan", *İslam Ansiklopedisi*, IV. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 834.

¹² Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 19, Güz, 2011, s. 131.

¹³ Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 132.

arazisine girerek 100 km. kadar ilerledi. 1826 yılı Eylül başlarında bölgeye gelen yeni kuvvetler, Rusların yeniden hücumu geçmesine imkân vermiştir, İran kuvvetleri ise geri çekilmek zorunda kalmıştır.

1827 yılı başlarında General Paskevich idaresindeki Rus ordusu süratli bir şekilde ilerleyerek Güney Kafkasya’da kontrolü sağladı. Haziran ayında Ruslar Erivan’ı tekrar aldı. Rus kuvvetleri oradan da Ermenilerin kutsal şehri Eçmiyazin’i ele geçirdi. Kanuni döneminden beri Eçmiyazin Kilisesi’nin ruhani liderini belirleyen Osmanlı artık bu önemli ayrıcalığı da Rusya’ya kaptırılmış oldu. Bu tarihten sonra Ruslar, Eçmiyazin Kilisesi’nin dini gücünün de etkisiyle Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başladılar.¹⁴ 1827 yılı sonlarına doğru Rus kuvvetleri Güney Azerbaycan’a geçip İran topraklarına girdiler. Rusların amacı Tahran’a kadar ilerlemektir. Bu amaçla da Tebriz’i ele geçiren Ruslar Abbas Mirza’nın merkez ile irtibatını da kesmiş oldular.¹⁵

İran şahı, Ruslar ile anlaşma yapmaktan başka çaresi kalmamıştı, İngiltere’nin de arabuluculuğu ile iki devlet arasında 10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması imzalandı.¹⁶ İranlılar imzaladıkları aşağılayıcı Türkmençay Antlaşmasıyla yalnızca bölge üzerindeki haklarından vazgeçmekle kalmadı, aynı zamanda ağır bir tazminat ödeyerek topraklarında yaşayan Rus vatandaşlarına (Osmanlı kapitülasyonlarına benzeyen) haklar tanıdı.¹⁷ Bu anlaşma Azerbaycan için bir milat kılacak kadar derin ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur.¹⁸ Kendi kaderini tayin etmede hiçbir söz hakkı verilmeyen Azerbaycan Türkleri, İran ve Rusya’nın hâkimiyet mücadelesi neticesinde imzalan bu antlaşmayla ikiye bölünmüştür.¹⁹

Kuzey Azerbaycan toprakları (Aras Nehri’nin kuzeyi) Rus İmparatorluğu’na eklendi ve İran, Aras’ın güneyindeki toprakları aldı. Böylece “Rus Azerbaycanı” veya “Kuzey Azerbaycan” ve “İran Azerbaycanı” veya “Güney Azerbaycan”

¹⁴ Türkmen, a.g.m., s. 19.

¹⁵ Karadeniz, a.g.e., s. 291.

¹⁶ Türkmençay Antlaşması’nın maddeleri ve sonuçları için bk. Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2008, ss. 187-199.

¹⁷ Peter Mansfield, *Orta Doğu Tarihi*, Çev. Ü.H. Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 209.

¹⁸ Savaş Açıkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I/S. 28, 2010, s. 404.

¹⁹ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, s. 256.

terimleri ortaya çıktı.²⁰ Gönümüzde İran sınırları içinde kalan bölgenin kuzeyinde Aras Nehri, batısında Doğu Anadolu, güney sınırında İran Kürdistan'ı ve Hamse, doğusunda Talış ve Muğan dağları yer almaktadır.²¹ İnceleme konumuz olan Güney Azerbaycan'ın merkezi ve en önemli şehri Tebriz'dir. Tarihte İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletinin başkenti olan Tebriz, Abbas Mirza döneminden itibaren de Kaçar hanedanının taht vârislerinin resmî ikametgâhı idi. Veliâht prens bölge valisi olarak görev yapmakta, buradan da şah olarak Tahran'a gitmekteydi. Musalı'ya göre, bilinçli olarak yapılan bu uygulama ile Türk nüfusu içinde, Türk adet ve geleneklerine bağlı olarak yetişen veliâht prens iktidara yükselince kendi Türk kimliğine sahip çıkması sağlanıyordu.²²

---

²⁰ Eynulla Medetli, *Azerbaycan Haqiqatleri İran Tarixşünaslığında*, Tahsil, Bakü, 2011, s. 17.

²¹ Seçil Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu", *Tarih ve Günce*, S. 7, Yaz, 2020, s. 361.

²² Namiq Musalı, "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II/S. IV, 2018, s. 139.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Binlerce yıllık köklü bir geçmişe ve çok zengin bir kültüre sahip İran toplumu, ilk anayasal rejim tecrübesini 1906 yılında yaşamıştır. Nitekim tarihsel süreçte devamlı olarak katı bir sistem ile idare edilen İran için 1906 senesi oldukça önemli bir dönemeçtir. Meşrutî yönetim kısa sürse de bu deneyim İran'ın geleceğine önemli tesirlerde bulunmuştur. Hatta bu hareketin tesirlerini 1979 senesinde İran'da yaşanan İran İslam Devrimi'nde bile görmek mümkündür.

1. Meşrutiyeti Hazırlayan İç ve Dış Dinamikler

1906 senesine gelinceye kadar tarihinde bu anlamda meşrutî bir yönetim tarzıyla tanışmamış olan İran için Meşrutiyet kavramı da oldukça yeni ve yabancıdır. Meşrutiyet kelimesinin kökeninin nereden geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte kesin olan bu kavramın İran'a Osmanlı'dan geçtiğidir. Meşrutiyet dönemi entelektüellerinden Ali Ekber Dehoda'ya göre, Meşrutiyet terimi ne Arapçada ne de Farsçada kullanılmıştır ve bu terim Farsçaya Osmanlı'dan geçmiştir.¹ Osmanlı'nın 1876'da Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesi, bu uğurda verilen mücadeleler, Abdülhamid'in tutumu, onun önce meşrutiyeti kabul etmesi ve sadık kalması, ardından ise rafa kaldırması gibi gelişmeler İranlılar üzerinde büyük etki yapmıştır.² Kesrevi'nin ifadesine göre o dönemde Avrupa ile ilişkide olan, oradaki atmosferi analiz eden İranlı aydınlar, meşrutiyet, kanun gibi kavramların ne anlama geldiğini iyi biliyorlardı ancak sıradan halkın ve esnafın bu kavramlara uzak oldukları da bir gerçektir.³

İran tarihine yabancı olan meşrutiyetin, İran toplumu tarafından bu denli arzulanarak benimsenmesinin altında birçok farklı neden yatmaktadır. İran'da

¹ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar", *Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)*, Vol. 5/No. 1, 2013, s. 52.

² Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX/S. 32, 2002, s. 146.

³ Ahmed Kesravi, *İrânın Meşrutî İnkılabının Tarihi*, C. I, Çev. Abdulla Emir Haşimi (Cavanşir), Essen, 2003, s. 73.

Meşrutiyet hareketi, XIX. yüzyılda İran'ın Avrupalı güçler karşısında güçsüzlüğü ve çaresizliğini anlamaya başlamasıyla hız kazanmıştır. Halk hem ülke ekonomisindeki kötü gidişattan hem de İran'ın bağımsızlığının sürdürülmesi de dahil olmak üzere dış güçlere karşı mücadeledeki başarısızlıktan dolayı hayal kırıklığı ve çaresizlik içindeydi. İran, halkın çoğunluğunun gözünde meşruiyetini kaybetmiş, yozlaşmış ve keyfi bir idare tarafından yönetiliyordu. İran'ın düzenli bir ordusu yoktu. Hükümet, bırakın dış güçlerle mücadele edebilmeyi, iç güvenliği, hatta ülkenin birliğini bile sağlayamıyordu.⁴

Batı nüfuzunun İran ekonomisi ve siyaseti üzerindeki etkisi halkı uyandırıyor ve bununla birlikte Batılı fikir ve inançların İran toplumuna ithal edilmesi de beraberinde geldi. Bir yandan ülkelerinin bağımsızlığını korurken bir yandan da Batılı kurum ve fikirlerden yararlanmak isteyen İran Milliyetçileri için Batı, bir anlamda büyük bir umut ve korku kaynağıydı.

Batının gelişmişliğini yeni teknoloji ve kanunun hâkimiyetine bağlayan dönemin İranlı aydınlarına göre kuralsız istibdat rejiminin yıkılmasıyla yeni teknoloji ve kanunun hâkimiyeti kendiliğinden oluşacaktır. Aydınların çabaları onların bekledikleri neticeye ulaşmasa da, bu dönem İran siyasi tarihindeki en önemli olaylardan birine şahit olmuştur. Necef'teki müçtehit Ayetullah Hasan Şirazi'nin "Bugün tütün kullanımı İmam-ı Zaman ile muharebedir"⁵ şeklindeki fetvası İran'da meşrutiyet hareketlerinin ilk kıvılcımıdır. Ayetullah Şirazi'nin bu fetvayı yayınlamasındaki en büyük etkenin Cemaleddin Afgani olduğu sıkça dile getirilmiştir. Şii ulemanın lideri Hacı Mirza Hasan Şirazi'ye, onu siyasi işlere katılmaya ve Tütün İmtiyazı konusunda harekete geçmeye teşvik eden ünlü bir mektup yazdığı bilinmektedir.⁶ Ancak Afgani'nin meşrutiyet hareketi öncesinde mason localarının tesisinde bizzat görev alması ve İngiltere ile olan ilişkilerindeki gizemlilik akıllarda soru işaretleri bırakmıştır.⁷

⁴ Mohammad Mehdi Nassirian, *Political Development in Iran 1905-1978*, Masters Thesis, North Texas State University, Texas, 1979, s. 20.

⁵ Miyase İlknur, *İmam Mehdi'den Humeyni'ye İran*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, s. 76.

⁶ Jaleh Pirnazar, *Political Movements and Organizations in Iran: 1890-1953*, Ph. D. Thesis, University of California, Berkeley, 1980, s. 9.

⁷ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 437.

Ülke çapındaki protestolar, modern İran tarihindeki ilk başarılı kitle hareketleriydi. Protesto hareketi, siyasi açıdan bilinçli kamuoyunun gücünü, bundan sonra hesaba katılması gereken güçlü bir faktör olarak ortaya koydu. Tütün hareketi ulema, tüccarlar ve modernleşmeci reformcular arasındaki ilk başarılı ittifakı temsil ediyordu.⁸ Devlete karşı kendine özgü bir modern İran cami-çarşı-aydınlar ittifakı geleneğinin doğuşuna tanıklık etmesi nedeniyle İran milliyetçiliği tarihinde bir dönüm noktası olarak görülen tütün olayı, bazı aktivist ulemanın ulusal politika arenasında merkez sahnesine çıkmasını sağladı.⁹ Sonuç olarak tütün boykotu başta din adamları olmak üzere eyleme destek verenlerin etkinliğini artırırken, İran'ın içine düşürülen durumdan ve ülkenin Avrupalılara satılmasından sorumlu tutulan yetkililerin de itibarını sarsmıştır.¹⁰

Meşrutiyet hükümeti arzularını fitilleyen ikinci önemli kıvılcım ise Kaçar hükümdarı Nasireddin Şah'ın öldürülmesi olmuştur. Cemaleddin Afganî'ye bağlı biri olarak bilinen Mirza Rıza Kirmanî tarafından öldürülen Şah, birçok yönüyle Osmanlı sultanı II. Abdülhamid'e benzetilmektedir. Uzun iktidarı boyunca denge siyasetini çok iyi güden Şah, II. Abdülhamid gibi ülke topraklarını olabildiğince korumayı başarmıştır. İlginç olan bir diğer konu ise Cemaleddin Afganî ve Mirza Rıza Kirmani isimlerinin Osmanlı başkentinde Ermenilerin 1895 yılında çıkardıkları isyan girişiminde de geçmesidir.

Nasireddin Şah'ın öldürülmesinden sonra tahta oturan Muzafferuddin Şah'ın zayıf kişiliğinin de etkisiyle İran'da merkezde ve diğer vilayetlerde çözümler başlamıştır. Bu dönem İran'ın tüm gümrüklerinin Belçika kontrolüne geçmesi, Rusya'nın da etkisinin artması anlamına gelmekteydi ki Browne, "Belçikalılar bu konuda Rusya'nın çakallarıdır" diyerek konuyu özetlemiştir¹¹. İranlı tüccarlar, gümrüklerden sorumlu Belçika vatandaşı J. Nouz'dan oldukça rahatsız olmuşlardır. Üstelik Nouz'un din adamlarının giydiği bir kıyafetle çektiği fotoğrafının

⁸ Pirnazar, *a.g.t.*, s. 12.

⁹ Mangol Bayat, *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909*, Oxford University Press, New York, 1991, s. 31.

¹⁰ Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York, 2001, s. 122.

¹¹ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, London, 1910, s. 100.

paylaşılması karşısında halk ve ulema, İslamiyete ve Müslüman İran halkına hakaret edildiği gerekçesiyle Nouz'un bu tavrından iyice rahatsız olmuş ve çileden çıkmıştır¹².

Bu dönemde İran topraklarının her tarafından huzursuzluk ve protesto haberleri gelmektedir. Çarlık Rusyasının, Japonya'ya karşı giriştiği savaşta mağlup olması da Tahran'da yankılanmıştır. Bu durumu Meşrutiyet taraftarları savaşta Rusya'nın mağlubiyetini istibdat rejimine bağlamışlardır. Savaşın galibi Japonya'da ise meşruti hükümete sahip monarşik bir yönetim bulunmaktadır.

1905 senesinde Rusya'da meydana gelen devrim de İran'daki meşrutiyet taraftarları tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Özellikle Kafkaslar üzerinden İran'a gelen fikir akımlarıyla meşrutiyet düşüncesinde yeni anlayışlar hız kazanmıştır. 1904 yılının başlarında Bakü'deki Sosyal Demokrat Parti yerel Müslümanlar için "Himmet" adında bir şube kurmuştur. Şubenin daha sonra Azerbaycan Türkçesi ile yayına başlayan aynı isimli (Himmet) gazetesi de sosyal demokrat bakış açısından ziyade kendine özgü Müslüman Azerbaycan kimliğini ön planda tutmaktaydı.¹³ Aynı yılın sonunda, önde gelen Kafkasyalı göçmenlerden Neriman Nerimanov, Bakü'deki bazı İranlı radikalleri İctimaiyun Ammiyyun'u (Sosyal Demokrat Parti) kurmaya teşvik etmiştir. Bakü'den bu örgütün İran'a taşınması için girişimlerde bulunulmuştur.¹⁴ Kesrevi'ye göre İran devriminden bir yıl önce kurulan parti, Nerimanov tarafından yönetilmiş ve hızla İran şehirlerinde şubeler kurulmuştur; nitekim bunlardan biri de, Haydar Han Emoğlu liderliğinde, Tahran'da faaliyete geçmişti.¹⁵

Bu dönemde halkın tepki gösterdiği bir diğer konu ise İran'ın gittikçe artan dış borçları olmuştur. Ekonominin çöküşe gittiği bir dönemde Şah'ın sorumsuzca hazineden para harcayarak yaptığı yurtdışı seyahatler de bu tepkileri artırmıştır. Tahran'da bu dönemde yaşanan ayaklanmalar ilk bakışta bazı yöneticilere tepki gibi görünse de aslında devlet idaresine karşı topyekûn rahatsızlığın ifadesidir.

¹² Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik Ortadoğu*, C. II/S. 1, 2007, ss. 54-58

¹³ Bayat, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁴ Ervand Abrahamian, *Social Bases of Iranian Politics; The Tudeh Party, 1941-53*, Ph. D. Thesis, Columbia University, New York, 1969, ss. 177-178.

¹⁵ Pirnazar, *a.g.t.*, s. 56.

2. Meşrutiyetin İlanı

Halk içinde başlayan yerel kıpırdanma hareketlerinin toplumsal bir ayaklanma hadisesine dönüşmesi tarihe “Küçük Göç” ve “Büyük Göç” olarak geçen olaylar neticesinde olmuştur. Toplum içinde uzun süredir devam eden rahatsızlıklar, daha fazla özgürlük ve adalet istekleri olmasına rağmen meşrutiyet talebi hiç dile getirilmemiştir, zaten İran toplumunun da böyle bir amacının olmadığı ifade edilmektedir.

Dönemin Tahran Valisi ve aynı zamanda Sadrazam olan Aynü'd-Devle'nin icraatları uzun süredir halkın tepkisini çekmekteyse de gerek Aynü'd-Devle'nin siyasi manevraları, gerekse Şah'ın güçsüz kişiliği nedeniyle makamını korumayı başarabilmişti. 1905 yılında, Rus-Japon savaşı yüzünden yaşanan şeker kıtlığını fırsat bilen Aynü'd-Devle tüccarların üzerindeki baskıyı artırmış, bazı önde gelen tacirleri falakaya çektirmişti. Valinin bu uygulamaları halk ve ulema arasında büyük tepkiyle karşılanmış, muhaliflerle devlet görevlileri arasında çatışmalar başlamıştı. Bu olaylar yaşanırken, meşrutiyet hareketlerinin ilk rehberleri ve halkı yönlendirenlerin başında yer alan, Tahran ulemasının meşhur çehrelerinden Ayetullah Behbehânî ve Tabatabaî bizzat orada yer almışlardır. Rey'de bulunan Şah Abdülazim türbesinde protesto amacıyla toplananların talepleri Aynü'd-Devle'nin görevden alınması, manevi değerlere hakaret ettiği gerekçesiyle gümrükler sorumlusu Nouz'un sınırdışı edilmesi ve adil bir yargı teşkilatının kurulması şeklinde olmuştur. Görüldüğü üzere halkın henüz Meşrutiyetle alakalı bir talebi yoktur. Muzafferuddin Şah'ın gelişen olaylardan tam anlamıyla bilgisi olmamıştır. Talepler Şah'ın kulağına ulaşınca halk ve ulemanın Tahran'a geri döndürülmesi ve taleplerinin derhal yerine getirilmesi emrini vermiştir.¹⁶ Bu emirle Küçük Göç sonlandırılmış, topluluk “Adaletthane”nin tesisi için Tahran'a geri dönmüştür. Ayrıca Tahran valisi de taleplere uygun olarak görevden alınmıştır.

“Küçük Göç”ün ardından muhalif topluluğun Tahran'a dönmesine rağmen Şah ile ulema arasındaki anlaşma yerine getirilmemiştir. Tahran valisi olan kişi görevden alınmasına rağmen aynı kişinin sadaret makamını hala işgal ediyor olması huzursuzluğu artırmıştı. Şah tarafından halka söz verilen adil yargı teşkilatı

¹⁶ Dilek, a.g.m., ss. 58-59.

“Adalethane” ise açılmamıştı.¹⁷ O yüzden ki protestolar başlamıştır. İdare de bu durumu protesto eden bazı aydınlar ve din adamlarını tutuklanıp sürgün etmeye kalkmış ve bu durum halkı galeyana getirmiş, İran’ın çeşitli bölgelerinde protesto gösterileri artmıştı. Bu gösteriler esnasında ordu birlikleri ile protestocular arasında çıkan çatışmada bir öğrencinin ölümü olayların seyrini hızlandırmıştır.

Olaylar üzerine ulema şehirden ayrılarak Kum kentine gitmeye karar vermiştir.¹⁸ Ulemaya tüccarlar ve halk da katılmak istemişse de hükümet buna engel olmuş, Kum’a sadece ulema gidebilmiştir. Esnaf ise işyerlerini açmayarak protestoya destek vermişlerdir. Bu durum Aynü’l-Devle’yi kızdırmış, işyerlerini açmayan esnafa ağır cezalar verileceği ilan edilmiştir. Ancak Tahran’daki tüccarlar bu haberi aldıktan sonra, Tahran’daki İngiltere Sefaretine iltica ettiler. Sayılarının çeşitli kaynaklarda on üç ila yirmi bin arasında olduğu tahmin edilmesine rağmen, eylem düzenli ve verimli bir şekilde organize edilmişti, yiyecek boldu ve nakit akışı kolayca sağlanıyordu.¹⁹ İstekleri Aynü’l-Devle’nin azli, Anayasanın ilan edilmesi ve Kum’a giden ulemanın geri dönmesi idi.²⁰

Tahran’da bu şekilde cereyan eden olayların artarak diğer bölgelere de sıçraması, ulemanın Kum kentine yerleşerek buradan protesto faaliyetlerine devam etmesi Şah’a geri adım attırmış, tarihe “Büyük Göç” olarak geçen bu hadise sonunda Muzafferuddin Şah, daha fazla dayanamayarak Kanun-ı Esasi’nin ilanına izin vermiştir. Muzafferuddin Şah, sonunda Meşrutiyeti ilan ederek, Meclisin kurulması ve Anayasanın yazılması için emir vermiştir. Şah’ın bu fermanı İngiliz Sefaretinin bahçesinde bekleyen halka okunduktan sonra, sefarete sığınanlar dışarı çıkmışlardır. Kum şehrine gidenler de böylece geri dönmüşler, Meşrutiyetin ilanını zaferle kutlamışlardır.²¹

¹⁷ Bayat, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁸ Şii geleneğe göre ulema tasvip etmediği bir duruma tepki için şehri terk ederek kutsal sayılan bir yere yerleşir ve buradan itirazlarını dile getirirler. Büyük göç esnasında ulemanın Kum’a gitmesi, Küçük göç esnasında Rey kentindeki Şah Abdülazim Türbesine sığınmaları da buna benzer bir durumdur.

¹⁹ Bayat, *a.g.e.*, s. 131.

²⁰ Bedik, “İran, Tarih-i İnkılâb”, *Resimli Kitap*, C. IV/S. 21, Haziran 1326, ss. 766-767; Kılıç, a.g.m., s. 149.

²¹ Bedik, a.g.m., ss. 766-770; Kılıç, a.g.m., s. 150.

3. Meşrutiyetin İran'a Etkileri

İran, XIX. yüzyılın başında Yakın ve Orta Doğu'da siyasi ve ekonomik egemenlik arayan Avrupalı güçlerin çıkar alanına girmiştir. Yüzyılın sonunda ülke üzerinde İngiltere ve Çarlık Rusya'nın çıkar mücadeleleri artmıştır. Nesnel olarak bu rekabet, İran'a, devletini ve resmî bağımsızlığını koruma fırsatı vermiş ancak bu, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında bir yarı koloniye dönüşümünü engellememiştir.²² İran toprakları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya ve İngiltere'nin etki alanına girmiş, ülkedeki tüm gelişmeler bu iki ülkenin kontrolü altında olmuştur. Öyle ki 1848-1896 tarihleri arasında İran Şahı olan Nasireddin Şah:

“Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum, Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle bir ülkeye ki ülkenin Şahı, ülkesinin kuzeyine ve güneyine gidemiyor,”

diyerek ülkenin durumunu özetlemiştir.²³

İran'ın umutlarından İngiltere'ye çekildiği ve korkularıyla Rusya'ya sürüldüğü söylenir ve bu vesileyle, Tahran'ın başlıca sakinlerinin Şah'ın bazı idarî reformları reddetmesine karşı bir protesto olarak İngiliz Elçiliği'ne sığındığı için umutları ona rehberlik etmiştir. İranlılar, İngiltere'yi her zaman “özgürlerin ülkesi” olarak tanımışlar ve “özgürlük ülkesi” Elçiliği'ne sığınmak istediklerini söylemişlerdir.²⁴ Aslına bakılırsa protestocuların ilk olarak Türk Elçiliğine sığınmak istedikleri, bu istekleri kabul edilmeyince de yardım için İngilizlere başvurdukları da iddia edilmiştir.²⁵

3.1. Meşrutiyet Devriminde İngiltere ve Rusya

Meşrutiyetin ilanı İngilizler açısından büyük bir prestij kazanımı olmuştur. Bu dönemde İngiltere'yi anayasanın hamisi olarak gören İran halkının, hâlihazırda hazırlanmakta olan İngiliz-Rus anlaşmasından haberleri yoktu. İngiltere'nin İran'daki Rus nüfuzuna karşı koymak için meşrutiyetçileri desteklediğini algılayamayan

²² Salih Mammadoğlu Aliyev, *İstoriya Stran Vostoka XX Vek*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Moskva, 2004, s. 43.

²³ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, y.y., 1997, s. 21.

²⁴ Thomas E. Gordon, *The Reform Movement in Persia*, London, 1907, s. 23.

²⁵ David Fraser, *Persia and Turkey in Revolt*, London, 1910, s. 19.

meşrutiyetçiler, İngiltere'yi inanılmaz bir "ideolojik Mesih" konumuna yerleştirmişlerdir.²⁶ Britanya'ya dair bu gerçekçi olmayan imaj kısa sürede ortadan kaybolmuştur. Çünkü 1907'de Britanya ve Rusya, İran'ı "nüfuz alanlarına" bölmeye hazırlanmaktaydılar.

XX. yüzyılın başlarında, Rusya ve İngiltere bölgede giderek artan bir çatışmaya girdi. Batı'da, bölgesel genişleme ve sıcak denizlere inme arzusu Kırım Savaşı ile engellenen Rusya, gözlerini doğuya, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya çevirmişti. Eşzamanlı olarak İngiltere, Hindistan Yarımadası'ndaki konumunu sağlamlaştırıyor ve Çin'de bir imparatorluk inşa ediyordu. Önceki yüzyılda, İngiliz-Rus ilişkileri asgari düzeydeydi. Bununla birlikte, yeni oluşan şartlar nedeniyle ilişkilerin artması zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi nedeniyle zor duruma düşen Rusya, bölgedeki konumunu güçlendirmek istiyordu. Diğer taraftan İngiltere ise, 1899-1902 yılları arasında Afrika'da giriştiği Boer Savaşı'ndan sonra, potansiyel bir Rus saldırısına açık Hindistan için güvenli sınır bölgeleri arıyordu. Bu nedenle hem İngiliz hem de Rus Hükümetleri ciddi bir şekilde karşılıklı olarak yakınlaşmayı düşünmeye başladılar. 1905 yılında, iki devlet arasında bir anlaşma yapılması önerisi dönemin Rusya Başbakanı Sergei Witte'ye iletildiğinde Witte, Japonya ile yapılan hazırlıksız bir savaştan sonra Rusya, büyük bir güç statüsünü yeniden kazanması için, kendisini anlaşmalarla bağlamaması gerekçesiyle buna karşı çıkmıştır.²⁷ Rus tarafının bakışının değişmesi 1906 yılında Witte'nin istifası ve genel olarak İngiliz yanlısı ve Alman karşıtı olarak bilinen Aleksandr Petrovich Izvolskii'nin Dışişleri Bakanı olması ile gerçekleşmiştir.²⁸

İran, ilgili her iki devlet için de bir toprak parçası, tavizler alanı, ticaret için bir pazar idi. Hiçbiri onun bir millet olduğunu düşünmedi. Anlaşma, gerçekten de yağmacı "imparatorlukların ölüm döşegindeki bir ülkeyi her zaman selamladığı" geleneksel ifadelerle yani "onun bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı duymak" şeklinde başladı ki, aslında ülkeyi üç alana bölme esasına dayanıyordu. Kuzeydeki

²⁶ Younes Parsa Benab, *The Soviet Union and Britain in Iran, 1917-1927: A Case Study of the Domestic Impact of East-West Rivalry*, Ph.D. Thesis, The Catholic University of America, Washington, 1974, ss. 36-37.

²⁷ Jennifer Siegel, *Peaceful Penetration under Arms: Anglo-Russian Relations in Central Asia, 1907-1914*, Ph. D. Thesis, Yale University, 1998, s. 44.

²⁸ Siegel, *a.g.t.*, s. 45.

Rus kontrol bölgesi, İran'ın yarısından fazlasını kaplıyordu ve üç büyük şehri Tahran, Tebriz ve İsfahan ile daha verimli ve kalabalık bölgesinin tamamını kapsıyordu. İngiliz bölgesi, güneybatıda kurak ve seyrek bir nüfusa sahip, tek bir büyük kasaba olan Kerman dâhil küçük bir bölgeydi. İkisi arasında, içinde Şiraz'ın bulunduğu, esas olarak çöller ve dağlardan oluşan büyük bir tarafsız bölge uzanıyordu.²⁹ Anlaşma, İran'ın 1800'lü yıllarda fiilen gelişen Rus ve İngiliz nüfuz alanlarına fiilen bölünmesini doğruladı. Rus seyahat günlüklerinin analizi, XIX. yüzyıl boyunca fiili bir bölünme ve Rus etki alanının var olduğunu ve yalnızca 1907 Konvansiyonu tarafından onaylandığını kanıtlamaktadır. Aslında, geçmişte Rus gezginler tarafından izlenen rotalar, ilerde Rus etki alanı olacak olanla aynı uzunluktadır.³⁰ Anlaşmanın yayınlandığı tarihte, İran gazetelerinden birinin yazdığı yazı anlaşmanın halk gözünde nasıl yorumlandığını anlamak açısından önemlidir: “*İngiliz-Rus Anlaşması şu şekildedir: A ve B oturun ve C'nin kadim atalarının mirasını 'izinizle' bile demeden ikiye bölün.*”³¹

3.1.1. İngiliz Hâkimiyet Alanı

İngiliz-Rus Anlaşması, XIX. yüzyılda başlayan stratejik bölgelerin büyük güçler tarafından paylaşılma mücadelesini ifade eden “Büyük Oyun”un (The Great Game) da bitişini simgelemektedir. Gerçi, bitiş tarihini 1917 Ekim Devrimi olarak kabul edenler ya da bu oyunun hiç bitmeyeceğini savunan yazarlar da mevcuttur. Ama kesin olan bir şey var ki, o da bu anlaşma ile İngiltere ve Rusya çatışma yerine uzlaşarak çıkar alanlarını bölüşme yoluna gitmeleridir. Bu da İran gibi yıllarca denge siyaseti güden, bir süper güce karşı diğerinin desteği ile ayakta kalmaya çalışan devletlerin sonlarının geldiğinin de habercisi idi.

Sir Edward Grey, Rusya ile yeniden yakınlaşma planları yapıyordu ve şüphesiz İran da bu oyunda bir “piyon” olarak görülmekteydi. İngiltere, anayasanın

²⁹ Henry Noel Brailsford, *The Fruits of Our Russian Alliance*, The Anglo Russian Committee, London, 1912, s. 43.

³⁰ Elena Andreeva, *Russia and Iran in the Great Game Travelogues and Orientalism*, Routledge Studies in Middle Eastern History, Newyork, 2007, s. 6.

³¹ L.F. Esselstyn, “*Political Changes in Persia*”, *Islam and Missions*, Fleming H. Revell Company, New York, 1911, s. 131.

kurulmasını teşvik etti, ancak İran Avrupa modelinde bir hükümeti benimsediğinde, Rusların belirgin düşmanlığı karşısında bunu korumaktan kaçındı.³²

Liberal Kabine Aralık 1905'te İngiltere'de göreve başladığında, İngiltere'nin Rusya ile Türkistan konusundaki görüş farklılıklarını çözmeye yönelik çabaları ivme kazanıyordu. Liberaller, bir ekonomi ve tasarruf sözü vererek iktidara gelmişlerdi. Otokratik Rusya ile bir uzlaşma, liberalizmin ilkeleriyle uyumlu olmasa da, Çar hükümetiyle bir anlaşmadan sağlanacak ekonomik ve stratejik faydalar, sivil özgürlüklerin savunulmasından önce geliyordu.³³ İngiltere'nin, yaklaşan dünya savaşı arifesinde Almanya'ya karşı Rusya'yı yanına çekme amacıyla imzaladığı bu anlaşmaya İran içinden olduğu kadar İngiltere içinden de pek çok tepki gelmiştir. Rusya'ya verilen bu tavizlerin arkasının kesilmeyeceği, Rusların anlaşmalara sadakat anlamında ne derece sicillerinin bozuk olduğu, İngiltere'nin bu anlaşma vesilesi ile bölgede kazandığı prestij ve gücü kaybedeceğine yönelik eleştiriler başta Curzon olmak üzere birçok İngiliz otorite tarafından dillendirilmiştir. Curzon, İngiliz Hükümeti'nin bir devletin topraklarını başka bir güce parselletirken ve bunu ilgili devlete anlaşma yapıldıktan sonra haberdar etmesindeki soğukkanlı ve hatta küstah tavrını hayretle karşıladığını belirtmiştir.³⁴ Mehmed Ragıb, *Sırât-ı Müstakîm*'de bu hususu dile getirmiştir. Anlaşma ile İran'ın, ortada tarafsız bir bölge kalmak kaydıyla, iki devlet arasında ticari nüfuz alanlarına bölüneceğini belirtmiştir. Bölgenin durumunu iyi bilen Lord Curzon'un bu anlaşmaya karşı çıkmasının sebebinin ise İranlıları sevdiğinden değil, anlaşmayı İngiliz menfaatleri açısından başarısız gördüğü için olduğunu vurgulamıştır.³⁵

2 Ekim 1907 tarihinde yayımlanan İngiliz mizah ve hiciv dergisi *Punch*'ta çıkan bir karikatür, bu anlamda ilgi çekicidir. Karikatürde İngiliz aslanı ve Rus ayısının arasında yaralı bir İran kedisi tasvir edilmektedir. Aslan ayıya:

“Kafasıyla oynayabilirsin, ben de kuyruğuyla oynayabilirim ve ikimiz de sırtını okşayabiliriz,”

³² Hasan Muwakkar Balyuzi, *British Foreign Policy in Persia 1906-1921*, Masters Thesis, American University of Beirut, Beyrut, 1932, s. 37.

³³ Siegel, *a.g.t.*, s. 44.

³⁴ Balyuzi, *a.g.t.*, s. 51.

³⁵ “İran’da İngiltere”, *Sırât-ı Müstakim*, C. VI/S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 13.

Zavallı kedi inerken,

“Bu konuda bana danışıldığını hatırlamıyorum.”³⁶

Sözleşme, 1907 yılının ağustos ayının son günü imzalandı. İngiliz Bakan Sir Cecil Spring-Rice, Perslerin endişe ve öfkesini yatıştırmak için, Pers Hükümetine 4 Eylül 1907 tarihli açıklayıcı bir mektup gönderdi. Her iki güç adına da konuştuğunu iddia etti. "İran'ın bağımsızlığının ve bütünlüğünün garantisini" vermişlerdi; "tebaalarının mülküne veya şahıslarına zarar verilmediği sürece" İran'ın işlerine karışmayacaklardı. Anlaşmanın bundan böyle İran'ın "tüm enerjisini iç gelişmeye yoğunlaştırmasına" izin vereceğini düşünüyorlardı. Sir Cecil Spring-Rice'in mektubu, aşağıdaki güvence ile bitmekteydi:

“Son zamanlarda İran'da İngiltere ve Rusya'nın bu ülkedeki siyasi emellerine dair dolaşan bu söylentilerin ne kadar temelsiz olduğunu göreceksiniz. İki gücün bu anlaşmayı yapmasındaki amacı, herhangi bir şekilde saldırmak değil, İran'ın sonsuza dek bağımsızlığını güvence altına almaktır. İki güç, gelecekte İran'ın dış müdahale korkusundan sonsuza dek kurtulacağını ve böylece kendini yönetme hususunda tamamen özgür olacağını umuyor.”³⁷

1907 Anlaşması tek başına ele alındığında, görünüşte İran'ın bütünlüğünü garanti altına alan zararı olmayan bir belgeydi. İngiltere ve Rusya, İran'ın bağımsızlığına saygı gösterme sorumluluğunu karşılıklı olarak omuzlamıştı ve ülkenin bölünmesine dair hiçbir ima yoktu. Ancak sözleşme hükümlerinin gerçekte ne anlama geldiği daha sonraları Tebriz müdahalesi ve Shuster krizi gibi olaylarda daha açık görülecektir.

3.1.2. Rus Hâkimiyet Alanı

Rusya'da Mayıs 1906'da Lamsdorff'un yerine, İngiltere ile yakınlaşmaya daha yatkın olan Izvolsky, Dışişleri Bakanı olarak atandı. Britanya tarafında ise Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey atandı. 1905 yılında iktidara gelen liberal hükümet, İngiltere'ye yönelik en büyük tehdidin Rusya değil Almanya olduğunu hissetti ve bu

³⁶ Browne, *The Persian...*, s. 174.

³⁷ Brailsford, *a.g.e.*, s. 47.

nedence Rusya ile ittifaktan yana oldu.³⁸Rusya Dışışleri Bakanı A. P. Izvolsky, İngilizlerin İran'da Rus ve İngiliz nüfuz alanları yaratma önerileri hakkında yorum yaparken şunları söyledi:

“Şu ana kadar bu fikir Rus kamuoyunda pek anlaşılamadı. Önde gelen çevrelerde, İran'ın tamamen Rus etkisi altına girmesi gerektiği ve İran üzerinden bir demiryolu inşa ederek ve Körfez'de müstahkem bir nokta oluşturarak Basra Körfezi'ne serbest çıkışı hedeflememiz gerektiği yönündeki kanaat hakimdi. Ancak son yıllardaki olaylar böyle bir planın gerçekleştirilemez olduğunu açıkça ortaya koydu.”³⁹

Izvolsky'nin bahsettiği son yıllardaki olaylar arasında, Rus-Japon Savaşı'nda (1904-1905) Rusya'nın Japonya karşısında yenilgisi, başarısız 1905 devriminin ortaya koyduğu iç istikrarsızlık ve Almanya'nın gün geçtikçe yükselen gücüne duyulan ortak korku yer alıyordu. Bununla birlikte, İngiliz-Rus anlaşmasının İran'da yarattığı hayal kırıklığı, yeterince anlaşılır ve makul olmasına rağmen, anlaşma olmasaydı da Rusya'nın bölgeye yine de, şu veya bu sebeple müdahale etmesi beklenirdi. Zira kendi sınırlarının yakınındaki Azerbaycan eyaletinde yaşanan anarşi, onun doğrudan kaygısıydı. Böylesi bir müdahalede Büyük Britanya'nın, Milliyetçilerin lehine olması gereken etkili bir karşı önlemi almak isteyebileceği ya da bunu yapabilecek konumda olup olmayacağı da kesin değildi. Kısacası eski rejimin yeni ve uzun bir hayata kavuşmuş olacağı düşüncesinden hareketle İngiliz-Rus anlaşması, bazı yazarlara göre; İran Milliyetçiliği için hiç eklemek olmamasından daha iyi olan yarım somunu garantilemiştir.⁴⁰

Meşrutiyet Devrimi'nin kazananı İngiltere, kaybeden tarafı ise Rusya gibi görünse de aslında bir miktar prestij kaybına rağmen bölgedeki en etkin gücün hâlâ Rusya olduğu şüphesizdir. İran'ın büyük bölümünde ekonomik, siyasi ve askerî gücü elinde tutan Rusya, Meşrutiyet döneminde de Şah ve onun yönetimini desteklemiştir:

³⁸ Vanessa Martin, “Hartwig and Russian Policy in Iran 1906-8”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 29/No. 1, January 1993, s. 3.

³⁹ Ralph A. Cossa, *Iran: Soviet Interests, U.S Concerns*, The Institute for National Strategic Studies, Washington D.C,1990, s. 16.

⁴⁰ J. M. Hone, Page L. Dickinson, *Persia in Revolution with Notes of Travel in the Caucasus*, London, 1910, s. 65.

“İran şahları daima Rusya hükûmetinin taht-ı himâyesinde yaşamış ve öteden beri âdetâ onların mahmîsi addolunuyorlardı. İran prensleri Rusya hükûmetinin tasdîk ve tasvîbi olmadıkça veliahd olamaz ve bu mes’ele şahları Rus hükûmetine pek çok râbitalarla rabt ederdi. Hattâ şah-ı mahlû Muhammed Ali veliahd olmaya salâhiyyetdâr değilken veliahd olması mahzâ Rusya hükûmetinin tasvip ve icbârı sâyesindedir.”⁴¹

10 Haziran 1905 tarihinde Sir A. Hardinge Lansdowne Markisi'ne şunları yazmıştır:

“ Rusya'nın İran'daki tutarlı politikası, İran'ı ticari ve mali olarak boyunduruk altına alarak, yabancı etkilerle her türlü temastan mümkün olduğunca izole ederek, gelirlerini siyasi kredilerin teminatı olarak tahsis ederek, yavaş yavaş ve fark edilmeden 'örtülü bir himaye' kurmak olmuştur; Rusya'nın aracılığı dışında ilerlemesini ya da kaynaklarını geliştirmesini engellemek; ve Şah'ı tam bir vassallık ve iktidarsızlık durumuna düşürdükten sonra, onun aracılığıyla ve onun adına, yetkili Rus danışmanlar aracılığıyla Hazar Denizi'nden Körfez'e ve Türkiye'den Hindistan sınırlarına kadar yönetmektir.”⁴²

İran'da Rus etkisi özellikle 1909'dan önce çok büyüktü. Nitekim Şah'ın Fransız doktoru Dr. Fervier, Muzafferuddin Şah ve Sadrazamı Eminul Sultan'ın giderek Rusya'ya yöneldiğini ve İngiltere'den uzaklaştığını belirtmektedir. Bu zayıf hükümdar döneminde Eminul Sultan'ın gücü o kadar büyüktü ki, aslında ülkeyi hükümdardan ziyade o yönetiyordu. Dr. Fervier ayrıca Eminul Sultan'ın Rus Büyükelçiliğine giderek "Rusya'ya karşı dostluğuma ve samimiyetime inanmayabilirsiniz ama gelecekteki eylemlerim bunu size kanıtlayacaktır" dediğini aktarmıştır.⁴³

Muzafferuddin Şah'ın ardından İran'ın lideri olan oğlu Muhammed Ali Şah da kuzeydeki güçlü komşusuyla yakın iş birliği içindeydi. Rusya'nın eğittiği ve yönettiği Kazak Tugayı sarayın güvenliğini sağlıyordu. Şah tahtından feragat etmek ve sığınmak için Rusya'ya kaçmak zorunda kaldıktan sonra bile, Rus kuvvetleri

⁴¹ Naci, “İranlılar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III/S. 56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 62-63.

⁴² Gooch and Temperley, *British Documents on the Origins of the War, (1903-7)*, Vol. 4/No. 321(b), London, 1929, s. 372.

⁴³ Amir H. Ferdows, *The Origins and Development of the Persian Constitutional Movement*, Ph.D. Thesis, Indiana University, 1966, s. 65.

İran'da kaldı ve sonraki İran hükümetlerine karşı hoşnutsuzluğunu göstermek ve onları etkili bir şekilde sindirmek için askerî güçlerini göstermekten çekinmedi.

Yayımlanmış ve birçok doğruluk işareti taşıyan bir dizi belge, 1908 yılında Meclise yapılan darbenin Albay Liakhoff tarafından Rusya'daki askerî amirlerinin ve Rus Hükümetinin bilgisi ve onayıyla planlandığını göstermektedir. Ancak bu kanıtı güvenmeksizin, hâlâ Rus ordusu listesinde bulunan ve Rus bakan ile sürekli temas halinde olan Albay'ın, Rusya'dan bağımsız bu eylemi gerçekleştirmeye cesaret edemeyeceği aşikârdır.⁴⁴

Albay Liakhoff'un eylemi, o zamanlar sadece İngilizler tarafından değil, Rus basınında da şiddetle eleştiriliyordu. *Times*'a göre, şimdi İran'a Rus müdahalesinin en önde gelen savunucularından biri olan *Novoe Vremya*, onu “tam bir baş belası” olarak tanımlamıştır.⁴⁵

Rusya'dan alınan aşağıdaki dört belge doğruysa, Albay Liakhoff'un Kafkasya Genelkurmay Başkanlığı ve Tahran'daki Rus Elçiliği ile birlikte hareket ettiği ve hatta bundan daha fazlası olduğu açıktır. Yıkım çalışmalarını tamamladıktan sonra, kendisi ve memurları, Çar'ın kişisel tebriklerini telgrafla almışlardır. Bu durumda, İngiliz Parlamentosu ve basınında, Rusya'nın İngiliz-Rus Sözleşmesine sadakatine ve İran'a aktif müdahaleden mümkün olduğunca kaçınmaya yönelik arzusuna dair tekrarlanan güvencelerin temelsiz olduğu gösterilmiştir.

23 Haziran 1908'de Pers Parlamentosu'nun yıkılmasıyla ilgili ve Albay Liakhoff tarafından merkeze gönderildiği iddia edilen dört “Gizli Rapor”un ilki 9 Haziran 1908 tarih ve 59 numaralı rapordur. Liakhoff raporunda Şah'ın kendisini ve elçilik birinci tercümanını Bağ-ı Şah'a davet ettiğini ve burada yapılan görüşmede Şah'ın anayasal düzeni ortadan kaldırıp, meclisi dağıtma ve eski mutlak hükümet düzenine dönme hususunda Rusya ile görüş birliğinde olduğunu anlatıyor. Ancak Şah, bu eylemleri gerçekleştirirken mümkün olduğunca az kan dökülmesini talep

⁴⁴ Brailsford, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁵ Edward G. Browne, *The Responsibility of the Russian Government for the "Chaos" Now Existing in Persia*, Newcastle, 1909, s. 1.

etmiş, Liakhoff ise böylesi bir mücadelede kan dökülmesinin kaçınılmaz olduğunu Şah'a ifade ettiğini yazmaktadır.⁴⁶

Liakhoff belgenin devamında, Şah'ın yanından ayrıldıktan sonra, parlamentoya yönelik saldırının planlarını hazırladıklarını belirterek, ani bir saldırı ile hainlerin yuvasını dağıtmak için kendisine tam bir hareket özgürlüğü verilmesini talep etmiştir. Yazının sonunda ise hazırlanan savaş planı Şah tarafından onaylanır onaylanmaz belgenin bir nüshasını Rusya'ya iletceğini de eklemiştir.⁴⁷

Rusya'ya gönderilen ikinci rapor, 13 Haziran 1908 tarih ve 60 numaralıdır. Bu raporda Liakhoff, kendileri tarafından hazırlanan eylem planının St. Petersburg tarafından onaylandığını ancak Şah'ın dökülmesi muhtemel kanlar yüzünden tereddüt ettiğini belirtmiştir. Liakhoff ise Şah'a, bu planı kabul etmemesi halinde Rusya'nın her türlü yardımı keseceğini ve sonrasında olacaklar hususunda Rusya'nın hiçbir sorumluluk almayacağını belirttiğini, bu durum karşısında çaresiz kalan Şah'ın planı kabul ettiğini yazmaktadır.⁴⁸ Belgenin devamında ise Şah'ın, bu operasyonda İran kuvvetlerinin de yer almasını talep ettiği ancak Liakhoff'un bu teklifi reddettiği bildirilmektedir.⁴⁹ Görüldüğü üzere İran'ın geleceği üzerine alınan tüm kararlar, yabancı bir ülke vatandaşı tarafından alınmaktadır. Ülkenin resmi idarecisi konumundaki Şah ise sadece görüş bildiren, basit ricalarda bulunan ve sonuçta önüne getirilen planları onaylamak zorunda olan biri portresi çizmektedir.

Liakhoff tarafından gönderilen üçüncü belge ise darbenin hemen sonrasında kaleme alınmıştır. 25 Haziran 1908 tarihli bu belgede darbenin gerçekleşmesi esnasında İngiliz Elçiliği'ne sığınma girişimleri ve bu hususta yapılanlar açıklanmıştır. Belgenin sonunda ise Liakhoff, "*operasyon esnasında öne çıkan ve benim (Liakhoff) tarafımdan Rus nişanlarıyla ödüllendirilmeye layık görülen subayların bir listesini siz iletmekten onur duyuyorum... Yeni emirlerinizi bekliyorum*" demektedir.⁵⁰

⁴⁶ Browne, *The Responsibility...*, s. 4.

⁴⁷ Browne, *The Responsibility...*, s. 5.

⁴⁸ Browne, *The Responsibility...*, s. 6.

⁴⁹ Browne, *The Responsibility...*, s. 8.

⁵⁰ Browne, *The Responsibility...*, s. 10.

Dördüncü ve son belge ise 28 Haziran 1908 tarihlidir. Belgeden anlaşıldığı üzere Rus Hükümeti, darbeyi gerçekleştiren askerlere teşekkür telgrafi göndermiştir. Liakhoff, bu anı ve askerlerin Rusya'ya bağlılığını rapor ile bildirmiştir.

“Bedenlerini ve ruhlarını Rusya'ya ve bu davaya adanmış bir grup Tugay Subayının huzurunda, Ekselanslarının, İmparator Hazretlerinin, Genel Vali Hazretlerinin Kazak Tugayının isyancı parlamentoya karşı gerçekleştirdiği eylemle ilgili telgraf duyurusunu kendi elleriyle takip etmeyi uygun gördüğüne dair yazısını okudum: Aferin Kazaklar! Cesur subaylara teşekkürler!

Tarifsiz bir sevinç hepsini ele geçirdi ve büyük bir haykırışın gök gürültüsü gibi yankıları uzun süre silinmedi. Subayların coşkusu tarif edilemez.

Tugay'ın tüm Subayları, sadece Yüce Rusya'nın En Büyük Hükümdarı'nın emriyle başlarını yere koyma arzusuyla yanıp tutuşuyor ve Hükümdar'ın İradesini yerine getirmek için her şeyi feda etmeye hazırlar.”⁵¹

Aslına bakılırsa bu durum hiç de şaşırtıcı değildi. 1879 yılında İran Şahı bir Kazak Tugayı kurulması yönündeki fermanına istinaden 1880 yılında kurulan birliğin ilk komutanı da Rus ordusunun bir üyesiydi. İran'ın kuzey bölgesi gümrük gelirleri resmî olarak Rusya'dan alınan borcu ödemek ve Kazak Tugayı'nın masraflarını karşılamak için kullanılıyordu. Tugayın komutası, teşkilatı ve eğitimi, İran'daki yönetici sınıfı etkilemeye ve korumaya ve onlar üzerinde Rus etkisi kurmaya yönelikti⁵². Tugay komutanı maaşını Borçlanma Bankası'ndan, talimatları ise Rus Büyükelçiliği veya Rus ordusunun Güney Kafkasya'daki komutanından alıyordu. Kısacası komutan direkt Petersburg'un adamıydı.⁵³

Rus Bakan Izvolski, Liakhoff'un “Rus Hükümeti'nin emri, bilgisi ya da onayı olmadan hareket etmiştir”⁵⁴ açıklamasına rağmen, 1906-1908 yılları Rusya'nın İran Büyükelçisi olarak görev yapan Baron N. G. Hartwig de bir mülakat esnasında, Liakhoff'un Rus Kafkas Ordusunun askeri olduğunu, emirleri doğrudan Çar'a bağlı Rus Savaş Bakanından aldığını itiraf etmiştir.⁵⁵ Aynı durum, 1904 yılında Albay V.

⁵¹ Browne, *The Responsibility...*, s. 11.

⁵² Reza Ra'iss Tousi, “The Persian Army, 1880-1907”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 24/No. 2, April 1988, s. 220.

⁵³ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar 1906-1911*, Çev. R. Cabbarlı, T. Urmulu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 42.

⁵⁴ Hone, Dickinson, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁵ “The Month: Russia”, *The English Review*, Duckworth&Co, London, January, 1909, ss. 347-348.

P. Liakhoff ile birlikte bir istihbarat görevi için Türkiye'nin güneydoğusuna gönderilen N. Smirnov için de geçerliydi. Yedi yıl boyunca (1907-14), tahtın varisi genç Sultan Ahmed Şah'ın (1909-25) özel öğretmeni olarak İran'da resmî bir görevde bulunan Smirnov, 1914 yılına kadar Tahran'da Şah'ın sarayında kaldı ve hem resmî hem de gizli görevlerini yerine getirdi. Smirnov'un Tahran'da görev yaptığı sırada İran'daki durumla ilgili raporlarını düzenli olarak Kafkasya Askeri Bölgesi karargâhına göndermesi dikkat çekicidir.⁵⁶

Kazak Tugayı'nın bu denli Rus etkisinde olması başlangıçta İngilizleri rahatsız etse de, daha sonraları Rusya ile yakınlaşmanın da etkisiyle, bahse konu tugayın kendi menfaatlerine de hizmet edebileceği düşüncesi ile tugaya karşı bakışları olumlu hale gelmiştir. İngiltere adına Kazak Tugayı'nın genel eğitimi üzerine rapor hazırlayan Albay Douglas; "bir karışıklık durumunda, Kazak Tugayı başkentte düzeni sağlamak ve yabancıların can ve mallarını korumak için mevcut tek organize birlik birimidir ve bu nedenle, verimli bir durumda tutulmalarının tüm Avrupalıların çıkarına olduğu unutulmamalıdır" demiştir.⁵⁷

4. Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyeti Kaldırılması ve Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet Mücadelesi

İran gibi binlerce yıllık geleneksel bir toplumdan devrimci coşkuyla dolu bir topluma geçiş, Batı'nın yayılmasının İran toplumunun ekonomik ve sosyal yapısını değiştirmesiyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Bölgede, İngiltere ve Rusya İran'daki askerî, idari, mali varlıklarını artırıp ekonominin kontrolünü ele geçirdikçe, Batı'nın anayasacılık ve sosyal demokrasi fikirleri İran toplumunu da etkilemeye başladı. Bunun sonucunda da tüm sınıflardan Persler, ulusal kurtuluş ve demokratik kurumların kurulması çağrısında bulunan devrimci bir hareket oluşturmak için bir araya geldi. Yeni oluşan aydınlar ve tüccar sınıfları, 1906'da Şah'ın otoritesini sınırlamak için din adamlarıyla ortak bir çaba içinde birleşerek anayasal bir hükümet biçimi kurdular. Ama bu hareket içindeki inanç çeşitliliği, kısa sürede reformcular

⁵⁶ Nugzar K. Ter-Oganov, "A Russian Officer's Letters on Russian and British Activities in Iran during World War I", *Russians in Iran Diplomacy and Power in the Qajar Era and Beyond*, I.B. Tauris, London, 2018, s. 175.

⁵⁷ Tousi, a.g.m., s. 223.

koalisyonunun geçici olduğunu ortaya çıkardı. Uygulanacak reformlar üzerinde anlaşamayan değişim talepleri ideolojik çizgilerde bölünmeye başladı. Bu da hareket içindeki hizipçiliği artırdı ve monarşinin mutlak otoritesini yeniden kazanmasına imkân sağladı. Hareket daha radikal gruplar tarafından canlı tutuldu ve sonunda Şah'ı devirip Ulusal Meclisi yeniden kurmayı başardılar, ancak grup sorunları ve dış müdahaleler bu demokratik hareketi bir kez daha engelleyerek Dünya Savaşı arifesinde İran'ı kaos içinde bıraktı.

1906 yılında ilan edilen Meşrutiyet, İran halkının yıllardır süren daha adil bir idare ve yargı isteğinin sonucu olsa da halkın en baştan beri Meşrutiyet gibi bir taleplerinin olmadığı açıktır. İran halkının meşrutiyet hükümeti arzusu, son şeklini İngiliz büyükelçiliğine sığınıldığı zaman almıştır. Burada özellikle Batı yanlısı İranlı aydın ve tüccarların halkın tam olarak bilmeseler de Adalethane kurulması isteğini nasıl meşrutiyet hükümeti kurulması istemine dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu konuda Şii ulema da meşrutiyet hükümeti düşüncesini desteklese de ulema arasında meşrutiyet hükümetinin ne anlama geldiği ve mahiyeti konusunda bilgi ve tam bir görüş birliği bulunmamaktadır.⁵⁸ Bununla birlikte, bütün zorluklara rağmen ve demokratik temelleri daha sonra ender uygulansa da 1906 Anayasası, birkaç değişiklikle 1979'a kadar yürürlükte kalmıştır.⁵⁹ 1905-1911'nci yılları ihata eden bu harekât bazı müellifler tarafından iki devreye ayrılmıştır. Seyyid Ahmed Kesrevi 1905'ten 1908 yılının haziran ayına kadarki devre "Meşruta-i Kebir" (Büyük Meşruta), geriye kalan devre ise "Meşruta-i Sağır" (Küçük Meşruta) adını vermiştir.⁶⁰

Meşhur dini liderlerin önderliğindeki halkın ayaklanması neticesinde Muzafferuddin Şah'ın geri adım atarak, ölümünden kısa süre öncesinde anayasal bir rejimi kabul etmesi⁶¹ yani Meşrutiyetin ilanı İran genelinde olumlu bir hava estirmiş, halkta Şah'a karşı bakışı da yumuşatmıştır:

⁵⁸ Dilek, a.g.m., s. 65.

⁵⁹ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kelner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 49.

⁶⁰ Muhammed Rıza Afîyet, *Serdar-ı Millî Settar Han*, Redaktör: Cafer Meciri, y.y., 1926, s. 8.

⁶¹ Gordon, a.g.e., s. 23.

“Vefâtına az bir müddet kaldığı bir zamanda i’lân-ı meşrûtiyet etmiş olan Muzafferüddin Şâh milletin samîmî bir muhabbetine mazhar olmuştu. Meşrûtiyeti i’lân eyledikten sonra Şâh âdeten Avrupa hükümdârları gibi yapayalnız denilecek derecede birkaç ma’iyyetiyle sâde bir sûrette Tahran sokaklarını dolaşiyor, çarşılara çıkıyor, ahâlînin alkışlarına mazhar oluyor, hayrdu’â işidiyor ve bundan oldukça hazzediyordu.”⁶²

O dönemde Tahran Ateşemiliteri olarak görev yapan Cemil Said Bey, Muzafferuddin Şah’ın oğlu Muhammed Ali’ye,

“Oğlum, ben ölüyorum. Benim yerime sen Şah olacaksın. Sana nasîhat ve vasiyetim bir cümleden ibâretdir. Bu memleketin yegâne medâr-ı sa’âdeti olan Meşrûtiyet’e zinhar hâlel getirme, bu usûl-i idârenin elinden geldiği kadar tahkîmine gayret et,”⁶³

diyerek vasiyette bulunduğunu yazmaktadır.

Muzafferuddin Şah sonrası 19 Ocak 1907’de oğlu, Muhammed Ali Şah olarak taç giydi. Ahmed Agayef yeni Şah’ı şu şekilde tasvir etmektedir:

“Muzaffereddin Şah’ın yerine, halefi olan Muhammed Ali Şah tahta geçti. Bütün ömrünü Tebriz’de uşak, oğlan ve kadın arasında geçirmiş bu zât katiyen ne terbiye ve ne talim görmüştür. Edebiyattan anlamaz. Bu adam iki yüz seneden beri hükümrânlık eden bir aileye, bir silsileye ait değilmiş gibi konuşması, hâl ve hareketleri bir külhanbeyini andırıyor.”⁶⁴

Şah, ilk andan itibaren Parlamentoyu yok sayarak saltanatına başladı; taç giyme törenine hiçbir meclis üyesinin resmî veya özel olarak davet edilmemiş olması meclise verilen değeri anlamamız açısından önemlidir ve sonuçta kısa sürede taraflar arasında karşılıklı şüphe ve nifak yayıldı.⁶⁵

İran’da Meşrutiyet ilan edildi ancak Meşrutiyet toplumun bütünü tarafından hoş karşılanmadı ve kadim görüş ayrılıkları devam etti. Meclis ile hükümet

⁶² Resulzade Mehmed Emin, “İran Târîhçe-i İnkılâbı”, *Sebilürreşâd*, C. IX/S. 222, 29 Teşrinisani 1328/12 Aralık 1912, s. 254.

⁶³ Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, yay. haz. A. Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 20.

⁶⁴ Ahmed Agayef, “Âlem-i İslâm, Makâlât: İran’ın Mâzî ve Hâline Bir Nazar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V/S. 110, 29 Eylül 1326/13 Ekim 1910, ss. 97-98.

⁶⁵ Fraser, *a.g.e.*, s. 30.

arasındaki görüş farklılıklarını, çatışmayı anlayabilmek adına yaşanan şu olay dikkat çekicidir. Mevcut durumdan rahatsız olan bir milletvekili mecliste: “Biz Anayasal bir hükümete sahip değil miyiz? Eğer böyle ise neden hükümetimiz meclisin isteklerini yerine getirmiyor?” Baş Nazır Müşirü’ d-Devle, hemen buna itiraz ederek: “Hayır, burada anayasal bir hükümet yoktur! Şah, sizlere ülkenin kanunlarına uygun olarak yalnız danışma maksadıyla meclisi toplamaya izin vermiştir.”⁶⁶ 21 Haziran 1907'de, Şah'ı destekleyerek ve anayasanın sınırlandırılmasını savunarak adını duyuran önde gelen muhafazakâr din adamı Şeyh Fazlullah Nuri, Şah Abdülazim Türbesi'ne sığındı ve burada Anayasal Kanunların onaylanmasına karşı bir propaganda kampanyası başlatarak anayasacıları "ateist, özgür düşünen, Babi ve benzerleri" olmakla suçladı.⁶⁷ Şeyh Fazlullah Nuri, Meşrutiyet yanlısı diğer önemli dini liderlerin önceliğine çok içerlemişti. Meşrutiyetçiler ile Şah taraftarları arasındaki savaş ideolojik temeller üzerinde yürütülüyordu. Ancak mesele bundan daha fazlasıydı; acı bir kişisel ve hizipsel güç mücadelesi içeriyordu. Fazlullah Nuri, anayasanın insan yapımı bir kanunun geçerliliğini tanımayan Şeriat'a aykırı olduğunu belirtti. Anayasa yanlıları ise, dini liderlerden oluşan bir kurulun Şeriat'a aykırı yasalar konusunda son sözü söyleyebildiği sürece ortada bir aykırılık olmadığını savundu.⁶⁸

İran'daki Meşrutiyete Şah'ın bakış açısı tamamen farklıydı. Kısa süren hükümdarlığı sırasında tek kaygısı, herhangi bir şekilde anayasaya son vermektir.⁶⁹ Meşrutiyet hareketi ilk başladığı günden beri bu durumdan rahatsızdı, gücü kısıtlanmış ve halk nezdinde hedefe konulmuştu. Janet Afary'nin işaret ettiği gibi, Birinci Meclis ilerici reformlar oluşturmada büyük bir başarı elde etmişti:

“Monarşinin yetkileri önemli ölçüde kısıtlandı ve hükümet bakanlarını Meclisteki delegelere karşı sorumlu hale getirdi. İl ve ilçe encümenlerinin seçimi yoluyla illere idari ve mali özerklik verdi. . .Bütçeyi dengeledi, Kaçar

⁶⁶ Turac Atabeyi, *Azerbaycan: Etnik Mensubiyeti ve İranda Kudret Uğrunda Mübarizesi*, Çev. Nigar Medetli, Bakü, 2002, s. 50.

⁶⁷ Bradley Jahan Borougerdi, *Constitutionalism, Social Democracy, and Nationalism, and the First Communist Movement in Iran, 1905-1921*, Masters Thesis, The University of Texas, August, 2006, s. 21.

⁶⁸ Ferdows, *a.g.t.*, s. 29.

⁶⁹ N. Nasiri Moghaddam, “Iran and its Eastern Regions (1848-1989)”, *History of Civilizations of Central Asia – VI*, UNESCO Publishing, Turin, 2005, s. 475.

prenslerinin ve Şah'ın maaşlarını düşürdü ve tuyûl⁷⁰ arazi tahsislerini kaldırdı. 1906 Anayasası, kraliyet mahkemesinin ve dini yetkililerin yetkilerini azaltan ve özgür bir basını tesis eden laik mevzuatın, adli kanunların ve temyiz mahkemelerinin çerçevesini oluşturdu.”⁷¹

Bu dönemde İran'da bazen birlikte çalışan iki güç vardı. Birincisi halkın Şah'a ve ajanlarına karşı hissettiği duygu, ikincisi ise milliyetçilik ve yabancı düşmanlığı idi. 31 Ağustos 1907'de bu iki güce ivme kazandıran iki olay meydana geldi. Biri Başbakan Atabek'in öldürülmesiydi. Diğeri ise İngiliz-Rus Anlaşması'nın imzalanmasıydı.⁷² Rusya ile yapılacak bir anlaşmayı bölgedeki İngiliz çıkarlarını güvence altına almak için tek çare olarak gören ve Dışişleri Bakanlığı ile yakın ilişkileri olan *Times*'ın dış haberler editörü Valentine Chirol bile Başbakan Atabek-i A'zam'ın öldürülmesinin ardından şöyle düşünüyordu: "Yani bu Anglo-Rusya anlaşması sonunda imzalandı ve Atabek öldürüldü. Dramatik bir durum. İşler oldukça çirkin görünüyor."⁷³

İran'la ilgili 1907 İngiliz-Rus Sözleşmesi'nin imzalandığı gün, yani 31 Ağustos 1907'de, çok nefret edilen başbakan suikasta kurban gitti. Saldırganlardan biri kaçtı, kaçamayan diğer saldırgan Abbas Ağa ise kendini vurdu. Cinayetin arkasında gerçekte kimin olduğu konusu tartışmalıdır. Suikastın emrini kim verdi, suikastçıyı kim silahlandırdı? Devlet adamının, saray da dahil olmak üzere, o günlerde faaliyet gösteren çoğu siyasi grup tarafından hem korkulduğu hem de nefret edildiği ve birçoğunun onun ani ölümünden siyasi olarak çıkar sağlayacağı gerçeği göz önüne alındığında, davayı çözmek kolay bir iş değil.⁷⁴ Bu olay aşırı milliyetçiler ile kraliyetçiler arasındaki ayrılığı daha da derinleştirdi. Kraliyetçiler, bu eylemden milliyetçileri sorumlu tuttu. Öte yandan milliyetçiler, Atabek Azam'ın Şah'ın bir kuklası olduğuna ve olayın halkın Şah'a olan düşmanlığını gösterdiğine inanıyordu. Kendini hemen vuran suikastçı Abbas Ağa'nın elinde, kendisini bir Encümen'in 41

⁷⁰ Tuyûl: Mülkiyeti devlete ait olan mirî arazinin tasarruf hakkının belirli şartlar dâhilinde devlet görevlilerine tahsisi şeklinde uygulanan idari ve askerî sistem.

⁷¹ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, Columbia University Press, New York, 1997, s. 63.

⁷² Hossein Nazem, *Russia And Great Britain in Iran (1900-1911)*, Ph. D. Thesis, Columbia University, 1954, s. 38.

⁷³ Mansour Bonakdarian, *The Left Opposition to Sir Edward Grey's Iranian Policy, 1906-1912*, Ph. D. Thesis, The University of Iowa, 1991, s. 132.

⁷⁴ Bayat, *a.g.e.*, s. 192.

numaralı üyesi olarak tanımlayan bir kart vardı ve Tahran'da yaptığı gizli bir toplantıda alınan kararın ardından kendisine verilen bir görevi yerine getirdiği iddia edildi.⁷⁵

Kalküta'da yayınlanan ve son derece saygın bir gazete olan *Hablu'l-Metin*, Necef'teki genç mollalar arasında geniş bir tiraja sahipti ve bu mollalar gazetede yayınlanan makaleleri tartışır ve bazen de bunlara karşı çıkarlardı. Gazetede, kanun ve düzenden, anayasanın faziletlerinden ve İranlıların diktatörlük ve mutlakiyet altındaki sefil ve anarşik durumundan bahsediliyordu. Anayasanın en kararlı muhalifi Eminul Sultan 1907'de Abbas Ağa adında biri tarafından öldürüldüğünde, *Hablu'l-Metin* başyazısında şöyle diyordu:

“Evet! Halkının ve ülkesinin kurtuluşu için canını ortaya koyan ve parasal varlığını ulusu ve Anayasası için harcayan her kişi, yurttaşları tarafından saygı görmelidir.”⁷⁶

Tebriz'de Abbas Ağa'ya ölümünün 40. günü münasebetiyle bir kahraman anıtı dikildi ve İngiliz-Rus Anlaşmasına karşı halkın öfkesi arttıkça, Encümen-i Tebriz ve büyük şehirlerdeki encümenlerin gücü ve militanlığı da arttı.⁷⁷

4.1. Milliyetçiler ile Şah Arasındaki Mücadele

Milliyetçiler, Şah'ın milliyetçi bakış açısına sahip bir kabine atmasını istiyordu. Ancak Şah, tam tersi yeni bir kabine atadı. Milliyetçiliğin ve yabancı düşmanlığının güçlenmesine yardımcı olan ikinci olay ise, İngiliz-Rus Anlaşması'nın imzalanmasıydı. Anlaşmanın imzalandığı haberi Milliyetçileri kızdırdı. Grey, Anlaşmanın İran halkı arasında kızgınlığa yol açtığını fark ettiğinde, Tahran'daki İngiliz Maslahatgüzarına, Rus meslektaşıyla birlikte İran Hükümetine, Büyük Britanya ve Rusya'nın "karşılıklı olarak anlaşma konusunda anlaşıklarını" belirten aynı bir nota göndermeleri talimatını verdi.⁷⁸

İngiliz politika yapıcılarının bu hedefleri takip ederken dikkate almadıkları şey İran'daki iç durumdu. Londra ve Petersburg 1907'de İran'ı nüfuz alanlarına

⁷⁵ Pirnazar, *a.g.t.*, ss. 54-55.

⁷⁶ Ferdows, *a.g.t.*, s. 118.

⁷⁷ Pirnazar, *a.g.t.*, s. 57.

⁷⁸ Nazem, *a.g.t.*, s. 39.

bölerek aralarındaki anlaşmazlıkları çözmeye karar verdiklerinde İran, Tahran'daki kraliyet otokrasisine ve Rusya'nın tecavüz eylemlerine karşı anayasal ve milliyetçi bir devrimle çalkalanıyordu; bu durum Londra'nın bölgedeki hedeflerine nihayet ulaştığını ve Avrupa'daki daha önemli gelişmelere odaklanabileceğini düşündüğü bir dönemde İran'daki İngiliz politikasını daha da karmaşık hale getirdi.⁷⁹ Bu nedenle İngiliz-Rus güvenceleri yabancı karşıtlığının yükselişini durduramadı. Üstelik sorun, Rusya ve Büyük Britanya'nın İran'ı kötü bir şekilde bölüp bölmediğinden daha fazlasıydı. Milliyetçilere göre önemli olan, Rusya ve Büyük Britanya'nın, İran'a danışmadan İran'ın işleri konusunda pazarlık yapma hakkının olmamasıydı. *Hablu'l-Metin*'in 11 Eylül 1907 tarihli yazısında şöyle yazıyordu:

“İşin güzel yanı, Rusya İngiltere'ye Kuzey'deki ticari nüfuzunun kapılarını açma izni verirken, İngiltere de aynı izni Güney'deki Rusya'ya nezaketle veriyor! Peki Rusya'nın İran'da böyle bir izni vermesi ya da vermemesine ne hakkı var? Kuzey'den Güney İran'a kadar bizimidir: Biz ne bir vasiye ihtiyaç duyan küçükleriz, ne de bir bakıcıya ihtiyaç duyan delileriz. Her ne kadar Muhbiru'l-Mülk, Meclis'te 'İran'ın bir öğretmene ihtiyacı olduğunu' beyan etse de bu saçmalaktır: İranlılar yılların takdirine ulaştı ve bir öğretmene ihtiyaçları yok. Öyle olsaydı, kendi işlerini yönetebilmeleri ve kendileri adına hareket edecek bakanları kendi aralarından seçebilmeleri için güç ve haklarının halka devredilmesi anlamına gelen bir Parlamentoları olmazdı. Eğer takdir yetkisine sahip değillerse, milletvekili seçme hakları da yoktur...

Bugün, İran Dışişleri Bakanı'nın, İran'la ilgili olan ve onun bilgisi dışında yapılan hiçbir anlaşmanın geçerli olmadığını veya en ufak bir değerlendirmeye tabi olmadığını iki devlete açıkça bildirmesi gerekmektedir ve İran'la ilişkiye girmek isteyen herhangi bir gücün doğrudan Perslere başvurması gerektiğini, başka hiç kimsenin herhangi bir şekilde müdahale etme hakkına sahip olmadığını...”⁸⁰

Hablu'l-Metin, anlaşmaya imza atan iki devletin, anlaşmanın imzalanmasındaki esas kaygılarının İran'ın bütünlüğü olduğu yönündeki iddiasına yanıt olarak şunu yazdı:

⁷⁹ Bonakdarian, *a.g.t.*, s. 3.

⁸⁰ Nazem, *a.g.t.*, ss. 40-41.

“Her ne kadar bu anlaşmanın görünürdeki amacı İran'ın bağımsızlığını korumak olsa da... yine de siyasi incelikler konusunda bilgili olanlar, Büyük güçlerden birinin nüfuz elde ettiği her yerde, bunu ne kadar yanıltıcı ve inandırıcı sözler kisvesi altında yaptığını gayet iyi biliyorlar. Eğer bu iki Güç gerçekten İran'ın egemenliğinin devamını isteseydi böyle bir anlaşmaya gerek kalmazdı.”

Ve İran'ı koruma yönündeki İngiliz-Rus "taahhüdü" hakkında *Hablu'l-Metin* şunu sordu:

“... Amerika Birleşik Devletleri veya Japonya'nın İran'a saldırmak veya boyun eğdirmek için sırasıyla Uzak Batı'dan veya Uzak Doğu'dan gelme ihtimali var mı, böyle bir anlaşmaya ihtiyaç var mı? İran'ı tehdit eden tehlikenin tam da bu iki Güçten (anlaşmaya taraf olanlardan) kaynaklandığı ve onların kötü niyetleri olmasaydı herhangi bir anlaşmaya veya Sözleşmeye gerek kalmayacağı açıktır.”⁸¹

Yeni Kabinenin kurulmasından sonra Bakanlar, İngiliz-Rus Antlaşmasına ilişkin İngiliz notasına yanıt vermenin yanı sıra, mektuplarının bir kopyasını İran'la diplomatik ilişkisi olan tüm devletlere gönderme kararı aldılar. 2 Kasım 1907'de Müşirü'd-Devle, İngiliz bakana şu mektubu yazdı:

“İngiliz ve Rus Hükümetleri arasında akdedilen ve bir önsöz ile beş maddeden oluşan anlaşmanın İran'a ilişkin kısmının bir kopyasını ileten ekselanslarının 15 Şaban 1325, H. 24 Eylül 1907 tarihli notasını almaktan onur duydum.

Cevaben şunu belirtmekten şeref duyarım ki, sizin de hakkaniyetle kabul edeceğiniz gibi, yukarıda bahsi geçen anlaşma İngiliz ve Rus Hükümetleri arasında akdedilmiştir, dolayısıyla hükümleri anlaşmayı imzalayan adı geçen Hükümetleri ilgilendirecektir; İran Hükümeti, Tanrı'nın lütfuyla tam olarak sahip olduğu bağımsızlığı göz önünde bulundurarak, iki veya daha fazla yabancı devlet arasında İran'a ilişkin olarak yapılacak her türlü anlaşmanın olası etki ve tesirinden kesinlikle muaf sayar. Dost güçlerle olan ilişkilerinde, kutsal antlaşmaların hükümlerine ve uluslararası ticaret için açık kapı ilkelerine uygun

⁸¹ Alireza Navran, *Russo-Iranian Relations 1896-1917*, Ph. D. Thesis, Miami University, Ohio, 1986, s. 86.

olarak dostluk ve birlik yapılarının güçlendirilmesi için her türlü çabayı gösterecektir.”⁸²

4.2. Şah'ın Meclis Darbesi

Meclis ile Şah arasındaki mücadele nihayetinde 23 Haziran 1908'de, Şah'ın Tahran'daki birliklerinin parlamentoya saldırması ve ilk Ulusal Meclis'in yıkılmasıyla sonuçlandı. Aslında ilk darbe girişimi daha önce Aralık 1907 tarihinde gerçekleşmişti. Şah tarafından örgütlenen bazı gruplar sokağa dökülmüş, 'Kuran'ın izindegiz, Meşrutiyet istemiyoruz, Peygamber'in inancını istiyoruz' sloganları ile yürümüşlerdi. Bu göstericilere Yahudi cemaatinin de katılması yönünde zorlamaların olduğu az çok bilinmekte birlikte, Yahudi cemaatinin geleneksel kıyafetleri farklı olduğundan dolayı onların 'Peygamberin inancını istiyoruz' şeklinde slogan atmaları absürt olacağı için bunların Müslüman kalabalığın peşinden 'Müslümanlar adına Meşrutiyet istemiyoruz' diye bağırımları istenmişti.⁸³

1908 yılı şubat ayında Şah'a yönelik bir suikast girişimi oldu ve atılan bomba nedeniyle Şah'ın konvoyundaki araçlardan biri zarar görerek içindeki bir kişi öldü. Şah, araçta olmadığı için saldırıdan zarar görmeden kurtuldu; ancak Şah taraftarları bu saldırının arkasında devrimcilerin olduğunu savunuyordu. Milliyetçi liderler ise saldırıyı, Şah ile Meclis arasında herhangi bir uzlaşmayı önlemek için gerici parti tarafından tasarlandığını, bomba atanların, Şah'ın gençliğinde öğretmeni olan ve hükümdarlığı boyunca kötü dehası olan Rus Yahudi'si, kötü şöhretli Şapsal Han ile iletişim halinde olduğunun bilindiğini ileri sürmüşlerdir.⁸⁴ Tamaddun'un bir dönem editörü olan Mudabbiru'l-Mülk, 14 Eylül 1908 tarihli Kalküta *Hablu'l-Metin*'e katkıda bulunduğu 23 Haziran 1908 darbesinin anlatısında, Şah'ın bizzat Ulusal Meclisi itibarsızlaştırmayı umarak, bomba atmayı kendisinin ayarladığını belirtmektedir.⁸⁵

Şah, bombalama olayından sonra bir süre sarayda sessizliğini korudu. Daha sonra aniden dışarı çıktı ve şehrin hemen dışındaki bahçelerinden birine yerleşti.

⁸² Nazem, *a.g.t.*, ss. 45-46.

⁸³ Homa Katouzian, *The Persian Ancient, Medieval and Modern Iran*, Yale University Press, London, 2009, s. 184.

⁸⁴ Browne, *The Persian ...*, s. 198.

⁸⁵ Browne, *The Persian...*, s. 199.

Burada kampta büyük bir ordu topladı. Bu arada Şah ve Parlamento arasında müzakereler devam ediyor gibi görünüyordu, saldırı ile alakalı olduğu belirtilen birkaç önde gelen adam yakalandı ve cezalandırıldı. 22 Haziran 1908'de, darbeden bir gün önce, Rus Bakan Muhammed Ali Şah'la görüşüp ona Meclis'e karşı uzlaşmacı bir tavır takınmasını tavsiye ettiğinde, Şah ona Meclis'e karşı düşmanca duygular beslemediğini, sadece konumunu basın ve Acemlerin saldırılarından ve özellikle de kendisini tahttan indirmek isteyen Zillü's-Sultan'ın entrikalarından korumak istediğini söyledi.⁸⁶ Nihayet Şah, Kazak alayından sorumlu olan Rus Albay'a, Parlamento binasını ve meşrutiyetçilerin karargâhı olduğu bilinen tüm binaları bombalayıp yok etmesini emretti.

Saldırıdan önce Liakhoff ve adamları bölgeye gelerek incelemelerde bulunmuşlar, muhtemelen saldırının son detaylarını kararlaştırmışlardı. 23 Haziran 1908 tarihinde Liakhoff emrindeki Rus Kazak kuvvetleri şehrin kilit noktalarını tutmuş, ayrıca halkın toplanacağı Sipahsalar Camii ve meclisin bulunduğu Baharistan Sarayı'nı da kuşatmışlardır.⁸⁷ Top ve tüfek sesleri ile çatışmalar başladığında ilk başta meclisi savunan güçler üstünlük gösteriyordu. Ancak mühimmatın hızla tükenmesi, durumu rakiplerinin lehine çevirdi. Birkaç gün önce meclis binasında "güvenli bir yerde" biriktirilen mühimmat bulunamadı. Daha sonra bazı "halkçı" milletvekillerinin bu bilgiyi hükümete ifşa ettiği ve tüm mühimmata el konulduğu ortaya çıktı.⁸⁸ Bu durum meclisi savunanların galip gelme umudunu yok etti. Çatışmalar birkaç saat sürdü ve çok sayıda kişi öldü. Cami ve Baharistan harabeye döndü. Şah'ın izniyle o gün ve ertesi gün büyük çapta yağma yapıldı. Parlamento binasındaki büyük ve pahalı İran halıları, bir adamın taşıyabileceği kadar küçük parçalara bölündü ve büyük aynalar paramparça edildi ve her adam alabildiğini aldı. Yağmacılardan bazıları daha büyük ölçekte çalıştı ve ganimetlerini şehir içinde katır yükleri ve vagon yükleriyle aldıkları görüldü.⁸⁹

Kesrevi, Muhammed Ali'nin sarayı terk edip Bağ Şah'a taşınarak orada darbe planları yapmasının Şapsal ve "Perslerin Kaderini Yöneten Adam", "Şah'ın

⁸⁶ Nazem, *a.g.t.*, s. 63.

⁸⁷ Mehmet Metin Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Mars Matbaası, y.y., 1980, s. 51.

⁸⁸ Navran, *a.g.t.*, ss. 100-101.

⁸⁹ Esselstyn, *a.g.e.*, s. 134.

Şeytani Dehası”⁹⁰ adlarıyla da anılan Liakhoff ile görüşerek aldığı bir karar olduğunu yazmaktadır.⁹¹ Rusya’nın da bu olayda etkisi büyüktür. Meşrutiyet hareketine ve 1907 İngiliz-Rus Anlaşması’na karşı olduğu bilinen Rus Büyükelçi Hartwig’in, Şah’a 1906’da İran’da kurulan parlamento, anayasa ve özgür basından kurtulma çağrısında bulunduğu söyleniyor. Meclisin devrilmesindeki başarı, muhtemelen İngiliz-Rus Anlaşmasını ciddi şekilde baltalayacak veya yok edecektir.⁹² Hartwig, İran Dışişleri Bakanına bir tehditle sonuçlanan uzun bir itirazda bulundu:

"Şah'ın hayatı tehlikede...Encümenler ve Milliyetçiler tüm sınırları aştılar ve şimdi Şah'ı tahttan planlıyorlar. Buna tahammül edemeyiz ve bu olduğu takdirde Rusya müdahale etmeye mecbur kalacak ve bunu İngiltere'nin onayı ve desteği ile yapacak".⁹³

Şah, Çar’dan koruma talep ettiğinde Nikolay şöyle yazmıştı: "Şah, İran'ı ve tahtını ancak Meclis'i ve diğer devrimci çeteleri derhal dağıtarak kurtarabilir." Ve altı ay sonra İran Kazaklarının Rus komutanı Albay Liakhoff sayesinde bunu başardığında, Çar onları, “Aferin cesur Kazaklar, teşekkürler cesur subaylar” diyerek kutladı.⁹⁴ Nikola’nın ne derecede Meşrutiyet ve özgürlük gibi kavramlara karşı olduğu açıktır. Zira, daha birkaç yıl önce kendi ülkesindeki bu tarz bir harekete karşı tavrı hafızalardan silinmemiştir. 1905 yılında “Kanlı Pazar” olarak bilinen tarihi olayda Çar, vatandaşlarının üzerine ateş açılması emrini vermiş, barışçı yürüyüşe katılan silahsız yaklaşık 100.000 işçiye açılan ateş sonucunda binden fazla kişi ölmüş, 2.000’den fazla kişi de yaralanmıştır. Çar Nikola ve Hartwig’in bu tavırlarına karşın Rus devrimci lideri Lenin, Meclise karşı yapılan kralcı darbeyi St. Petersburg’un kaybettiği toprakları geri alma ve genel olarak demokratik hareketlerden intikam alma girişimi olarak gördüğünü açıkladı.⁹⁵

David Fraser’e göre Şah atalarının kılıçla tahtını kazandıklarından övünmüştü ve artık atalarının usulüne göre ve aynı silahın yardımıyla oraya oturmanın mutluluğunu yaşıyordu. Kılıcın kendisinin değil bir Rus kılıcı olması onun

⁹⁰ Hone, Dickinson, *a.g.e.*, s. 117.

⁹¹ Kesravi, *a.g.e.*, s. 672.

⁹² Martin, *a.g.m.*, s. 1.

⁹³ Browne, *The Persian...*, s. 201.

⁹⁴ Leon Novar, *The Great Powers and Iran 1914-1921*, Ph. D Thesis, The University of Chicago, 1958, s. 54.

⁹⁵ Bonakdarian, *a.g.t.*, s. 145.

memnuniyetini azaltmadı! Ancak Şah yalnızca bir kuklaydı; gerçek galip Hartwig'di.⁹⁶ Şah kuvvetlerinin görece kolay zaferi en az iki sebeple açıklanabilir. Biri, Meclis'in kararsızlığı ve direniş için kararlı bir liderlik sağlayamamasıydı. İkinci sebep, savunucuların ölümlerinin Rus müdahalesine yol açacağı düşüncesi ile düşmanlarının komutanlarına ateş etmeden savaşmaları gerektiği gerçeğiydi!⁹⁷

Rus subay Liakhoff'un Muhammed Ali Şah'ın direktifi ile meclisi topa tutarak yaptığı darbe Osmanlı Devleti'nde de ses getirmişti. Dönemin mizah şairi Eşref, şiirlerinde bu olayı hicvetmişti:

“Eski bir top yükletip bir merkebe,
Rastgele salmakta halka süngü Şah . . .
Padişahım, sen hayâ etmez misin?
Senden eşna' zulüm yaptı dünkü Şah

Marpucu attı elinden, çekti seyf-i sarimi,
Yaptı bir müthiş dram, kan döktü zalim su gitti,
Bir top attı, milletin çıktı dumanı göklere,
Şah-ı İran kıydı meb'usanı tönbe kü gibi.

Çıkacak var mı yüzün nezd-i Resülullaha?
Kurtarır mı seni mahşerde Hamid-i Sani?
Ahiret yok mu ki? Var ise demez mi Allah:
“Topa tuttun ne için meclis-i meb'usanı?”

Sordular var mı lüzümü diye bir müctehidin
Ortalıkda dolaşan bir iki kofdan başka
Halka doğru savurub küfrü Acem şahı dedi
Müctehid istemenem men Liyakof'dan başka.”⁹⁸

İran meşrutiyetçilerine destek için İran'a geçen İttihadçılardan Ömer Naci Bey, *Bağçe*'de yayımlanan hatıralarında şöyle demektedir:

⁹⁶ Fraser, *a.g.e.*, s. 44.

⁹⁷ Mohammed Reza Afshari, *A Study of the Constitutional Revolution within the Framework of Iranian History*, Ph. D. Thesis, Temple University, May, 1981, s. 226.

⁹⁸ Hilmi Yücebaş, *Şair Eşref: Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, Dilek Yayınevi, İstanbul, 1984, ss. 325-326.

“İran kadim zarafet-i mimarisinin son bedia-i yadigarı ve İran bedbahtın maktel-i mebusanı olan Baharistan kasrını, gıda-yı melanetini yılanlar gibi insan kanı içmekte arayan Şah’ın, günlerce devam eden bombardımanı haberini en çok bir heyecan-ı vatanperverane ile karşılayan Tebriz şehri oldu. Tahran’da sarayın vaziyeti bir şekl-i müntakimâne almaya başladığı daha birkaç hafta evvel bu belde-i hamiyeti istihzar-ı hürriyete sevk etmişti. Tebriz silah depoları umum ahrâra küşade olunuyor ve mürettep beş altı bin kişilik bir kuvvetle Tahran üzerine yürümek Tebriz ahrârının faaliyet programını teşkil ediyordu. bu tertibat muvaffakiyetle ikmal olundu ve kuvve-i mürettebe Tebriz’den dört menzil uzaklaşmıştı ki Şah’ın peyam-ı cinayeti bütün memleketi bir sar’a-i anîf ile sarstı. O vakit Hoy şehrinde bulunuyorduk. İran sadrazam-ı müstebidi Atabeyi öldüren meşhur Abbas Ağa’nın vaka yoldaşlarından Tebriz mücahidin reisi Meşhed İsmail (ahiren müstebidler tarafından gayet gaddarane bir surette telef edilmiştir) yanımda idi. Fikrimiz Bayezid tarikiyle Osmanlı toprağına geçerek Erzurum havalisinde müştereken çalışmaktı. Kıyafetlerimizi tamamıyla İranî bir vaziyete sokmuştuk. Başlar tıraş, sakallar kınalı tam bir İran devcisi şeklini almıştık...

Derken, birisi geldi, Tahran vaka-i feciası haberini getirdi. Evvela, İran’da mebzulü’ d-deveran olan yalancı şayiatdan bulunduğu atfederek birbirimizi teselliye çalıştık. Fakat gece, saat ikiye doğru ve Tebriz Encümen-i Millî’sinin bunu teyiden çektiği telgrafi artık şüpheye mahal bırakmamıştı. Arkadaşım memleketinin bu nagehanî felaketiyle o kadar müteessir idi ki artık refakatimin devam edemeyeceğini anladım. Benim için son nokta-i ümit ve istinat olan İran’ın da böylece pâ-mâl-i irtica olması azim bir meyusiyeti mucib olmuştu. Rusya, Osmanlı, İran hepsi hürriyete düşman hükümetlerin saltanat-ı istibdadına esir olmuştu.”⁹⁹

Şah’ın olayın geçmişte kaldığı ve halkın artık huzur ve sükunete dönmesi ve günlük uğraşlarını takip etmesi gerektiği yönündeki beyanlarına rağmen, ona her zamankinden daha fazla güvenmiyorlardı. Parlamentonun feshedildiğini ve yaklaşık altı ay içinde yeni bir Parlamento seçilmesi için emir vereceğini belirten bir bildiri yayınladığında bile ona inanmadılar. Anayasaya sadık kalmak yönündeki yeminini bozmuştu ki bu ilk değildi. Parlametoyu tamamen yerle bir etmiş, bazı üyelerini öldürmüş ve binaları tahrip etmişti.

Meşrutiyetçiler, genel iyimserlikleri nedeniyle, kolayca kazandıkları zaferin iç ve dış tehditlere karşı korunması için gerekli adımları atmakta başarısız oldular. Kısa sürmesine ve Muhammed Ali Şah’ın direktifi ile yıkılmasına rağmen, 1905-1907 Anayasal Devrimi, İran halkının tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Devrim, Şah’ın “Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi” olarak kitleleri herhangi bir

⁹⁹ Ömer Naci, “İran İnkılabı Hatıralarından 2”, *Bağçe*, 30 Haziran 1325, No. 45, s. 292.

demokratik temele dayanmaksızın yönettiği geleneksel hükümet sistemine son verdi. Daha da önemlisi, Devrim, "kitlelerin" egemen olduğu ve temsilcilerine yasaları çıkarma, ekonomik planlamayı formüle etme ve dış politika direktiflerini belirleme yetkisinin verildiği anayasal hükümet kavramını getirdi.

5. Güney Azerbaycan'da Meşrutiyetin Etkileri

Meşrutiyet İnkılâbı döneminde Azerbaycan Türkleri, Farslar, Bahtiyariler, Gilanlılar topyekûn kanunsuzluğun, monarşinin tamamıyla mutlak ve sınırsız hakimiyetini savunanlara karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Onlar devlete karşı muhalefette birleşerek, devletin kanun koyuculuk sahasında tekellikten el çekmesini talep ettiler. Onların amacı millî mensubiyete bağlı ayrı ayrı müstakil devletler kurmak için ülkeyi etnik gruplar arasında bölmek değildi.¹⁰⁰

Azerbaycan topraklarına Meşrutiyet fikri, İran'ın diğer bölgelerine göre daha erken gelmişti. Kuzeydeki Azerbaycan toprakları ile güney bölgesini ayıran Aras nehri olmuş, bölge sakinleri bu ayrımı "o tay, bu tay" olarak nitelendirmişlerdir. İki yaka arasında ilişkilerin yoğun olması, Azerbaycan halkının sınır ticareti nedeniyle Rusya ve diğer Avrupa devletleri ile yakın münasebetleri nedeniyle mal alışverişinin yanında fikir alışverişi de bu bölgede yoğundur. Kafkas bölgesinde Tiflis, Bakü, Batum, Aşkabat şehirlerinin yanı sıra İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinde ve Avrupa'nın birçok şehrinde ticari faaliyetler Azerbaycanlı tüccarlar vasıtasıyla yürütülmekteydi. Bu durum mal-servet sahibi olmalarının yanında onlara dünyanın diğer bölgelerindeki hayatı ve gelişmeleri takip etme imkânı vermiş, İran'ın gelişmesine de sebep olmuştur. Böylelikle Azerbaycan Meşrutiyet hareketinin oluşumu ve gelişmesinde öncü rolü üstlenmişlerdir.¹⁰¹

Azerbaycanlılar, teceddüt ve inkılap fikirlerini yaymakta önyak oldukları gibi, kahraman fedailerinin çarpışmaları ile inkılabı kurmaya ve korumaya muvaffak oldular.¹⁰² Tebriz'in ve Tebrizlilerin haksızlığa ve usulsüzlüğe karşı duruşları kadın

¹⁰⁰ Atabeyi, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰¹ Kesravi, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁰² M. Nizamettin Tebrizli, *Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri*, Türk Kültür Ocağı Yayınları, İstanbul, 1946, s. 42.

erkek fark etmeksizin yıllardır bilinen bir gerçekliktir. Bunlardan birisi de Meşrutiyet öncesi tütün ayaklanması esnasında öne çıkıp diğer kadınlarla birlikte mücadele eden ve halk tarafından “Bacı”, “Onbaşı” ve “Paşa” unvanlarına layık görülen Zeynep Hanım olmuştur. Zulme başkaldıran ve diğer kadınları da mücadeleye davet eden Zeynep Paşa, birçok halk şiirinde kahraman olarak övülüp sözlü ve yazılı kültürün bir parçası olmayı başarmıştır. Yoksul kadınları toplayıp stokçu tahıl tüccarlarının ambarlarındaki hububatı fakir halka dağıtarak tarihe “Zeynep Paşa İsyanı” olarak geçmiştir.¹⁰³ Üzü kısa sürede yayılıp binlerce kadını etrafında toplayan Zeynep Paşa, kadınlardan sonra çarşı esnafını dükkânlarını kapatıp ona katılmaları için galeyana getirmiştir. Bu amaçla erkek pazar esnafına:

“Siz erkekler zalimlerin cezasını vermeye cesaretiniz yok ise, eğer hırsızların ve yağmacıların elini vatandan kesmeye korkuyorsanız, biz kadınların örtüsünü örtüp evin köşesine oturun ve erkeklikten konuşmayın. Biz sizin yerinize de sitemkârlar ile savaşırız”.¹⁰⁴

Böylelikle sessiz kalan esnafı da yanına çekerek Tahran’a karşı tavır almalarını sağlamıştır. Meşrutiyet döneminde de kadınlar aktif rol oynamıştır. Tebriz kadınları, Anayasal düzenin bir an evvel bölgede de etkin olabilmesi için erkeklerle birlikte omuz omuza mücadeleye katılmışlardır, öyle ki yeni doğum yapmış kadınlar bile bebeklerini de yanlarına alıp camilerde toplanarak harekete destek vermişlerdir.¹⁰⁵

Mehmet Emin Resulzade, İran Türkleri ile alakalı *Türk Yurdu* dergisinde “Fransa İnkılabında Marsilya, Osmanlı inkılabında Selanik ne ise İran inkılabında da Tebriz odur. Tebriz İran inkılabının ateşler yağdıran bir menba’ı idi”¹⁰⁶ diyerek Tebriz’in önemini vurgulamıştır. Tebriz kuşatması esnasında bölgede görev yapan İngiliz gazeteci Arthur Moore, Azerbaycan halkı ve özellikle Tebrizlilerin yiğitlik konusunda büyük bir üne sahip olduğunu, devrimin savunulması esnasında İran’ın

¹⁰³ Hüseyin Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1978, s. 64.

¹⁰⁴ Fatemeh Nesa Mohebbi, “Zeynep Paşa İsyanının Edebiyata Yansımaları”, *Türk Dünyasında Kadın Algısı*, C. II, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa, 2016, s. 583.

¹⁰⁵ Cezani, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁰⁶ Mehmed Emin Resulzade, “İran Türkleri”, *Türk Yurdu*, C. II/S. 21, 23 Ağustos 1328/5 Eylül 1912, s. 648.

geri kalanı ve Tahran'da neredeyse nefesi kesilmiş şekilde Tebriz'den bahsedildiğini ifade eder.¹⁰⁷

Anayasal hareketin güçlü olduğu Tebriz'de Muhammed Ali Şah'a bakış ilk andan itibaren olumsuzdu. Zira daha önce Tebriz'de veliaht prens olarak bulunan şahın zulmünden çok çekmişlerdi. Muhammed Ali, başkent ve kötü şöhretli Rus hocası Şapsal Han'ın yardımıyla kentte etkili bir casusluk sistemi kurmuştu.¹⁰⁸ Kesrevi'ye göre Muhammed Ali, dar görüşlü ve memleketin gelişmesi için yapılması gerekenleri tahayyül etmekten uzaktı. Bu durumda Rusların payı büyüktü, veliahdı Şapsal vasıtasıyla istedikleri gibi yönlendirebiliyorlardı.¹⁰⁹ Tahran'da Meşrutiyet Fermanı ilan edildiğinde Azerbaycan valisi olan Ali Mirza, Meşrutiyetin Azerbaycan'da yürürlüğe girmesine engel olması nedeniyle Tebriz halkı ayaklanmıştı. Ayaklanmanın bastırılması Güney Azerbaycan'da Meşrutiyetin yürürlüğe girmesiyle mümkün olmuştur. Tebriz'de "Encümen-i Milli Tebriz" kurulmuştur.¹¹⁰ Bu encümen meşrutiyet döneminde kurulan birinci encümen olarak tarihe geçmiştir. Encümenin siyasi beynini, "Merkez-i Gaybi" adlı teşkilat oluşturmakta ve iki kurum arasındaki ilişkiler çok gizli idi. Merkez-i Gaybi ise "İctimaiyun Ammiyyun"un kod ismi sayılabilir.¹¹¹ Tarihçi Kerim Tahirzade'ye göre bu teşkilatın üyeleri Meşrutiyet uğruna her daim canlarını feda etmeye hazırdılar.¹¹²

5.1. Tebriz Direnişi

23 Haziran 1908 darbesinden sonra sadece kuzeybatıdaki Tebriz'de halk direndi ve Meşrutiyet Hareketini ayakta tuttu. Bazı yazarlara göre, aynı dönemde Türkiye'de başarılı bir şekilde gerçekleştirilen Abdülhamid'e karşı ayaklanmanın cesaretlendirdiği Tebriz'deki milliyetçiler, bu şiddet eylemine karşı ayaklandılar.¹¹³ On ay boyunca Meşrutiyet taraftarınca savunulan şehir, onu ele geçirmeye yönelik ısrarlı girişimlerde bulunan Şah'a bağlı birlikler tarafından kuşatma altında kaldı.

¹⁰⁷ Arthur Moore, *The Orient Express*, Constable & Company Ltd, London, 1914, s. 4.

¹⁰⁸ Browne, *The Persian...*, s. 130.

¹⁰⁹ Kesravi, *a.g.e.*, s. 669.

¹¹⁰ Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi...", s. 365.

¹¹¹ Arif Keskin, "Şeyh Muhammed Hiyabani ve Azadistan Devleti", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, s. 11.

¹¹² Hasan Memmedoğlu Hasanov, *Cenubi Azerbaycanda Milli Demokratik Hareketi (1941-1946)*, Bakı, 2004, s. 24.

¹¹³ Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, London, 1949, s. 434.

Tebrizlilerin bu cesur direnişi, İran'ın diğer bölgelerindeki meşrutiyetçilere umut verdi. 13 Temmuz 1909'da kuzeydeki Reşt şehrinden ve güney bölgesinden bir grup koordineli bir çaba içinde birleşerek Tahran'ı ele geçirdi ve Muhammed Ali Şah'ı tahttan çekilmeye zorladı. Bu durum Kaçar hanedanının prestijini kırmış ve bu hanedanın tasfiyesini kolaylaştırmıştır. Bu açıdan bakıldığında Kaçarlara karşı kazanılan zafer, Güney Azerbaycan için bir Pirus zaferi¹¹⁴ olmuştur.¹¹⁵ Kaçar hanedanının yıkılmasını hızlandıran bu mücadeleden sonra iktidarı ele geçiren Fars milliyetçisi Pehlevi hanedanı dönemi bölge ve Türkler açısından bir felaket haline gelmiştir.

Tebriz şehrinin direnişi, darbe ile aynı zamanda başlamıştır. Cezani'nin ifadesiyle, bundan sonra Tebriz, devrimin yegâne merkezi haline geldi.¹¹⁶ İran'da, 1905'in devrim öncesi döneminde birkaç gizli encümen oluşturulmuştu. Tanınmış meşrutiyetçi Melik el-Mütekellimin'in oğlu Mehdi Melikzadeh'in "Tebriz'deki devrimci hareketin nabzı" olarak tanımladığı Tebrizli aydın Ali Kerbelai (aynı zamanda "Mösyö Ali" olarak da bilinir), reformcuların bulunduğu Gizli Merkezi kurdu.¹¹⁷ Eylül 1906'daki seçim yasaları, yerel seçimleri denetleyecek encümenlerin kurulması çağrısında bulundu. Ancak Tebriz Encümeni bu sınırlı rolün çok ötesine geçti ve seçimler tamamlandıktan sonra halkın desteğiyle kalıcı hale geldi.¹¹⁸ Encümen, bölgedeki ekonomik, siyasal alanda söz sahibi, karar mercii haline geldi. Örneğin Tebriz'de şehrin ve genel olarak vilayetin sakinleri, kamusal alanda gerçekleştirilen komite toplantılarında şikâyetlerini dile getiriyorlardı. Bölge sakinlerinden en çok şikâyet alan çeşitli malların fiyatlarını belirleme görevini üstlendi. Bunların başında ekmek fiyatları geliyordu. İstifçilere örnek teşkil etmek amacıyla komite, zengin bir tüccarın tahıl varlıklarına el koydu ve mevcut fiyatın

¹¹⁴ Pirus Zaferi: Kazanan taraf üzerindeki yıkıcı etkisi nedeniyle, neredeyse mağlubiyet sayılabilecek ve uzun vadede yokoluşu hızlandıran zafer anlamındadır. Makedonyalı komutan Pyrrhus'un Romalılara karşı kazandığı zafer nedeniyle deyimleşmiştir. Savaşta ordusunun büyük kısmını yitirme pahasına Romalıları mağlup eden Pyrrhus için bu zafer sonunun başlangıcı olmuştur.

¹¹⁵ Keskin, a.g.m., s. 13.

¹¹⁶ Cezani, a.g.e., s. 100.

¹¹⁷ Borougerdi, a.g.t., s. 12.

¹¹⁸ Janet Afary, "Peasant Rebellion of the Caspian Region during the Iranian Constitutional Revolution 1905-1906", *International Journal of Middle East Studies*, C. XXIII, May 1991, s. 142.

altında bir fiyata sattı, ancak geliri ona teslim etmeyi de ihmal etmedi¹¹⁹. Çok erken bir dönemden itibaren, 1906-1907 kışında, Tebriz Encümeni bir halk milis gücü örgütlemeye başlamıştı. O dönem şehirde artan karışıklıkları bahane ederek operasyonlarını genişletti ve yavaş yavaş şehre hâkim oldu.¹²⁰

Encümen üyelerine bakıldığında, din adamından, tüccara, zanaatkârdan, entelektüellere kadar geniş katılımlı ve toplumun büyük bölümünü temsil eder nitelikte olduğu görülmektedir. Muhammed Ali Şah'ın Meclisi topa tutturması ve kapatmasının ardından Tebriz'de Encümen-i Eyalet-i Azerbaycan kapatılan meclisin görevlerini üstlendi. Muhammed Ali Şah'ı tahtan düşürdüğünü bildirerek, İran'da yegâne siyasi kuruluş olarak işlevine devam etti.¹²¹ Tebriz, İran'ın geçici başkenti ilan edildi.¹²² Encümen, fiilen şehrin yönetim organı haline geldi ve Tebriz'de direniş güçlendikçe, yeni bir Meclis açılana kadar ulusal parlamentonun yetkisini üstlendi. Reformist bürokratlar ve konsolosluklara sığınan ya da evlerine çekilen diğer kişiler, kendilerini daha güvende hissederek dışarı çıktılar ve kamusal faaliyetlerine yeniden başladılar.¹²³

Encümen, yönetimde boşluk oluşmaması adına şehri koşulların elverdiği ölçüde iyi yönetmek için yoğun bir çaba sarf etti. Sosyal ve ekonomik hayatın mümkün mertebe devamı için kamu binaları ve çarşıları tamir ettirdi, aynı zamanda şehrin güvenliği için güçlü önlemler aldı. 29 Ağustos'ta Tebriz'deki İngiliz muhabirinin bildirdiğine göre: "Şehirde başıboş dolaşan silahlı adamların sayısına rağmen, kanun ve düzen korunuyor ve geçen haftaki suikastların faillerine hızlı ve korkunç bir ceza verildi."¹²⁴ Bu durum halkta Encümene yönelik güven duygusunu ve direnişe desteği artırmıştır.

Belediye hizmetleri ve eğitim kurumları yeniden çalışmaya başladı. Yabancıların imtiyazı altındaki gümrük ve postaneye el konuldu. Nüfus ve pasaport

¹¹⁹ Nader Sohrabi, *Constitutionalism, Revolution and State: The Young Turk Revolution of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1906 with Comparisons to the Russian Revolution of 1905*, Ph. D. Thesis, The University Of Chicago, 1996, ss. 243-244.

¹²⁰ Sohrabi, *a.g.t.*, s. 256.

¹²¹ Nabi Kobotarian Azeroğlu, "Güney Azerbaycan Türklerinin Tarihi Romanı "Settar Han Hamaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXXX/S. 257, 2022, s. 364.

¹²² Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, Çev. A. Gara, V. Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 48.

¹²³ Afshari, *a.g.t.*, s. 230.

¹²⁴ *Times*, 3 September 1908, s. 5.

işlemleri yürütülmeye başlandı.¹²⁵ Bu dönemde, tüccarların maddi ve manevi destekleri ile çok sayıda Usul-i Cedid mektepleri açılmış, Türkçe ve Farsça yayın yapan *Ruzname-i Millî*, *Azerbaycan*, *Ümit*, *Azad*, *İttihad-ı Millî* ve *Ana Dili* gibi gazeteler de neşredilmeye başlamıştır.¹²⁶ Bu dönemde Encümen, yasal düzenleme ile Şah ve diğer Kaçar sülalesi mensuplarının Azerbaycan'daki mülklerine el koyarak devletleştirmiştir.¹²⁷

Encümene en büyük desteği silahlı savunucuların yanında tüccar kesim vermiştir. Azerbaycan'ın erken modern İran'da ilerici fikirlerin merkezi olduğu iyi bilinmektedir. Meşrutiyet Devrimi'nin büyük tarihçisi Ahmed Kesrevi, İranlı tüccarların İran'a yayılmalarındaki rolünün altını çizer.¹²⁸ Azerbaycanlı bir tüccar olan Mirza Ali Ekber Han-ı Tebriz'i'nin Muzafferuddin Şah'ın ölümünden hemen sonra Türkiye üzerinden Tebriz'e yüz elli tüfek kaçırdığı söylenmektedir. Bu silahlar Meşrutiyet Hareketi sırasında kullanılmıştır.¹²⁹

Tüccarların organizasyon yeteneği, halk tarafından sevilip sayılmaları ve mali desteği Tebriz'deki direniş için vazgeçilmez bir değer olduğunu kanıtladı. Hem direnişin devamlılığı açısından yiyecek, silah gibi ihtiyaçlar, hem de şehirdeki sosyal hayatın ve yerel hizmetlerin sürdürülebilmesi için önemli miktarlarda para toplanması ve bunların ilgili yerlere dağıtılması gerekiyordu; bunun için tüccarlar ve mahalle temsilcilerinden oluşan "Bağış Komitesi" kuruldu. Komite, biri Emir Hiz'de diğeri Hıyaban'da olmak üzere iki fırın açarak mücahitlere ve ailelerine ekmek sağladı. Rivayete göre, bir tüccar ambarındaki stokları Komite'nin emrine vermiş ve Settar Han'ın ödeme için yaptığı törensel jeste şöyle karşılık vermiştir:

"Serdar, sen özgürlük uğruna hayatını feda ediyorsun; ben de malımı mülkümü feda etmeliyim. Özgürlük uğruna her şeyimi vermeye hazırım."¹³⁰

¹²⁵ Baykara, *a.g.e.*, s. 79.

¹²⁶ Tebrizli, *a.g.e.*, s. 44.

¹²⁷ Baykara, *a.g.e.*, s. 97.

¹²⁸ Evan Siegel, "In Search of the Secret Center in Constitutional Tabriz", *Iran's Constitutional Revolution of 1906 and Narratives of the Enlightenment*, Gingko Library, 2016, s. 172.

¹²⁹ Ferdows, *a.g.t.*, s. 75.

¹³⁰ Afshari, *a.g.t.*, s. 232.

5.2. Settar Han Hareketi

Tebriz'deki mücadeleyi üç dönemde incelemek mümkündür. Birincisi, Settar Han ve Bağır Han yönetimindeki Meşrutiyetçilerin Tebriz'in bölündüğü otuz mahalleden yalnızca birini veya ikisini, özellikle de kuzeybatıda Acıçay nehrinin yanında bulunan Emir Hiz mahallesini ellerinde tuttıkları kısa bir sokak çatışması dönemi. İkincisi, şehrin tamamından veya büyük bir kısmından kovulan kraliyetçilerin hâlâ Tebriz'e giden yolları kapatamadığı ve yiyecek ve mektup geçişini engelleyemediği bir dönem. Üçüncüsü, son günlerde kıtlığın ve mutsuzluğun kasabada hüküm sürdüğü, birçok kişinin açlıktan öldüğü abluka dönemi.¹³¹ Bu dönemlere dördüncü olarak sözde Rus yardımı sonrası Tebriz halkının Tahran yönetimi yerine Rus birliklerine karşı direniş dönemini de eklemek mümkündür.

İran Meşrutiyet Devrimi'nin önemli ayaklarından biri olan Tebriz direnişi ve Türk nüfusun kahramanlık mücadelesi bağlamında direnişin sembol isimlerinden olan Settar ve Bağır Han hareketini incelemek fevkalade mühimdir. Settar Han'la ilgili çeşitli rivayetler değerlendirildiğinde ortaya çıkan görüntü ise çelişkili görünmektedir. Settar Han'ın gerçekte sadece tesadüfen devrimin içine çekilen basit bir luti (toplumsal haydut veya serseri) ve rahzan (otoyol soyguncusu) mı olduğu, yoksa devrimi müdafaa eden “İran'ın cesur adamlarının en cesuru” mu olduğu sorusu hâlâ ortadadır.¹³² Kesrevi'ye göre Settar Han'ın gösterdiği yiğitlik ve direniş İran Meşrutiyet tarihindeki en önemli hadisedir. Meşrutiyet hareketinin İran'ın diğer bölgelerinde sükuta uğramasına rağmen Settar Han'ın yiğitliği, cesareti ve mahareti sayesinde Meşrutiyet hareketi yeniden dirilmiştir.¹³³ Settar Han ve Bağır Han İran meşrutiyet inkılabının sergerdeleri olarak tanınarak eyaleti encümeni tarafından Settar Han'a “Serdar-ı Millî”, Bağır Han'a ise “Salar-ı Millî” lakabı verilmiş ve onların ailelerine ömürlük tekaüt verilmesi hakkında meclis tarafından kanun tasdik edilmiştir.¹³⁴

¹³¹ Browne, *The Persian...*, s. 249.

¹³² Anja Pistor-Hatam, *The Iranian Constitutional Revolution as Lieu(x) de Memoire: Sattar Khan, Iran's Constitutional Revolution*, Ed: H.E. Chehabi, V. Martin, London, 2010, s. 36.

¹³³ Kesravi, *a.g.e.*, s. 795.

¹³⁴ Afiyet, *a.g.e.*, s. 9.

Direnış döneminde ünü sadece İran'ın her köşesine değil, Avrupa gazetelerine de ulaşan Settar Han, Bağır Han ve Hüseyin-i Bagheban, okuma yazma bilmeyen bir at tüccarı, duvarcı ve bahçivandı. Varlıklı ailelere mensup, okumuş bazı genç erkeklerin de Şah'a karşı silaha sarıldığı doğrudur. Aynı şekilde Rusya'nın o bölgesindeki İran göçmeni olan Rusya'nın Kafkasya eyaletinden sosyal demokratlar da Tebriz direnişini silah ve adamlarıyla desteklediler. Ancak direnişin arkasındaki ana güç, Settar Han gibi kabadayılardı. Özellikle Settar Han ile ilgili Azerbaycan halkı içinde efsaneler mevcuttur. Adı, Köroğlu ve Kaçak Nebi¹³⁵ gibi halk kahramanları ile anılan Settar Han, Rus ve Avrupa basınında "Azerbaycan'ın Pugaçevi"¹³⁶ ve "İran'ın Hannibal'ı"¹³⁷ olarak adlandırılmıştır.¹³⁸ Azerbaycan'ın millî şairi Mirza Alekber Sabir, Tebriz direniş ve Settar Han'ın kahramanlıklarını şiirlerinde işlemiştir:

"Ta ki, millet mecmein Tehran'da viran etdiler,
Türkler Settarhan ile ehdü-peyman etdiler,
Zülmi-istibdade karşı nifrete lanetdiler,
Millete, milliyyete can nakdi kurban etdiler,
Ayeyi- "zibhi-ezim" itlakı ol kurbanedir,
Aferinim himmeti-valayi-Settarhanedir.

Hekmededkar oldu Azerbaycan etrakına (Türklerine),
Ali-Kacarın protest etdiler Zöhhakına,
Ol şehidanın selam olsun revani-pakına
Kim, dökülmüş kanları Tebrizü-Tehran hakına,
Onların cennet deyildir menzili, aya nedir?
Aferinim himmeti-valayi-Settarhanedir.

Aferin, Tebriziyan, etdiz ecebehde vefa!

Dostu düşmen el çalıb eyler size sedmerhaba!

¹³⁵ Kaçak Nebi, Koçak Nebi gibi isimlerle anılan, Azerbaycan ve Kuzey Doğu Anadolu yöresinde hikâyelerinin çeşitli versiyonları anlatılan bir halk kahramanı. Ayrıntılı bilgi için Bk. Celal Bergüşat, *Kaçak Nebi*, Çev. Oktay Altunbay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

¹³⁶ Yemelyan İvanoviç Pugaçev: II. Katerina devrinde Rus İmparatorluğuna karşı ayaklanan Kazak lider.

¹³⁷ Hannibal: Tüm zamanların en büyük askeri dehalarından biri kabul edilen Kartacalı politikacı ve asker.

¹³⁸ *Kahraman İhtilalci Settarhan*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1972, s. 3.

Çok yaşa, devletli Settarhan efendim, çok yaşa!
 Cenneti-e'lade peygamber size eyler dua,
 Çün bu hizmetler bütün İslamadır, insanadır.
 Aferinim himmeti-valayı-Settarhanedir!"¹³⁹

Tebriz'i cansiperane savunan bu yiğit ve cesaretli kabadayıların (luti) şöhretleri, Meşrutiyet hareketine katılım ve destekleri hususunda bazı eleştirileri de gölgelemişe benzemektedir. Bu nedenle, çoğu kez, ulus ve Anayasa uğruna fedakârca çaba gösteren vatanseverler olarak kabul edilmişlerdir. Ancak bu adamlarla ilgili olarak, bazı tarihçiler ve tarihsel analistlerin aldığı konumla uyumsuz görünen birçok nokta vardır. Öncelikle, bu okuma yazma bilmeyen adamların,-ki Emir Hiz, Settar Han'ın "elif'i "ba"dan ayırt edemediğini¹⁴⁰ ifade eder- bugünkü anlamıyla vatanseverlik gibi duyguların farkında olmaları pek olası değildir. Ayrıca anayasal yönetim biçimini anlamaları ve özümsemeleri de son derece olası değildir.¹⁴¹ Bununla birlikte Tebriz ve civarında yaşayan diğerleri gibi Kaçar Hanedanı ve özellikle uzun süre bölgede veliaht prens olarak bulunan Muhammed Ali'nin kötü, keyfi uygulamalarından nasiplerini almış olmaları nedeniyle de bu yönetime karşı bir duruş sergilemeleri de gayet doğaldır.

Örneğin, Settar Han'ın büyük abisi İsmail, o henüz çok küçük yaşlarda iken Kaçar prensinin emri ile Tebriz'de idam edilmiştir. Bu durum babası Hacı Hasan'ı derinden etkilemiş, küçük oğulları Gaffar, Settar ve Azim'in zihninde bu olayı daima canlı tutmuştur. Hacı Hasan devamlı olarak "*Settar, oğlum İsmail'in kanını Kaçar Krallarından alacak,*"¹⁴² demiştir. Bu atmosfer içinde yetişen ve ağabeyinin öcünü alma hayaliyle yaşayan Settar Han'ın merkezi hükümete karşı bakışını tahmin etmek zor olmasa gerek. Gençlik yıllarında ise hapse atıldığı bir dönemde babasının ölümü de bu durumu iyice pekiştirmiştir. Haksızlıklara karşı tahammülsüz duruşu, bu uğurda çoğu kez hapsilere düşmesi ve zorda kalanlara karşı takındığı korumacı tavrı

¹³⁹ Ebülfez Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ecdad Yayınları, Ankara, 1997, ss. 199-200.

¹⁴⁰ Pistor-Hatam, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁴¹ Asghar Fathi, "The Role of the 'Rebels' in the Constitutional Movement in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10/No. 1 Feb. 1979, s. 57.

¹⁴² *Kahraman İhtilalci...*, s. 21.

nedeniyle halk tarafından hürmet ifadesi olarak “Settar Han” olarak adlandırılmıştır.¹⁴³

Settar Han’ın duruşunu ailenin diğer fertlerinde de görmek mümkündür. Sadece Settar Han değil, ailenin birçok ferdi de bu mücadelelerde ön saflarda bulunmuş ve şehit düşmüşlerdir. Settar Han’ın ağabeyi İsmail’in üç oğlu da Tebriz’in savunulmasında cansiperane bir şekilde mücadeleye katılmışlardır. Muhammed (Emir-Tümen) ve ağabeyi Kerim, 1911’de Tebriz’de Ruslara karşı ölümüne saldırmış ancak yakalanarak Ocak 1912’de idam edilmişlerdir.¹⁴⁴ İbrahim ise Settar Han ile birlikte Tahran’a gidenler arasındaydı ve O da Tahran’da diğer birçok mücahitle birlikte can vermiştir. Hacı Hasan’ın diğer oğlu Gaffar ise dürüstlüğüyle tanınan biriydi ve Rusların Tebriz’i işgali sırasında bu yolda kanını akıtarak ölmüştür. Küçük kardeş Azim Han da Tebriz hareketindeki başarılarından dolayı Encümen tarafından “Hadim-i Millet” lakabı verilerek maaşa bağlanmıştır. Ne yazık ki o da 1945 senesinde Rıza Şah’ın zindanlarında can vermiştir.¹⁴⁵

Tebriz mücadelesinin bir diğer ismi ise Settar Han’ın en yakın arkadaşı fikir ve mücadele yoldaşı olan Bağır Han 1862’de Tebriz’de doğmuştur. Babasının adı Hacı Rıza Benna’dır. Settar Han’dan farklı olarak az da olsa bir molla’nın yanında eğitim almıştır.¹⁴⁶ Baba mesleği olan duvarcılık işini bir müddet yürüttükten sonra devlet memuriyetine girmiş, maliye ve askeriyede çalışmıştır. Bağır Han yaş olarak Settar Han’dan daha büyük ve göreceli olsa da daha eğitilmiş olmasına rağmen daima Settar Han’a bağlı kalmış, O’nun liderliğini kabul etmiştir. Azerbaycan Millî Encümeni tarafından Salar-ı Millî, yani Millî Başkomutan rütbesi verilmiş, daima Settar Han’ın yanında olmasının bir nişanesi olarak Meşrute İnkılabı madalyonunda, sağ kısımda Settar Han, sol kısımda ise Bağır Han’ın resimleri bir arada kullanılmıştır.¹⁴⁷

Bağır Han’ın liderlik ettiği Hıyaban mücahitleri arasında Yüzbaşı Taki, Mir Haşim Han, Sadık Han Vesmi, Hasan Han, Hüseyin Han, Ağa Bala gibi mücahit

¹⁴³ Sebuhi Ahmedov, *Azerbaycan Tarihinden Yüz Şahsiyet*, Ayna Matbuevi, Bakü, 2006, s. 190.

¹⁴⁴ Edward G. Browne, *The Reign of Terror at Tabriz, England’s Responsibility*, Taylor, Garnett. Evans&Co, Manchester, 1912, s. 25.

¹⁴⁵ Baykara, *a.g.e.*, ss. 85-86.

¹⁴⁶ Bolat, *a.g.m.*, s. 51.

¹⁴⁷ Baykara, *a.g.e.*, s. 105.

komutanlar yer almaktadır. Ayrıca daha sonra adını yeni bir bağımsızlık hareketine yazdıracak Şeyh Muhammed Hıyabani, Şeyh Selim gibi görkemli din ve siyaset adamları yer almış, Settar ve Bağır hanlar bu isimlerin müşavere ve tavsiyelerini dinlemişlerdir.¹⁴⁸

Settar Han ve Bağır Han ile birlikte, Meşrutiyet hareketinin ideologlarından olan ve son nefesine kadar bu hareket için canını, malını ve evlatlarını kaybetmeyi göze alan Ali Mösyö'den de bahsetmek gerekir. Farsça ve Arapçanın yanı sıra Fransızca'yı da iyi bildiği ve Fransız Devrimi'nin özüne hâkim olduğu için kendisine bu şekilde hitap edilmiştir. Mücahitlerin ihtiyaçlarını koordineli bir şekilde tedarik edilmesi de dâhil, dış dünya ile ilişkiler kurmak, posta faaliyetleri, fedai gruplara parola verilmesi, sabotajdan korunma, Settar ve Bağır hanların şahsi korunmaları gibi sayısız zor işi yürütmekle görevli idi.¹⁴⁹

5.3. Tedrici İdare Altında Kargaşa ve Settar Han'ın Mücadelesi

Tebriz'de çatışmalar başladığında halkın bir bölümü güvenlik amacıyla evlerinin çatılarına tarafsızlıklarını belirtmek için beyaz bayrak asmıştı. İçlerinde Rus güvencesi için Rus bayrağı asanlar bile vardı. Bu dönemde yakın arkadaşı Emir Hizi ve önde gelen din adamı Sıggatu'l-İslam'ın desteğiyle Settar Han, siyasi kararlarda da önemli rol oynayan Tebriz'in askeri lideri olarak ortaya çıktı.¹⁵⁰ Rus yetkililer Settar Han'a da evinin damına Rus bayrağı asılması teklifi ile geldiklerinde Settar Han bu teklifi, "Ben yabancı bir bayrak altında yaşayamam," diyerek reddetmiştir. Bu olaydan sonra Settar Han, Hacı Mehdi Ağa'nın evine giderek Rusların teklifini anlatmış, şehirdeki bayrakları indirme niyetini ifade etmiştir. Ardından, yanındaki birkaç kişiyle birlikte evlerdeki bayrakları indirmeye başlamıştır. Çarşı merkezinde bulunan Muhammed Rıza Şukuhi'nin evinde asılı bulunan Rus bayrağını bizzat ateş ederek indirmiş, ardından da şehirdeki diğer bayrakları birer birer indirmeye başlamışlardır. Settar Han'ın bu hareketi halktaki direniş hissini yeniden

¹⁴⁸ Baykara, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁴⁹ Baykara, *a.g.e.*, ss. 110-111.

¹⁵⁰ Pistor-Hatam, *a.g.e.*, s. 38.

canlandırmıştır. Zira o anda Settar Han'ın yanında en fazla 20 kişi vardı ve şehirdeki hiçbir kuvvet ona engel olamamıştı.¹⁵¹

Mücahitler çoğalıp güçlendikten sonra Settar Han fethedilmiş sokaklara kırmızı renkli özgürlükçü bayrakların asılmasını emretti. Halk, Serdar ve Salar'ın temin ettiği güven sayesinde evlerinden dışarı çıktı.¹⁵²

Tebriz içinde Şah taraftarları ile milliyetçi güçler arasında çatışmalar devam ederken Tahran'ın burası ile ilgili neler planladığı henüz bilinmiyordu. Muhammed Ali Şah, Tebriz'deki direnişi mümkün olduğunca çabuk ezmek istiyordu. Şah ve Tebrizliler birbirlerini çok iyi tanıyorlardı ve aralarındaki güvensizlik ve nefret karşılıklıydı. Şah'ın başvurabileceği ilk çare, Tebriz'de geleneksel olarak Kaçarlara yakın olan aşiret güçlerinin serbest bırakılmasıydı ve ödül hususunda her iki tarafla da zımnen anlaşılmıştı: pazarlardan elde edilecek ganimet. Çok geçmeden eski Tebriz valisi olan Şah ilk adımını attı. Tebriz'deki Şah taraftarlarına destek olma amacıyla yola çıkan Rahim Han ve beş yüz civarındaki silahlı adamı temmuz ayı başlarında şehre geldi.¹⁵³ Birkaç yıl öncesine kadar bölgede haydutluk yapan Rahim Han tutuklanarak Tahran'a gönderilmişti. Tahran'da hapisteyken başlayan Tebriz direnişi Rahim Han'a özgürlüğün yolunu açtı. Tebriz'deki direnişi kırmak isteyen Şah, Rahim Han'ı özgür bırakarak onu şehre gönderdi.

İlk günler şehre yerleşen Rahim Han ve yanındakiler için sorunsuz geçti. Kendilerine mukavemet göstermeyen birkaç mahalleyi kontrol altına almayı başardılar. İşlerin yolunda gitmesinin verdiği rahatlık ile askeri tedbirleri gevşeten Rahim Han ve adamları halktan haraç almaya ve soygunlar yapmaya başladılar. 16 Temmuz'da bir İngiliz muhabirin St. Petersburg'dan bildirdiğine göre Tebriz'deki Rus muhabirler, Şah'ın "düzeni sağlamak" için gönderdiği Rahim Han'ın atlılarının yol açtığı yıkımla ilgili üzücü haberler göndermiştir.¹⁵⁴ Bu durum halk nezdinde hoşnutsuzluğa neden oldu ve giderek bu davetsiz misafirlere karşı seslerini yükseltmeye başladılar. Sonunda, bu tepki silahlı mücadeleye dönüştü ve Rahim Han ve adamları şehirden atıldılar.

¹⁵¹ Kesravi, *a.g.e.*, ss. 796-798.

¹⁵² Cezani, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁵³ Fraser, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁵⁴ Afshari, *a.g.t.*, s. 228.

Apar topar şehirden kovulan Rahim Han'ın kaçıışı, halkta Şah'ın kaybeden taraf olduğu inancını güçlendirdi. Bu olaydan sonra şehir halkı tutkulu milliyetçiler haline geldiler. Mücadelenin çehresi değişti ve meşhur kuşatma başladı; Şah'ın takipçileri şehre yeniden girmeye çalışıyor, içerideki milliyetçi güçler ise onları dışarıda tutmaya çalışıyorlardı.¹⁵⁵Savaşın uzun süreceği belli olduktan sonra şehri savunanların örgütlenmesini iyileştirmek için bazı girişimlerde bulunuldu. Kendi aralarından bir lider seçen ve üniforma verilen yirmi ya da yirmi beş kişilik gruplar halinde örgütlendiler.¹⁵⁶

Tebriz direnişi esnasında direnişin lideri Settar Han yaralanmıştır. Yalnız bu olay çatışmalarda değil, bir suikast girişimiyle meydana gelmiştir. Şah taraftarı Devecililer¹⁵⁷, Settar Han'ın hizmetkârlarından Abbasali isimli bir genci ayartmışlar, Settar Han'ı öldürüp cesedini kendilerine teslim etmesini istemişlerdir. Abbasali, Settar Han'ın yalnız olduğu bir anda ona ateş edip kaçmıştır. Kurşun Settar Han'ı öldürmeyip yaralamış, Settar Han, dostlarının ümitsizliğe kapılmalarını önlemek amacıyla yarasını sardırıp bu olayı herkesten gizlemiştir.¹⁵⁸ Bu tarz davranışlar Settar Han'ın büyümlü bir güce sahip olduğu fikrini de beraberinde getirmiştir. Nitekim birçokları, onun bir veli (Hazreti Abbas) tarafından koruduğuna ve kurşunların onu etkileyemeyeceğine inanıyordu. Savaş alanında Settar Han'ın varlığı büyük bir coşku ve cesaret yarattı. Settar Han bu inancı biliyordu ve bunu meydanlarda çok etkili bir şekilde kullandı. Belli bir cephedeki baskı çok güçlü olduğunda, savaşa en göze çarpan şekilde katılır ve daha sonra en göze çarpmayan bir şekilde ayrılırdı. Çoğu zaman, birkaç farklı cephedeki adamlar aynı anda onun aralarında savaştığına inanırlardı.¹⁵⁹

11 Ekim'de, 400 Pers Kazağından oluşan bir birlik, bir veya daha fazla Rus subayı eşliğinde dört top alarak Tahran'dan Tebriz'e gitti. Albay Liakhoff'un başkentten ayrılışları vesilesiyle onlara şu konuşmayı yaptığı bildirildi:

¹⁵⁵ Fraser, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁵⁶ Afshari, *a.g.t.*, s. 235.

¹⁵⁷ Şah taraftarları Tebriz'in Deveci mahallesinde Mir Haşim önderliğinde "İslamiye Encümeni" adı verilen bir yapı kurarak Meşrutiyet yanlılarına karşı savaş açmışlardır. Şah da bunlara açıkça desteğini bildirmiştir.

¹⁵⁸ Kesravi, *a.g.e.*, s. 797.

¹⁵⁹ Fathi, *a.g.e.*, ss. 62-63.

“Cesur askerler ve Kazaklar! Kazak Tugayı ilk kurulduğundan beri, birçok kez benzersiz bir cesaret ve en yüksek derecede Şah'a ve üstlerinize sadakat gösterdiniz. Bunun farkına vararak birçoğunuz hem Rus hem de Pers hükümdarlarından madalyalar, hediyeler ve diğer her türlü iyilikle onurlandırıldı. Parlamento binalarında ve Sipahsalar Camii'nde toplanan Tahran ajitatörlerine yönelik saldırınız dünyayı şaşkına çevirdi. Küçük bir Tugay, isyancılara karşı savaşta galip geldi, ardından onların lanetli kalesini mahvettiniz. Bu savaşta birçok yoldaşımız öldü, ancak onların ölümü yalnızca muzaffer şöhretinizi güçlendirmeye hizmet etti.

Şah'ın tahtı tehlikede. Tebriz halkı, bir halk çetesini bir araya toplayarak, Hükümetin tüfek ve toplarına el koydu. Şah'a savaş açtılar ve onun otoritesine uymayı reddettiler. Onu tekrar bir Anayasayı kabul etmeye zorlamak için mücadele ediyorlar. Bu Anayasa Kazak Tugayının hak ve ayrıcalıklarını sınırlayacak ve zedeleyecek ve maaşlarınızı kontrol edecek. Anayasa sizin en büyük düşmanınızdır. Bu düşmana karşı kanınızın son damlasına kadar savaşmalısınız.

Şah'ın ne kadar zor bir konuma düşürüldüğünü gördüğümde, ona Kazak Tugayı'nın hizmetlerini sundum.

Seferiniz sırasında herhangi bir zorluğa maruz kalmamanız için size gerekli her türlü tedarigi sağladım. Şunu bilmelisiniz ki, zaferle dönerseniz hem Rus hem de Pers hükümdarlarının parası ve iyilikleri ile boğulacaksınız. Tebriz surlarında ne kadar zenginlik varsa, hepsi senin olacak!

Tebriz'i fethetmenin bir ölüm kalım meselesi olduğunu bilmelisin. Eğer fethedersen, Anayasa geçersiz olur. Destekçileri kazanırsa, Tugay dağıtılacak ve sen, eşlerin ve çocukların aç kalacak. Bunu unutma ve aslanlar gibi savaş ya sen ya da Anayasa!

"Bu mücadelede size eşlik etmeyi çok arzuluyordum, ancak siyasi koşullar bunu kabul etmiyor. Ama başka bir Rus, Yüzbaşı Ushakoff gidiyor. Onu beni sevdiğiniz gibi sevmeli ve bana itaat eder gibi ona itaat etmelisiniz. Sizin yanınızda olamam, yaptıklarını her zaman uzaktan takip edeceğim. Herkes, erdemine orantılı bir ödül alacak, ama biri haini oynarsa, ciddi şekilde cezalandırılacak.

Savaş ne kadar şiddetli olursa olsun ve düşman sayısı ne kadar çok olursa olsun, zafer kazanacağımızdan emin olabilirsiniz...

Cesur subaylar ve Kazaklar! Tanrı sizi korusun ve şanlı bir zafer bahşetsin!"¹⁶⁰

Tebriz savunması devam ederken Şah tarafından vali olarak atanan Aynü'd-Devle şehre geldi. Kendisine Kazak birliklerinin yanı sıra, Sipahdar (sonraki dönemde milliyetçilerin safına geçen) tarafından komuta edilen 1000 askerden oluşan düzenli bir birlik ile Kürt ve Bahtiyari aşiretlerinin süvarilerinden oluşan ordu da destek veriyordu.

Aynü'd-Devle şehre geldiğinde karşısında Settar ve Bağır Han'ın önderlik ettiği güçlü bir direniş ile karşılaştı. Şehrin dar sokakları, her biri toprak duvarlarla çevrili bahçeli evleri nedeniyle doğal bir savunma hattı oluşturması ve halkın cansiperane savunması nedeniyle Aynü'd-Devle istediği başarıya ulaşamadı. Öte yandan saldırı imkânının kısıtlı olması nedeniyle direnişçiler başarılı bir savunma sergiliyordu. *Terakki* gazetesinin haberine göre Aynü'd-Devle, Tebriz'e ilk geldiğinde, ordusunun sayı ve silah üstünlüğüne atıfta bulunarak Rus Konsolosuna şehri birkaç saatte ele geçirebileceğini ifade etmiştir. Bu olayın üzerinden bir ay kadar süre geçtikten ve şehri savunan mücahitlerden ağır darbeler yedikten sonra aynı Aynü'd-Devle bu sefer Şah'a telgraf çekerek, Meşrutiyetçilerin isteklerinin kabul edilmesi ve Meclis'in tekrar açılmasından başka çare olmadığını bildirmiştir.¹⁶¹ Aynü'd-Devle'nin savaş alanındaki başarısızlığını, ünlü şair Sabir dizelerinde Aynü'd-Devle'nin ağzından mizah dili ile aktarıyor:

ŞAHNAME

Şahım (!), tacidarım (!), kavi şevketim (!)

Melek ihtişamım, felek rif'atim (!)

Eğer lûtfiye sorarsan ahvalimi

Bu namem sana bildirir halimi

O günkü huzurundan atfi man

Edip, sûyi Tebriz'e oldum revan

Bu azmile kim şîr tek cenk edem

Mücahitlere arsayı tenk edem

Fedaileri öldürem (Han) ile

Beyabanları dolduram kan ile

¹⁶⁰ Browne, *The Persian...*, ss. 256-258.

¹⁶¹ Baykara, *a.g.e.*, ss. 77-78.

...
 Dedim yahşıdır, bir dağa tırmanışım
 Elimde selâmet kala tâ başım
 Kaçıp merd merdane çıktım dağa
 Bahırdım o yerden sola hem sağa
 Ne gördüm? Kaçır tilki nispet koşun
 Özün de göreydin gelerdi hoşun
 Haray bastım ah, vay, aman kaçmayın!
 Devam eyleyin bir zaman kaçmayın
 Sözüm batmadı leşkerin beynine
 Uh, uh battı ok devletın aynına
 Koşun kaçtı boşlandı meydanı cenk
 Bütün gitti yağmaya tûpo tüfenk
 Çü gördüm olur vaz'ı hâlîm tebah
 Getirdim yirmi kazağa penah
 Yanan kalbime sanki su saçtılar
 O yerden alıp ta meni kaçtılar
 Budur sureti arzı halim benim
 Mücahidler ile cidalim benim
 Kavî şevketim (!) indi ferman nedir?
 Buyur, mal nedir? Baş nedir? Can nedir?
 Eğerçi kaçarken atı yormuşam
 Gine her ne emrin ola durmuşam.¹⁶²

Yeni valinin de istenen başarıyı elde edememesi Tahran'ı zor durumda bırakıyordu. Bu nedenle Aynü'd-Devle görevden alınarak yerine Ferman Ferma yeni vali olarak atandı. Tahran'ın bu oyuncu değişikliği girişimi Ferman Ferma'nın görevi kabul etmemesi nedeniyle akamete uğradı. Bu nedenle Tahran yönetimi yeniden Aynü'd-Devle'yi vali olarak atamak zorunda kalmıştır.

Tebriz hiçbir zaman üç komutan tarafından aynı anda saldırıya uğramadı.¹⁶³ Aynü'd-Devle'nin yönetimindeki düzenli birlikler ve Bahtiyari birlikleri, Rahim Han'ın yönetimindeki Karadağlı birlikleri ve Samed Han adlı liderin

¹⁶² Tebrizli, *a.g.e.*, ss. 56-60.

¹⁶³ Fraser, *a.g.e.*, s. 70.

komutasındaki Kürt aşiretleri Tebriz'e giren ana yollarda birbirlerinden bağımsız konumlar aldılar. Farklı kabilelere mensup aşiret güçleri olarak, şehre yönelik güçlü ve koordineli bir saldırıda bir araya gelmeleri karakteristik olarak mümkün değildi. En az riskle yağma peşindeydiler, Tebriz'i aç bırakmak ve ardından yağmalamak için fırsat kolluyorlardı. Aşiret mensuplarını hedefleri olan çarşılara ulaştırmak için yapılan bir dizi girişim başarısızlıkla sonuçlandı. İvanov, Tebriz'deki Rus Konsolosunun 30 Temmuz 1908'de Kralcıların kontrolü altındaki mahallelerde tüm dükkânların yağmalandığını, Settar Han'ın kontrolü altındaki mahallelerde ise dükkânlara dokunulmadığını bildirdiğini yazmıştır.¹⁶⁴

Şehri savunan Milliyetçiler ise yaptıkları sayısız atak ile birçok durumda kuşaticıları yenmede başarılı oldular, ancak ablukayı kaldırmayı başaramadılar. Süvari birliklerinden yoksun, açık alanda savaşabilecek nitelikte sadece bir avuç adam tarafından desteklenen Settar Han, sınırlı miktarda erzak girişine izin veren geçici yarma harekâtından daha fazlasını yapma imkanına sahip değildi.

Tebriz'in savunulmasında Settar Han'a bağlı birlikler ve şehre özellikle kuzeyden gelen gönüllülerin yanı sıra yabancı ülke vatandaşlarının da önemli roller oynadıkları da not edilmelidir. Bunların içinde en önemli figürler bölgede gazeteci olarak görev yapan İngiliz Arthur Moore ile Amerikalı bir misyoner öğretmen olan Howard Baskerville'den bahsetmek gerekir. 1907-1911 İran Anayasa Devrimi hem modern İran'ın hem de ülkedeki Amerikan misyoner müdahalesinin tarihinde bir dönüm noktasıydı. Modern İran için Anayasa Devrimi, monarşik totaliter yönetim tarzına ve emperyalist tecavüze karşı 1890'larda başlayan sosyal ve politik protestoların doruk noktasıydı. Misyonerlere göre devrim, İran halkının Batı'ya ve daha az ölçüde de Hristiyanlığa karşı tutumunda bir değişikliğe işaret ediyordu. Misyonerler siyasetten uzak durmayı başaramasalar da devrim sırasındaki siyasi katılımları aslında daha sonraki çalışmalarına yardımcı oldu.¹⁶⁵

Baskerville, Tebriz'de görev yapan bir öğretmen olarak devrimle bağlantılı kişiler ve olaylarla her gün temas halindeydi. Okuldaki İranlı öğretmenlerin tamamı

¹⁶⁴ Afshari, *a.g.t.*, s. 238.

¹⁶⁵ Matthew Mark Davis, *Evangelizing the Orient: American Missionaries in Iran, 1890-1940*, Ph. D. Thesis, The Ohio State University, 2001, s. 171.

meşrutiyet taraftarıydı ve daha önemlisi Baskerville'nin öğretmen arkadaşı ve yakın dostu Mirza Hüseyin Şerifzade, 1908'de öldürülene kadar Tebriz'deki anayasal hareketin kilit isimlerinden biriydi. Anlatılanlara göre Baskerville arkadaşının ölümünden çok etkilenmişti. Buna ek olarak, okul öğrencilerini Bazari sınıfından, aydınlardan, soylulardan ve az sayıda ruhban sınıfından, tam da anayasal koalisyonu oluşturan aynı gruplardan alıyordu. Sonuç olarak Baskerville'nin öğrencilerinin çoğu devrimci harekette ya aktifti ya da ona sempati duyuyordu.¹⁶⁶

Tebriz'deki Amerikan Konsolosu Doty'nin kendisini çatışmadan uzak tutması yönündeki ricalarına yanıt veren Baskerville şunları söyledi:

"Herhangi bir yasal hükümete karşı silaha sarılmıyorum, sadece Amerikalıların hayatlarını ve mülklerini savunmak için savaşıyorum ve sıkıntılı bir halkın kendilerini kanunsuz tecavüz ve cinayete karşı savunmasına yardım etmeye çalışıyorum."¹⁶⁷

Misyonerlerin siyasi işlere karışmasını engelleyen misyon düzenlemelerine rağmen Baskerville, 1 Nisan 1909'da öğretmenlik görevinden istifa etti ve mücahitlere katıldı. Daha önce hiçbir askeri deneyimi olmamasına rağmen dikkatini hemen, çoğu eski öğrencisi olan 100-200 kişiden oluşan bir kuvvete Amerikan askeri taktiklerini öğretmeye yöneltti ve bu öğrencilerden oluşturduğu "Kurtuluş Alayı" adını verdiği birlikle kısa süre sonra savaşa dahil oldu.

Şehri savunmak için okulundaki görevinden ayrılıp ön saflarda çatışmalara katılan Baskerville, kalbinden vurularak hayatını kaybetmiştir. Tebriz'i savunmak adına hayatını kaybeden Baskerville'nin ölümü tüm şehri derinden etkilemiş, cenazesi de bu atmosfere uygun olarak kaldırılmıştır. Moore eserinde bu olayı şöyle anlatmıştır:

"Ertesi gün Bay Baskerville'i gömdüler. Sokaklar siyahtı ve cenazesi kuşatmanın en büyük gösterisiydi. Encümenler, mollalar ve yabancı konsolosların hepsi alayın bir parçasını oluşturdu ve baskı altındaki kasaba, ortak saygı içinde birleşti. Çok genç bir adam olan Howard Baskerville güzel bir hayat yaşamıştı ve yüreğinin en büyük dileği Amerika'ya, başarılı Hristiyan

¹⁶⁶ Davis, *a.g.t.*, s. 174.

¹⁶⁷ Navran, *a.g.t.*, s. 107.

bir misyoner olarak geri dönmekti. Genel hüküm, hayatını boşa harcadığı yönündeydi, ancak bu çıkarım belki de aceleciydi.”¹⁶⁸

Cenazede konuşanlardan olan Baron Sedark; “*Azerbaycan Meşrutiyeti'nin ilerleyeceğinden artık eminim, çünkü bu masum gencin kanı bu yola döküldü,*” demiştir. Azerbaycan Eyalet Encümeni ise, onun Amerika'daki yaşlı annesine iletmek üzere bir miktar para göndermek istedi ise de Amerikalı ileri gelenlerden Dr. Vaynmen buna itiraz etti. Sonunda onun kullandığı silah bulunup üzerine adını yazdılar ve annesine gönderdiler.¹⁶⁹

Howard Baskerville'in görünüşte anlamsız ölümünün ardından İranlı milliyetçiler, genç Amerikalı etrafında, Avrupalı meslektaşlarının aksine tüm Amerikalıların özgürlüğü seven devrimciler olduğu izlenimini veren bir efsane yarattılar. 1911'de başka bir Amerikalı genç mali müşavir Morgan Shuster'ın gelişi bu izlenimi güçlendirdi. İran Genel Saymanlığı görevindeki kısa dönemi boyunca Shuster, tıpkı Baskerville gibi, ülkedeki emperyal güçlerle, özellikle de Rusya'yla çarpıcı biçimde çatıştı ve bu da ona İran halkının hayranlığını kazandı. Son olarak, dikkate değer istisnalar olmasına rağmen, misyonerler genel olarak devrim sırasında milliyetçi güçleri kralcılara tercih ettiler ve çatışma sırasında milliyetçilerin ailelerine barınak ve sığınma hakkı sağladılar.¹⁷⁰

Tebriz'in savunmasında faal olarak rol alan bir diğer grup da Tebriz kadınlarıdır. Meşrutiyetin ilanı ve Tebriz'de de uygulanması mücadelesinde aktif olan kadınlar Tebriz'in işgaline karşı da kararlılıkla mücadele etmişlerdir. Kadınlar, şehri savunan erkeklere yemek, giyecek ve mühimmat tedarigi hususundaki desteklerinin yanı sıra açık ya da kimliklerini gizleyerek savaş meydanlarında bizzat çarpışmalara da katılmışlar, bazıları burada şehit düşmüşlerdir.

Kadınların şehri savunmadaki verdikleri mücadeleyi anlatan bir olay oldukça etkileyicidir. Çatışmaların yoğun bir şekilde cereyan ettiği Settar Han'ın da karargahının bulunduğu Emir Hiz mahallesine getirilen birkaç yaralı mücahit içinde bir tanesi ısrarla yaralarını tedavi ettirmek istememektedir. Bu durum Settar Han'a

¹⁶⁸ Moore, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁶⁹ Azeri, *a.g.e.*, ss. 181-182.

¹⁷⁰ Davis, *a.g.t.*, ss. 171-172.

iletildiğinde ise Settar Han yaralı mücahidin yanına giderek bunu nedenini öğrenmek ister. Yaralı mücahit orada bulunan herkesin odadan çıkarılmasını talep eder, odadakiler çıktıktan sonra Settar Han'a, aslında kadın olduğu için erkeklerin yanında soyunmaktan utandığı ve bu yüzden yaralarını tedavi ettirmek istemediğini ifade eder. Bu durum karşısında oldukça duygulanan Settar Han gözleri yaşararak; “*kızım ben ölmüş müyüm ki, sen savaşa siperlere koştun?*”¹⁷¹

Ancak Azerbaycanlı meşrutiyetçilerin Muhammed Ali Şah'ın üzerlerine gönderdiği güçlere karşı başarılı bir direniş göstermesi ve güney sınırlarında radikal bir hükümetin kurulabileceği ihtimali Rusları endişelendiriyordu.

Novoe Vremya gazetesi Osmanlı Devleti'nin Settar Han'ın askeri faaliyetlerini desteklediğini ve Settar Han'a cesaret nişanı verileceğini ifade eden bir mektup gönderildiğini haber konusu yapmıştır.¹⁷² Bunun neticesinde gelen tepkilere karşın Settar Han'ın büyük bir eşkıya olduğuna dair telgraf gönderilmesi kararlaştırılmış¹⁷³ ve akabinde gönderilen bir telgrafla bu haber yalanlanarak İran'ın içişlerine karışılmasının söz konusu olmadığı dile getirilmiştir.¹⁷⁴

Rusya'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Arthur Nicolson, Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği bir raporda, Abdülhamid'in devrilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidara gelen Jön Türkler ile Settar Han arasındaki şüpheli ilişkinin St Petersburg'u endişelendirdiğini belirtti. Rusları o zamana kadar "aktif müdahale önlemleri almayarak gösterdikleri sabır ve hoşgörü" için övüyordu. Kendilerine hâkim olarak, iki ülkenin iki yıl önce imzaladığı anlaşmanın niyetine bağlı kaldıklarına inanıyordu.¹⁷⁵ Ancak Petersburg'un itidal gösterme zamanı sona ermek üzereydi.

5.4. Rus Müdahalesi

Çatışmaların hız kesmeden sürdüğü 1908 yılının Ekim ayından itibaren Rusların bölgeye müdahale etmek maksadıyla harekete geçtikleri konuşulmaya

¹⁷¹ Baykara, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁷² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti, Petersburg Sefareti (*HR. SFR. I*), 137/11-3. 17 Kasım 1908.

¹⁷³ BOA, *HR. SFR. I*, 148/4-1. 17 Kasım 1908.

¹⁷⁴ BOA, *HR. SFR. I*, 148/24. 29 Kasım 1908.

¹⁷⁵ James D. Clark, “The Constitutional Movement and Russian Intervention in Tabriz, 1907-1911”, *Iranian-Russian Encounters: Empires and Revolutions since 1800*, y.y., 2012, s. 237.

başladı. Rus birliklerinin bölgede bulunan yabancı ülke vatandaşları ve yatırımlarını koruma maksadıyla Aras Nehrini geçerek bölgeye doğru ilerledikleri bildirildi.¹⁷⁶ Bu bilgi gerçek olmasa da, Rusların bölgeye geleceği haberi şehri savunan halkı rahatsız etmiş, müdahaleye gerekçe olarak sunulan yabancıların can ve mal güvenliğine yönelik hiçbir olumsuz girişimin yaşanmadığı hususu ilan edilmiştir. Bu durumun ispatı amacıyla da bölgedeki yabancı şirketlerin temsilcilerinden de açıklama yapmaları talep edilmiştir.

Tebriz'de faaliyet gösteren üç yabancı firma, temsilcileri vasıtasıyla bildiriler yayınlamış, bölgede faaliyet göstermekten duydukları memnuniyeti belirtmişlerdir. Şehri savunan Settar Han ve Encümen üyelerinden kendilerine yönelik hiçbir olumsuz girişimin olmadığı, aksine yardımlarından ötürü kendilerine minnettar olduklarını kamuoyuna açıklamışlardır.¹⁷⁷ Yabancıların Settar Han ve Encümen üyelerine duydukları sevgi ve güven duygusu, şehri savunanların izlediği titiz politikaların bir ürünüydü. Böylesi açlık ve yoksulluğun yaşandığı şehirde, çoğunluğunu eğitimsiz ve dar gelirlilerin oluşturduğu mücahit gruplarının sahip oldukları silahlı güç ile bölgedeki yerli ve yabancı unsurlara zulmetmeleri veya onların mallarına göz dikmeleri ihtimaline karşı önlemler alınmıştı. Örneğin Settar Han, bir mücahidin herhangi birinden bir kuruş istemesi halinde, sadece reddedilmekle kalmayıp derhal ihbar edilmesi gerektiğini ilan etmişti.¹⁷⁸

Şehrin devamlı şekilde abluka altında oluşu nedeniyle gıda tedarikinde yaşanan sıkıntılar had safhaya ulaşmıştı. Kuşatmaya katılanlar şehri ele geçirmeye muvaffak olamaları da şehrin giriş çıkışlarını tıkadıkları için halk zor duruma düşmüştü. Ticaretin engellenmesine bir de yaşanan tahıl kıtlığı da eklenince mevcut stokların kısa sürede tükenmesi gerçeği ile yüz yüze kalındı.

Şehir, kralcı güçler tarafından kuşatılmıştı ve Şah, şehrin etrafında bir abluka oluşturarak Tebriz'i açlığa ve yokluğa düşürmeyi amaçlıyordu. Bunun sonucunda yakıt neredeyse elde edilemez hale geldi ve 13 Ocak 1909'a kadar her şeyin fiyatı

¹⁷⁶ Browne, *The Persian...*, s. 252.

¹⁷⁷ Browne, *The Persian...*, ss. 254-255.

¹⁷⁸ Afshari, *a.g.t.*, s. 236.

yükseldi. 7 Şubat 1909'da İngiltere Başkonsolosu Bay Wratistlaw, Sir Barclay'a kasabanın durumu hakkında şunları bildirdi:

“Tebriz artık tamamen kuşatma altında. Kasabaya hiçbir erzak giremiyor, bahçelerdeki meyve ağaçları yakacak olarak kesiliyor ve şu anda nüfusun yiyeceği için yeterli miktarda mısır olmasına rağmen sıkıntı çeşitli şekillerde ciddi şekilde hissediliyor. Mali zorluklar da Milliyetçilerin önünde önemli bir sorun oluşturdu.”¹⁷⁹

28 Mart 1909'da İngiltere Başkonsolosu, Sir G. Barclay'e, en fazla üç hafta içinde Tebriz'de erzakın tamamen tükeneceğini bildiren bir telgraf gönderdi, devamında ise açlıktan çok sayıda kişinin öldüğü bildirildi. Bölgede bulunan Moore durumu şöyle anlatıyor:

“Doğulunun pasif direnişi ve itaatkâr sabrının oldukça farklı bir cesareti vardı. Savaşamazlardı ama açlıktan ölebilirlerdi. Açlığın korkunç işkencelerine hayranlık uyandıran bir teslimiyetle katlandılar. Son günlerde insanlar ot yiyorlardı. İstatistikleri elde etmek imkânsızdı, ancak sayısız insan açlıktan öldü ve her sokakta, çıplak ama insan olarak güçlkle tanınan korkunç figürler yatıyordu.”¹⁸⁰

Osmanlı'nın Tahran Sefareti maslahatgüzarlığından gönderilen yazıda İngiliz ve Rus konsoloslarına dayanılarak Tebriz'de erzak yokluğu sebebiyle ahalinin sefaletle duçar olduğu ve Settar Han'ın muharip olmayanların şehirden çıkmasına müsaade edeceği ifade edilmektedir.¹⁸¹ Bu dönemde Tebriz'de yabancı uyrukluların karşılaşabileceği tehlike ciddi şekilde anlaşılmaya başlandı. İngiliz Hükümeti alarma geçti ve bu nedenle Sir E. Grey, 31 Mart 1909'da Sir G. Barclay'e, Tebriz'de İngiliz Konsolosluğuna veya bölgedeki İngilizlerin can ve mallarına herhangi bir zarar verilmesi durumunda sorumlu tutulacağı konusunda Şah'ı uyarması talimatını verdi¹⁸². Sadece İngilizler değil, Amerikan, Rus, Türk ve Fransız Konsolosları da açlıktan tükenme noktasına gelen bölgedeki insanlar için mutlaka gıda gönderilmesi için İran Hükümeti'ne başvuruda bulunmuşlardır. Bu reddedildi, ancak hükümet

¹⁷⁹ Istiaq Ahmad, *Anglo-Iranian Relations 1905-1919*, Ph. D. Thesis, Aligarh Muslim University, Aligarh, 1963, s. 168.

¹⁸⁰ Moore, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁸¹ BOA., Hariciye Nezareti, İstişare Odası (*HR. HMŞ. İŞO.*), 9/34. 23 Nisan 1325.

¹⁸² Ahmad, *a.g.t.*, s. 169.

kasabayı terk etmek isteyenlerin yeterince korunmasına yardımcı olabileceğini bildirdi.Şah koşulsuz teslimiyet konusunda ısrar etti. Tavrından, Şah'ın çok az gecikmeyle de olsa başarıya ulaşacağından emin olduğu açıktı.¹⁸³Bu nedenle kendisine yöneltilen ablukanın kaldırılması ve şehre yiyecek girişinin sağlanması isteğine tepki göstererek, dokuz ay boyunca yürüttüğü abluka nedeniyle şehir teslim olma arifesinde iken böylesi bir girişimin tüm emeklerini boşa çıkaracağını ifade etmiştir. Ayrıca bölgedeki yabancıların güvenle çıkışlarına izin verdikleri halde, yabancıların bunu neden reddedip bölgede kalmak istemelerini de anlamadığını belirtmiştir.¹⁸⁴

Rus Hükümeti Şah'ı, belli miktarda yiyeceğin Tebriz'e girmesine izin verilmediği takdirde, kendilerinin de aynı şeyi sağlamak için gerekli adımları atacağı ve gerekirse bu amacı gerçekleştirmek için güç kullanacağı yönünde tehdit etmenin gerekliliğini değerlendiriyordu ki buna zaten İngiliz Hükümeti'nin herhangi bir itirazı yoktu. Nisan ayı ortalarında Ruslar gerekli erzakın şehre girişini kolaylaştırmak, yabancı ülke vatandaşlarını korumak ve şehri terk etmek isteyenlere güvenli bir şekilde yardım etme için Tebriz'e bir kuvvet göndermeye karar verdi. Bu, uzun zamandır dillendirilen ama hayata geçirilmeyen bir hareketti.

Rusların bu hamlesi karşısında Şah, geçici süreliğine de olsa çatışmaların durdurulması ve şehre gıda tedarikinin sağlanması için izin vermek zorunda kaldı. Aynü'd-Devle'ye de bu süreçte karşı saldırı olmaması şartıyla gereğinin yapılması talimatını verdi. Şahın bu girişimi karşısında Rus birlikleri Tebriz'e ilerleyişlerini durdurarak Culfa civarında harekâta hazır halde bekleme kararı aldı.

Tebriz'e gelen yolların hâlâ kapalı oluşu ve şehre erzak akışının bir türlü sağlanamaması nedeniyle Rus birliklerinin şehre gireceği bilgisi yayılmış, Tebriz'in ileri gelenleri bunun engellenmesi için Şah'a başvurmuştur.

Encümen üyeleri de Muhammed Ali Mirza'ya aşağıda özetlenen bir telgraf göndermiştir:

“Padişah atadır ve halk da onun öz evlatları gibidir. Ata ile evlatları arasında anlaşmazlık olsa da bu yabancıların müdahale etmesini gerektirmez. Bizler

¹⁸³ Fraser, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁸⁴ Ahmad, *a.g.t.*, s 172.

güzellikle şehri kendilerine teslim etmeye hazırız, Zatı alileri şehre gelen erzak yollarının açılmasına izin versin. Böylelikle Rus ordusunun İran topraklarına geliş bahanesi kalmasın.”¹⁸⁵

Settar Han da durumun ciddiyetini görmüş, Rus birliklerinin şehre girmemesi için ne gerekirse yapılmasını istemiştir. Bir taraftan uzun süredir mücadele ettikleri Tahran yönetimi, diğer tarafta ise Rus birliklerinin müdahale etme tehlikesi arasında ağır bir tercih yapma durumunda kalınması Tebriz’i derinden etkilemiştir. Settar Han yanındakilere: “*Siz Muhammed Ali Mirza ile anlaşma yoluna bakın, benim için endişelenmeyin. Ben atıma atlar, bir şekilde İran’dan çıkar Necef’e giderim*” diyerek Tahran ile anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.

Tebriz’e yönelik abluka nedeniyle halkın açlıktan ölmek üzere olduğu ve bölgede yaşayan Avrupa vatandaşlarının hayati tehlike içinde bulunduğu gerekçesi ile Rus birliklerinin şehre girişi için şartlar bir şekilde oluşturulmuş oldu. Aslına bakılırsa özelde Tebriz halkı, genelde ise İran’ın genelinde müdahaleye yol açmamak adına oldukça titiz davranmıştır. Liakhoff önderliğinde meclis bombalanırken bile Rus işgaline sebep olmamak adına karşı ateş açmaktan bile imtina etmişlerdir. Ama sonuçta Rus birlikleri yukarıda belirtilen bahaneler ile 1909 yılı Nisan ayında Tebriz’e girerek kuşatmayı sona erdirmişlerdir. İngilizlerin de onayı ile geçici olarak nitelendirilen bu işgal, daha sonra da görüleceği üzere daimî bir hal almış, Rus birlikleri sonrasında şehri terk etmemiştir.

Rusların gelişi ilk anlarda ülkede çok da olumsuz karşılanmadı. Encümen, Rusların gerekli yardımları yaptıktan sonra geri döneceğini düşündüğü için herhangi bir şiddet patlamasını önlemek için çok çalıştı. Settar Han ve Bağır Han’ın mücahitlere herhangi bir eylemi kışkırtmama talimatı, şahın tahtını korumak için boş bir girişimde anayasayı kabul etmesi ve şehri kuşatan kralcı güçlerin dağılması, gerilimin azalmasına neden oldu, öyle ki anayasacılar güçlerini dağıtmayı da düşündüler.¹⁸⁶

Azerbaycan Türkleri, Encümen kararı gereğince hiçbir direniş göstermedi. Rus ordusu nicelik ve nitelik bakımından üstündü, yapılacak bir hareketin sonucu

¹⁸⁵ Kesravi, a.g.e., s. 1041.

¹⁸⁶ Clark, a.g.m., s. 209.

ileriye dönük tüm umutların yok olmasına sebep olabilirdi. Ruslar, Encümene şehirdeki tüm silahları teslim etmesi için süre verdi. 15 Mayıs günü Encümen'in yaptığı duyuruya itaat eden sayıları yirmi bini aşan mücahit grubu silah bıraktı ve dağıldı.¹⁸⁷ Rusların izin verdiği istisnalardan biri, silah taşıyan herkesin üniforma giymesi gerektiği idi. Bu nedenle Settar Han, daha fazla adamını silah altında tutmak için, şehir polisi gibi silahlı kalabilmeleri için bazı adamlarına üniforma verdi.¹⁸⁸

Rusların saygısızca davranışları gün be gün artmakta, bu durum şehir sakinlerini rahatsız etmekteydi. Bazı sakinler Tebriz valisine, Rusların evlerinin bahçe duvarlarını yıktığından şikâyet etti; diğerleri, askerlerin evlerinin kadınlarının başlarının açık olduğunu görebilecekleri evlerinin içine baktıklarını söyledi. Vali Hedayet, duvarları tamir ettireceğine dair güvence verdi. Bu arada bölge kadınlara evde bile çarşaf giymelerini tavsiye etti.¹⁸⁹ Rusların tavrı ile ilgili bir Fransız gazetesi muhabiri 11 Ocak 1910'da şunları söylüyor:

"Rus birliklerinin Kuzey İran'ın neredeyse tüm bölgesindeki davranışları gittikçe daha dayanılmaz hale geliyor ve halkın millî ve dini duygularını ağır bir şekilde rahatsız ediyor... Kazvin'de, Rus askerleri pazara girdiler, şeker çaldılar, polisi dövdüler ve tuhaf bir şekilde, hiçbir sorun yaşamadan mahallelerine döndüler. Diğer askerler herhangi bir neden olmaksızın bir çocuğa alenen işkence yaptılar ve kafatasını kırdılar."¹⁹⁰

Tebriz'in yardım adı altında Rus birlikleri tarafından işgalinin ardından, Rusların defalarca anayasacıları zayıflatmaya çalıştığı, iki yıllık huzursuz bir birlikte yaşama süreci izledi. Bu, aralık ayında birliklerin taarruza geçtiği, meşrutiyetçileri bozguna uğrattığı ve yakaladıklarından birçoğunu idam ettiği zaman sona erdi. Bu zaferin genel sonucu, İran'da anayasacılığın en radikal savunucularının ortadan kaldırılması, Hareketin ikinci aşamasının sona ermesi, Azerbaycan'ın İran'ın geri kalanından ayrılması ve sonraki altı yıl boyunca süren eyalette bir Rus işgalinin

¹⁸⁷ Erol, *a.g.t.*, s. 34.

¹⁸⁸ Clark, *a.g.m.*, s. 210.

¹⁸⁹ Clark, *a.g.m.*, s. 211.

¹⁹⁰ Browne, *The Persian...*, s. 346.

başlaması oldu.¹⁹¹ Ruslar, bölgeyi kısa süreliğine de olsa terk etmesi ancak kendi ülkelerinde yaşanan devrimden sonra olmuştur.

5.4.1. Rus Hâkimiyetinin Sonuçları

Rusların 29 Nisan 1909'da Tebriz'i işgal etmesi üzerine Settar ve Bağır Hanlar Osmanlı Konsolosluğuna sığınmışlar ve Muhammed Ali Şah'ın 16 Temmuz'da tahttan indirilişine kadar orada kalmışlardır.¹⁹² Rusya yabancı tebaanın güvenliği için bu kişilerin İran topraklarının dışına çıkarılması konusunda ısrarcı olmuştur.¹⁹³

Muhammed Ali Şah'ın tahttan ayrılmasından sonra tüm ülkede bir kahraman haline gelen Settar Han yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak 9 Eylül 1909'da Erdebil'e vali olarak atandı.¹⁹⁴ Ne yazık ki, savaş alanlarındaki başarıyı valilik görevinde yakalayamadı. Gerek eğitimsizliği gerekse yetişme tarzından kaynaklanan sinirli yapısı nedeniyle kısa sürede valilik görevini bırakmak zorunda kaldı ve Tebriz'e döndü. Bu arada Tebriz'de de dengeler değişmiş, bölgedeki Rus ve İngiliz yetkililer ile birlikte yeni atanan Tebriz valisi de Settar Han ve arkadaşlarını şehirde istemiyordu.

Rus Dışişleri Bakanı Tahran'daki büyükelçisine, İran hükümetine ancak Sattar Han ve Bağır Han komutasındaki fedailerin silahsızlandırılması ve iki liderin Tebriz'den çıkarılmasıyla eyalette "kalıcı bir düzen" sağlanabileceğini bildirmesi talimatını verdi. İranlılar tereddüt edince Ruslar, eğer Tahran'a gitmezlerse Aras üzerinden Tebriz'e daha fazla asker göndermekle tehdit etti. İki meşrutiyetçi lider nihayet Sıggatu'l-İslam ile yaptıkları görüşmenin ardından Azerbaycan'dan ayrılmayı kabul ettiler ve 19 Mart 1910'da Tebriz'den ayrıldılar.¹⁹⁵

Rus birliklerinin gelişinin Tebriz sakinlerinin hayatını kurtardığı doğrudur. Ancak onlar, ülkede basit bir yardım seferi olmaktan çok bir işgal ordusu gibi davrandılar.¹⁹⁶ Bir cumartesi günü Rus askerleri, her birinin elinde şehrin bir haritası

¹⁹¹ Clark, a.g.m., s. 199.

¹⁹² Bolat, a.g.m., s. 58.

¹⁹³ BOA, *HR. SFR. I*, 150/21. 2 Haziran 1909.

¹⁹⁴ Bolat, a.g.m., s. 58.

¹⁹⁵ BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (*HR. SYS.*), 2900/92. 20 Mart 1910; Clark, a.g.m., s. 213.

¹⁹⁶ Browne, *The Persian...*, s. 296.

olduğu halde gruplar halinde şehri dolaştılar. İki ya da üç İranlının eşliğinde sokak sokak dolaşarak haritalarında bazı yerleri gösterdiler ve şahısların isimlerini sordular. Şeyh Salim, Aga Kerim Sadık el-Mülk ve Ali Mösyö'nün oğullarının hepsi yakalandı. Bu zamana kadar, Sıggatu'l-İslam şehirde kalan tek görünür anayasal liderdi. Diğerlerine yardım etmesine rağmen şehri terk etmeyi reddetti. Diğerleriyle birlikte Osmanlı elçiliğine gitmesi için teşvik edildi, ancak Mir Fettah'tan¹⁹⁷ ve 1828'de Ruslarla yaptığı iş birliğinin kara mirasından bahsederek bunu reddetti. 31 Aralık günü evinin önünde Kazaklar ve bir araba onu bekliyordu. Onu önce Rus elçiliğine, ardından da askeri kampa götürdüler.¹⁹⁸

Büyük bir yas günü olan ve İran dini takviminde kutsal sayılan Muharrem ayının 10'unda, Tebriz'deki Hükümet binalarına Rus bayrakları çeken Rus Askeri Valisi, Tebriz'in baş imamı olan Sıggatu'l-İslam'ı, iki din görevlisini ve aralarında Eyalet Hükümetinin birkaç üst düzey yetkilisinin de bulunduğu beş kişiyi astı. Bir İngiliz gazetecinin ifadesiyle, bu rezaletin İranlılar üzerindeki etkisi, Canterbury Başpiskoposu'nun Kutsal Cuma'da asılmasının İngiliz halkı üzerinde yaratacağı etkiye benziyordu. Bu andan itibaren Tebriz'deki Ruslar, "Meşrutiyetçi" olmadan suçlu gördükleri herhangi bir İranlıyı asmaya ya da vurmaya devam ettiler.¹⁹⁹

Ruslar tarafından Tebriz'de Meşrutiyetçi oldukları gerekçesi ile öldürülenleri incelediğimizde toplumun her kesiminden, her gelir grubundan insanın olduğunu görmekteyiz. Bu da Meşrutiyet hareketinin bölgede ne denli etkin olduğu ve bir grup veya yapının etkisinde olmayıp, toplumun tüm katmanlarına nüfuz ettiğinin bariz bir göstergesidir. Meslekleri bilinen otuz şehidin arasında beş tüccar, aralarında Şeyhülislam'ın da bulunduğu üç dini lider, üç devlet memuru, iki esnaf, iki silah tüccarı, iki eczacı, bir marangoz, bir terzi, bir fırıncı, bir kahveci, bir kuyumcu, bir müzayedeci, bir müzisyen, bir gazeteci, bir berber ve çırağı, bir ressam, bir vaiz ve bir lise müdürü bulunuyordu. Diğer dördü ise önde gelen devrimcilerle akraba

¹⁹⁷ Ağa Mir Fettah Tabatabai (1794-1852), Tebrizli diz adamı. Rusların Azerbaycan'ı işgali sırasında şehrin ele geçirilmesi ve idaresinde Rusya'ya özel hizmetlerde bulundu. General Paskeviç'in teklifi ve Çarın onayıyla Rus vatandaşı olarak kabul edildi ve Şeyhülislamlık görevine atandı.

¹⁹⁸ Clark, a.g.m., s. 221.

¹⁹⁹ W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia*, New York, 1912, ss. 219-220.

oldukları gerekçesiyle asıldı: Bunlardan ikisi Settar Han'ın yeğenleriydi ve diğer ikisi Demokrat Parti'nin yerel hüccesi destekleyen bir tüccarın oğullarıydı.²⁰⁰

Aygün Attar'a göre, Tebriz ve çevresinde Settar ve Bağır Han'ın liderliğindeki silahlı mücadeleler ve Ali Mösyö'nün liderliğindeki devrimci çalışmalar kısa sürede "bağımsızlık" hareketine dönüşmüştür. Bölgedeki olaylar 1911 yılına kadar devam etmiş, Settar ve Bağır Hanların etkisiz hale getirilmesi ve daha önce 1910 yılında Ali Mösyö'nün ölümüyle son bulmuştur.²⁰¹

6. Muhammed Ali Şah'ın İndirilmesi ve İkinci Meşrutiyet

Tebriz direnişi Rusların bölgeyi ele geçirmesi ile birlikte son bulmasına rağmen ülke genelinde M. Ali Şah ve onun despotik yönetim tarzına karşı harekete geçebilmek adına toparlanma fırsatı vermiştir. Hem İngiliz hem de Rus temsilciler tarafından Anayasa'yı yeniden tesis etmesi için şiddetle uyarılan Şah, verdiği ciddi sözleri tekrar tekrar tutmadı ve görünüşe göre çok geç olana kadar durumu tamamen kavrayamadı.²⁰² Osmanlı'nın Tahran Sefareti maslahatgüzarlığından gönderilen 29 Mayıs 1909 tarihli yazıda da İran'daki karışıklıkların ancak Meşrutiyetin yeniden ilanı ile durulabileceği belirtilmektedir.²⁰³

Reşt ve İsfahan, Tebriz'den sonra en aktif iki şehirdi. Reşt ordusuna Sipahdar Muhammed Vali Han komuta ediyordu. Milliyetçilere olan sempatisi, Muhammed Ali Şah'ın Tebriz'deki isyancıları ezmek için gönderdiği Sipahdar'ın görevinden istifa etmesine yol açtı. İsfahan'da ünlü Bahtiyari aşiretlerinin reisleri Serdar-ı Esad ve Samsam-Us Saltana kardeşler de Liberal kampa geçmişlerdi. İsfahan ordusunun neredeyse tamamı Bahtiyarilerden oluşuyordu. Liderleri Samsam es Saltana idi. Samsam'ın kardeşi Serdar Esad ise 6 Mayıs 1909'da kendisine katıldı. Serdar,

²⁰⁰ Ervand Abrahamian, "The Crowd in the Persian Revolution", *Iranian Studies*, Vol. 2/No. 4, Autumn, 1969, s. 144.

²⁰¹ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 80.

²⁰² Ella C. Sykes, *Persia and its People*, Methuen & Co Ltd., London, 1910, s. 37.

²⁰³ Maslahatgüzarın yazısında Settar Han'ın mücadelesine de değinilmekte ve Settar Han'ın "fırkasının kuvve-i maneviyesi kırılmadığı ve mumailihin son nefesine kadar Meşrutiyeti istihlal için çalışacağını suret-i kat'iyede beyan ettiği" ifade edilmektedir. Bk. BOA., *HR. HMŞ. İŞO.*, 9/30. 16 Mayıs 1325.

Avrupa gezilerinden yeni dönmüştü. O zamandan beri bir savaşçı olarak öne çıkan, lideri Ermeni Yeprem Han olan Kafkasya'dan yüz devrimci de onlara katıldı.²⁰⁴

Kendi hanları tarafından yönetilen Bahtiyari aşiretlerinin siyasi ortamı, ulus devlet içinde daha çok bir “aşiret devleti” gibiydi. Dış etkilere kapalı, milliyetçilik, meclis, anayasa gibi kavramlara uzak bir topluluğun böylesi bir etkinliğe girişmesi tuhaf gelebilir. Bahtiyarilerin yukarıdaki kategoriye sokulabilecek muhtemelen tek bir önemli kişisi vardı: Serdar-ı Esad. Ancak sorun, zamanının çoğunu Tahran'da geçirmiş olması ve Avrupa'da bu nedenle Bahtiyari topraklarındaki kabilesiyle çok az temasının olmasıydı, bu da onun Bahtiyari hanlarının çoğunu saflarına katmayı başarmadaki rolünü daha da önemli ve şaşırtıcı kılıyordu. Bahtiyarilerin devrime destek vermesinin çeşitli nedenleri öne sürülebilir, ancak görünen o ki hepsinden önemlisi Serdar-ı Esad'ın olaya karşı tutumuydu. Serdar Ailesi, Kaçar yetkililerinin elinde acı çekmişti: Babası Hüseyin Kuli Han, kardeşi Esfandiyar Han'ı da dokuz yıl boyunca hapseden Zellu's-Sultan tarafından öldürülmüştü. Serdar-ı Esad da kardeşiyle birlikte bir süre hapiste kalmıştı. Bu olaylar Esad'ın bakış açısı üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Ayrıca tanınmış bir müctehid ve İsfahan'ın önde gelen meşrutiyetçilerinden biri olan Hacı Ağa Nurullah'ın oynadığı rol de önemliydi²⁰⁵. Bu arada, kısa süre öncesine kadar Bahtiyari İlhanı olan Serdar Esad'ın kardeşinin de Kaçar yönetimi tarafından görevden alınarak bu görevin rakip bir şefe verilmesi de Bahtiyarilerin Tahran'a bakışını etkilemiştir.²⁰⁶

İngilizlere dost olan Serdar-ı Esad, iki elçiliğe telgraf çekerek her türlü eylemi durdurmalarını ve işlerin kendi doğal akışına bırakılmasını istedi. Milliyetçilerin Büyük Güçlere karşı hiçbir kinlerinin olmadığını ve komşularıyla iyi ve dostane ilişkiler içinde yaşamak istediklerini açıkladı. Grey, Tahran'daki Barclay'e bir telgraf çekerek şöyle dedi:

²⁰⁴ Esselstyn, *a.g.e.*, s. 136.

²⁰⁵ Bahram Yousefi, *The Bakhtiyaris and their Impact on the Political and Economic Life of Iran, 1890-1930*, Ph. D. Thesis, University of Manchester, 2000, s. 89.

²⁰⁶ Fraser, *a.g.e.*, s. 88.

"Müdahaleden kaçınılmalı, ancak Serdar-ı Esad'ı ilerleyişinden vazgeçmeye ikna etmek için çaba gösterilmeli ve ona iki hükümet tarafından önerilen reformları açıklamalısınız."²⁰⁷

İngilizler için durum daha da kritik hale gelmişti, zira İngiliz Hükümeti, Bahtiyari topraklarında hatırı sayılır miktarda petrol bulmuş ve Serdar-ı Esad ile de anlaşma yapmışlardı. Britanya'nın kabileyile yaptığı anlaşma, kraliyet hükümetinin otoritesinin bir başka zayıf noktasıydı. 1908'e gelindiğinde Bahtiyari ile iyi ilişkiler İngilizler için Tahran'ın siyasi kaderi kadar önemli hale gelmişti.²⁰⁸

Şimdi Rusya, Büyük Britanya'yı Muhammed Ali'nin otokrasisi lehine ortak bir deklarasyona ikna etmeye çalışıyordu, ancak Sir Edward Grey menfaatleri gereği böyle bir yola girmeyi reddetti.

İngiltere'nin Rusya Büyükelçisi Sir Aurthur Nicholson'a şöyle yazmıştı:

"İzvolsky'ye söyleyin, içişlerine müdahale görüntüsü verebilecek her türlü eylemden şiddetle kaçınıyorum. En iyi yolun eylemlerimizi sınırlandırmak olduğuna inanıyorum; aksi takdirde desteği olmayan bir hükümeti sürdürme sorumluluğunu yüklenmiş oluruz."²⁰⁹

Ne Sipahdar, ne de Serdar-ı Es'ad, Elçilik'in defalarca yaptığı uyarıları dinlemedi. Yollarını kapatmak için gönderilen Kazaklarla kısa bir çatışmanın ardından, Rasht ve İsfahan'dan gelen iki grup, rakiplerini hayrete düşürecek şekilde güçlerini birleştirdi ve 13 Temmuz 1909 sabahının erken saatlerinde başkente ulaştı. Üç gün boyunca sokak çatışmaları devam etti. Nihayet 16 Temmuz'da Şah, Rus Elçiliğine sığındı²¹⁰ ve böylece otomatik olarak tahtından feragat etmiş oldu.

Kazakların karargâhında kuşatılmış olan Albay Liakoff da teslim oldu ve yeni hükümet altında hizmetlerine devam etmeyi teklif etti. O akşam eski milletvekilleri, eski bakanlar, eşraf ve liberal liderlerden oluşan bir grup parlamento binasında toplanarak Muhammed Ali'nin azledilmesi yönünde oy kullandı. On iki yaşındaki oğlu Sultan Ahmed halefi olarak ilan edildi ve Kaçar kabilesinin yaşlı ve saygıdeğer

²⁰⁷ Balyuzi, *a.g.t.*, s. 61.

²⁰⁸ Ira Klein, "British Intervention in the Persian Revolution, 1905-1909", *The Historical Journal*, Vol. 15/No. 4, Dec., 1972, ss. 747-748.

²⁰⁹ Balyuzi, *a.g.t.*, s. 59.

²¹⁰ "La Situation en Perse", *La Tribune*, 17 Temmuz 1909, s. 1.

lideri Azadü'l-Mülk, çocuk yaştaki Şah'a naip olarak atandı, Rusya ve İngiltere yeni şahı derhal tanıdı.

Albay Liakhoff, Sipahdar'a "Kazak Tugayının bir Anayasal Hükümete bağlı olarak görev yapmasına, silahlarını teslim etmesine ve ayrılmak isteyen Rus subaylarına izin verileceğine dair güvenceler karşılığında" tamamen teslim olma isteğini bildirdi. Kısa bir süre sonra, iki lejyonun tercümanları tarafından Albay Liakhoff ile Milliyetçi liderler arasında bir görüşme düzenlendi. Orada iki sabık düşman alkışlarla karşılandı ve Albay yeni Hükümetin hizmetini ve Sipahdar'ın doğrudan emri altında hareket etmeyi kabul etti.²¹¹ Ancak, Albay Liakhoff, 4 Ağustos 1909'ta Rusya'ya çağrıldı ve daha sonra da İran'a dönmedi.

Nihayet 18 Temmuz 1909'da Şah tahttan indirildi ve anayasa yeniden tesis edildi. Yeni kurulan hükümetin ilk icraatlarından biri, 1909 yılının Mart ayında dört meşrutiyetçiyi öldürmekle suçlanan muhafazakâr yüksek rütbeli din adamı Fazlullah Nuri'yi yargılamak üzere bir askeri mahkeme kurmak oldu. Devrimci güçlerin Tahran'ı ele geçirmesinden sadece dört ay sonra, 15 Kasım 1909'da İkinci Meclis'in açılmasıyla, İran nihayet demokratik dünyaya girmiş ve yakında reform ve modernleşmeye odaklanabileceği gibi görünüyordu.²¹² David Fraser bu dönemde Tahran'daki duruma ilişkin şöyle yazmıştır:

“ İran, üç yıldan fazla bir süre önce ilk Parlamentonun açılışından bu yana ateş ve sudan geçti. O zamandan beri Muzafferuddin Şah atalarının yanına gitti, Muhammed Ali Şah tahttan indirildi. Yeni Şah küçük, tombul yüzlü bir çocuğu ve devlet işlerinde hiçbir fikri yoktu. Tahran, öfkeyle ateşlenen topun gümbürtüsünü iki kez alarm halinde dinlemiş ve duvarlarının içindeki savaşın dehşetinden kıl payı kurtulmuştu. İran'ın mutlak bir monarşi olduğu yerde, şimdi anayasal bir ülkeydi, mevkisine ait sınırlı yetkiyi bile yıllarca uygulayamayan sembolik bir başı vardı.”²¹³

İkinci Meclis 15 Kasım 1909'da açıldı. İlk kabinede Sipahdar Başbakan, Serdar Esad ise İçişleri Bakanı oldu. Serdar Esad, İçişleri Bakanı olarak önemli bir

²¹¹ Browne, *The Persian...*, ss. 319-321.

²¹² Borougerdi, *a.g.t.*, s. 47.

²¹³ Fraser, *a.g.e.*, s. 156.

konumdaydı ve bu sayede eyalet valilerini seçebiliyordu. Kardeşlerini ve kuzenlerini Şiraz valiliği dâhil birçok yere atadı.²¹⁴

Meclis ilk önce Meşrutiyet şehitlerini andı ve meclis tarafından Settar ve Bağır Han adına bir teşekkürname yayımladı. Orada, İran'ın kurtuluşu ve özgürlüğünün ilk nedeni olarak Tebriz halkının fedakârlıkları olduğu belirtildi.²¹⁵ Bu sırada Settar ve Bağır Han da beraberindekiler ile birlikte Tahran'a gelerek Atabek Parkı'na yerleştiler. Onların şehir içinde silahlı bir şekilde dolaşmalarının güvenliğe ve devlet otoritesine aykırı olduğu yönünde şikâyetler vardı. Cezani'nin ifadesine göre Settar ve Bağır hanların da hazır bulunduğu meclis toplantılarının birinde şehirde resmi makamlar dışında kimsenin silah sahibi olamayacağına dair bir kanun çıkarıldı ve bu kanunun yürürlüğe girmesi onların onayıyla oldu.²¹⁶

İngiliz ve Rusların yanı sıra yeni Tahran yönetimi, Sipahdar ve Esat da Settar ve Bağır hanlardan çekiniyor, onların silahlarını bırakması için çabalıyorlardı. Bu nedenle Atabek parkında kamp kuran hanlardan silahlarını teslim etmeleri istendi. Hükümetin bu kararı millî kahramanları şaşırttı ve teklifi reddettiler.²¹⁷ Çıkan çatışmada gerek hanların konuşlandığı parkın siper almaya müsait olmaması, gerekse dört taraftan Yeprem Han birlikleri, Bahtiyari birlikleri ve Tahran polis kuvvetleri tarafından sarılan hanlar ağır kayıplar verdi. Settar Han bu çatışmada yaralandı. Nihayet araya girenlerin etkisi ile çatışmalar durduruldu ve hanlar silahlarını teslim ettiler. Settar Han, Yeprem Han adındaki bir Ermeni tarafından yaralandı. Asıl adı David Yantes olan Yeprem Han, Meşrutiyet İnkılabını yolundan saptırmaya çalışan sahte inkılapçılardandı. İran'da Yeprem Han adıyla bilinen David Yantes Esirbergiyan İnkılap ile birlikte Tahran Polis birliklerinin başına getirilmişti.²¹⁸

Borougerdi'ye göre devrimci hareketin liderliğini toprak ağalarına ve aşiret liderlerine teslim etmek gibi hayati bir hata, Şah'ı devirme hareketini radikalleştirdi ve üst sınıfın hükümetin kontrolünü ele geçirmesine izin verdi. Sonuç olarak devrimci liderler siyaset sahnesinin dışına itildi ve yeni düzende kendilerine yer

²¹⁴ Yousefi, *a.g.t.*, 106.

²¹⁵ Cezani, *a.g.e.*, s. 104.

²¹⁶ Cezani, *a.g.e.*, s. 105.

²¹⁷ Ören, *a.g.e.*, s. 60.

²¹⁸ Mais Emrahov, *XX. Asırda Azerbaycanda Milli-Azadlık Harekâtı*, Bakü, 2009, ss. 79-80.

bulamadılar. Sosyal demokrasi için mücadelede önemli bir rol oynayan Settar Han, kendisine ihanet eden demokratlardan intikam almak için muhafazakâr gruplara destek vermeye başladı. Yenilgisinin ardından aşırı derecede içmeye başladı ve sonunda siyaset sahnesinde önemsiz bir figür haline geldi.²¹⁹

Bağır Han sürgüne gönderildi ve sürgünde boğduruldu. Sürekli göz altında tutulan Settar Han ise 16 Kasım 1914 günü öldü.²²⁰ Tahran'da yayınlanan *Havanedniha* dergisinin 92. sayısında yazıldığı gibi: “*Meşrutiyet siyaset tellallarına rütbe, makam, servet getirdi, hakiki fedakarlıklar için ise ölüm ve unutulmak nasib oldu.*”²²¹

---

²¹⁹ Borougerdi, *a.g.t.*, ss. 52-53.

²²⁰ Ali Kafkasyalı, “XIX ve XX. Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansıması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, Erzurum, 2006, s. 177.

²²¹ Baykara, *a.g.e.*, s. 105.

İKİNCİ BÖLÜM

HIYABANİ HAREKETİ VE AZADİSTAN DEVLETİ

Meşrutiyet Devrimi gerek Güney Azerbaycan gerekse İran siyasal yaşamına Settar ve Bağır Hanlar dışında, Şeyh Muhammed Hıyabani'yi de kazandırmıştır.¹ Şeyh Muhammed, 1908-1909 yıllarında Tebriz'de baş gösteren çatışmalarda Settar Han'ın emrinde mücadelesi ve Tebriz'in Hıyaban mahallesinin savunmasında gösterdiği başarılar nedeniyle "Hıyabani" adını almıştır.²

Şeyh Muhammed Hacı Abdülhamid oğlu olan Şeyh Muhammed Hıyabani miladi 1879/1880³ senesinde Tebriz yakınlarındaki Hamne'de dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Abdülhamid'in ticari faaliyetleri nedeniyle küçük yaşlarından itibaren Mohaçkale ve Kafkas bölgesinin diğer şehirlerinde bulunmuş, babasına işlerinde yardımcı olmuştur. Hıyabani'nin bu gezileri neticesinde bölgeyi ve bölgedeki siyasi, edebi gelişmeleri gözlemlemesi ve bölgenin tanınmış kişileri ile kurduğu münasebetler onun dünya görüşünde, felsefi ve siyasi bakışının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.⁴ Daha o yaşlarda iken kuzeydeki Azerbaycan ve Rusya'da yapılan yayınları okuyabilmek için Rusça, Avrupa'daki yayınları okuyabilmek için ise Fransızca öğrenmenin şart olduğunu kavramıştır.⁵ Bu yüzden Farsça ve Arapçanın yanında Rusça ve Fransızca da öğrenmiştir.

Hıyabani'nin dış dünyaya açıklığı, başka milletlerin dil ve edebiyatına da ilgi duyması nedeniyle kimi çevrelerce dini ve millî duruşu göz ardı edilerek batıcı ve hatta Sovyet etkisi altında bir kişi portresi çizilmeye çalışılmıştır. Sosyalizmin etkisi altındaki kimi yazarlar Onu neredeyse ateist, aynı zamanda da materyalist olarak adlandırmaktan çekinmemişlerdir.⁶ Hıyabani, hiç Necef ve İstanbul'da

¹ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası-İran Özel*, C. V/S. 3, Sonbahar 1999, s. 97.

² Ahmedov, a.g.e., s. 256.

³ Bazı yazarlar Hıyabani'nin doğum tarihini 1879 olarak belirtirken, bazıları ise 1880 olarak zikretmişlerdir.

⁴ Ekrem Rehimli, "XX. Asır Güney Azerbaycan Azadlıq Harekâtında Ş.M. Xiyabaninin Yeri ve Rolü", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 122.

⁵ Ahmedov, a.g.e., s. 256.

⁶ Vüqar Ahmed, "XX. Asır Güney Azerbaycan Tarihinin Şanlı Sahifesi", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 86.

bulunmamasına rağmen, bazı gazeteler Hıyabani'nin Necef müçtehitlerinden olduğu ve Tebriz'e buradan geldiğini yazarken, bir diğer gazete ise onun İstanbul'da hukuk eğitimini tamamlayıp diploma aldığını yazmıştır.⁷ Hıyabani ve onun önderlik ettiği halk hareketini tarafsız gözle inceleyen eser sayısı çok azdır. Bu nedenle Hıyabani'nin şahsiyeti, dini, felsefi ve ilmi bakışı tam olarak tetkik edilip öğrenilememiştir.⁸

İyi bir hatip olan Hıyabani, aynı zamanda dini ve fen bilimleri üzerine eğitim almış, yabancı dil bilen entelektüel bir kişiliğe sahipti. Azerbaycan milliyetçi hareketinin lideri olmanın dışında, Azerbaycan'ın en önemli siyasal zekâsı olarak tanımlanabilir.⁹ Farklı dönemlerde sekiz yıla yakın Rusya ve Kafkasya'da yaşayan Hıyabani, yerli halkın ve diğer halkların bağımsızlık tecrübelerini benimseyerek bir ideolog gibi yetişmişti.¹⁰ 1906'da dini ilimlerin öğretildiği Tebriz'deki geleneksel bir okul olan Talibiye Koleji'nde öğretmenlik yapıyordu ve Kesrevi de onun öğrencisi idi. Kısa bir süre sonra öğretmenliği bıraktı ve Tebriz'in Hıyaban semtindeki bir camide imam oldu.

1. Rus Ültimatomu ve Meclisin Kapatılması

Muhammed Şah'ın Meclis'e karşı darbe yapmasının ardından Hıyabani, Tebriz'deki meşrutiyetçilere katılmış, Settar Han'ın yanında Tebriz'in Hıyaban mahallesinin savunmasında gösterdiği başarıdan dolayı Hıyabani ismi verilmişti.¹¹ Halk arasında sevilen bir figür haline gelen Hıyabani, Şah düştüğünde, ikinci Meclis'te şehrin milletvekili seçildi. Demokrat Parti saflarında ikinci dönemde meclise giren Hıyabani'nin buradaki yurtsever duruşu ve meclis konuşmaları ile de liderlik vasfı dikkate değerdi. Özellikle Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki akıl

⁷ Seyid Ahmed Kesrevi, "Xiyabani Harekatının Sonu ve Şeyhin Öldürülmesi", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 173.

⁸ Gövhər Başalievə, "Xiyabaninin Dini-Felsefi Görüşleri", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 16.

⁹ Keskin, a.g.m., s. 19.

¹⁰ Pervane Memmedli, "Şeyx Muhammed Xiyabaninin Publisistikası", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 175.

¹¹ Ahmedov, a.g.e., s. 257.

almaz baskılarına karşı mecliste korkusuzca mücadele etmiş, Rus ordusunun verdiği ultiatomun meclis tarafından reddedilmesinde önemli rol oynamıştır.

15 Kasım 1909'da göreve başlayan ikinci Meclis, çok geçmeden kendisini, Mayıs 1911'den itibaren İran Hükümeti tarafından kamu maliyesinde reform yapmak üzere görevlendirilen Amerikalı bir uzman olan Morgan Shuster'ın (1877-1960) görevden alınmasını talep eden Rusya'dan gelen bir ultiatomla karşı karşıya buldu.¹² Tahran yönetiminin gün geçtikçe çıkmaza giren mali durumu düzeltmesi amacıyla Amerika'dan getirdiği genç ve parlak kariyerli Morgan Shuster, kısa ömürlü görevi esnasında ülkenin durumunu çok iyi gözlemlemiş, mevcut darboğazdan çıkış için reçeteler geliştirmeye başlamıştı. Daha önceleri sadece Baskerville örneğinde olduğu gibi misyonerler aracılığıyla bölgede faaliyet gösteren ABD yönetimi, yeni politika değişimlerinin bir ürünü olan mali yetkililer eli ile ülkelere nüfuz etme stratejisini de başlatmış oldu.

XX. yüzyılın başlarında ABD, yeni bir dış politika diplomasisi olan Dolar diplomasisine odaklandı. Dolar diplomasisi politikası, “Amerika Birleşik Devletleri yetkilileri ve yatırımcılarının istikrarsız olarak değerlendirdiği yabancı hükümetler tarafından mali müşavirlerin kabulünü artırmak için özel banka kredilerini kullanmaya çalışan diplomasi” olarak açıklanabilir. Başkan Theodore Roosevelt tarafından başlatıldı, Başkan William Howard Taft altında gelişti ve ardından sürekli değişen biçimlerde halefleri altında devam etti.¹³

1909'dan 1912'ye kadar Başkan Taft'ın yönetimi, finansal büyüme fikrini dış politikasının temeli haline getirdi. Taft yönetimi, Kurşun yerine Dolar'ı koyarak kritik alanlara istikrar ve ilerlemeyi yaymayı hedefliyordu. Dolar diplomasisi adı verilen politika, ABD'nin deniz piyadeleri yerine bankacıları kullanarak nüfuzunu genişletecekti.¹⁴

Shuster, İran Maliye Bakanı'nın yönetimi altında, ülkenin mali işleyişinin ve mali işlerinin tüm kontrolünü elinde tutarak, yardımcılarını ile birlikte, üç yıl boyunca İran Hükümetine hizmet etmeyi kabul etmişti. Shuster, üç yardımcısıyla birlikte 8

¹² Moghaddam, a.g.m., s. 476.

¹³ Mona Bakhtiary, *William Morgan Shuster's Mission in Iran in 1911: An Episode of Dollar Diplomacy in the Middle East*, Ph. D. Thesis, Morgan State University, December, 2020, s. 4.

¹⁴ Bakhtiary, a.g.t., s. 26.

Nisan 1911'de New York'tan İran'a doğru yola çıktı. 12 Mayıs 1911'de Tahran'a ulaştılar.¹⁵ Shuster 1911 Mayıs'ında göreve başlar başlamaz gözle görülür bir enerji ve karakter gücü gösterdi ve Meclis ona o kadar güvendi ki bu ona neredeyse otokratik güçler verdi. Başından beri, İran'ı yeniden canlandırmaktan korkan Rusya, önce onu engellemeye sonra da onu ortadan kaldırmaya karar vermiş gibi görünüyordu, yarı resmi Rus basınında sürekli olarak "Yahudi Shusteri" karalayıcı ifadeler yer alıyordu.¹⁶ Shuster'in kurduğu Mali Jandarma biriminin başına geçirmeyi planladığı İngiliz Binbaşı C. B. Stokes'un atanması da Rusya'nın tepkisi nedeniyle hayata geçirilemedi. İlk anlarda bu atamaya ilişkin olumlu görüş bildiren İngiliz yönetimi, daha sonra "Rusya'nın Kuzey İran'daki çıkarları" gerekçe gösterilerek bu kararından vazgeçmiştir. Rusların bu tavrı bölgeye ilgisi ve bölgeye yönelik gelecekteki planlarını anlayabilme adına önemlidir. Konu ile ilgili Rus yönetiminin İran Hükümetine verdiği nota da bunu destekler niteliktedir. Rus Elçiliği'nin 19 Ağustos'ta İran Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda:

"Rusya İmparatorluk Hükümeti, İran Hükümeti'ne o zaman açıklanan nedenlerden dolayı, İran Hükümeti'nin Binbaşı Stokes'un vergi toplamak üzere jandarma adı verilen silahlı kuvvetlerin başına getirilmesini kendi çıkarlarıyla bağdaşmaz buluyor ve bu atamayı protesto etmekle görevlendiriliyorum. Tatmin olmadığı takdirde, İmparatorluk Hükümeti, Kuzey İran'daki çıkarlarının korunması için gerekli olduğuna karar verebileceği önlemleri alma hakkını saklı tutacaktır."¹⁷

Rusların, Stokes ismine zaten soğuk olmaları doğaldır. Zira 1908 darbesi sırasında Rus Liakhoff'un elinden kaçmayı başaran milliyetçi vekillere İngiliz elçiliği görevlisi Binbaşı Stokes kapılarını açmıştı. Hatta o dönem Rusya, İran'daki kendi ajanlarının, özellikle de Liakhoff'un eylemlerini savunurken, İngiliz Elçiliği'nin İran'ın iç işlerine müdahale ettiğini ima ediyordu. Marling, Dışişleri Bakanı Gray'e Tahran'daki Rusya Bakanı'nın Binbaşı Stokes da dahil olmak üzere bir dizi İngiliz Konsolosluk personelini "Şah'a karşı ajitasyonu teşvik etmekle" suçladığını bildiren

¹⁵ Ahmad, *a.g.t.*, s. 309.

¹⁶ Brailsford, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁷ Shuster, *a.g.e.*, s. 75.

bir mektup yazdı.¹⁸ Bununla birlikte Rusların Shuster'in İran'da yapmak istediği mali reformlar ve gelir getirici önlemlere yönelik defansı Stokes olayı ile sınırlı değildi. Shuster'in attığı her adımı dikkatle izleyen Rus yetkililer, özellikle de ülkenin kuzey bölgelerine yönelik her atılımda engel çıkarmakla kalmıyor, bu eylemlerinde İngiltere'yi de aktif olarak kullanıyorlardı. İran maliyesinde görev yapan İngiltere vatandaşı Lecoffre'nin vergi gelirlerini denetlemek üzere İran'ın kuzeyine gönderilmesine de karşı çıkmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanı tarafından Shuster'e bu husus ile ilgili bir telgraf notu iletildi.

“Telgraf Sir Edward Grey'den geliyordu ve Sir George'a, bir İngiliz vatandaşı olan Bay Lecoffre'yi Tebriz'e maliyeyi teftiş etmek üzere görevlendirmemin, Rusya'nın "oradaki çıkarlarını korumak için" bir protestoya neden olacağını ve Rusların Kuzey İran'ı ele geçirme tehlikesi yaratacağını bana bildirmesi talimatını veriyordu. İngiliz Bakan'ın üslubundan bile, Rusya'nın bu olayda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı kışkırttığı açıkça anlaşılıyordu.”¹⁹

Sir Percy Sykes'ın da gözlemediği gibi, Shuster'in yerinde başka biri de olsaydı, o zaman bile Rusya onun reformlarına tahammül edemezdi.²⁰ Rusya'nın beklediği kriz fırsatı Kasım ayında geldi. Hükümet, borçları yüzünden eski Şah'ın kardeşi Şua Es Sultana'nın mülküne el koyması için Shuster'e talimat verdi. Görevi yerine getirme amacıyla konuta giden Shuster'e bağlı jandarmalar, bahse konu mülklerin Rus bankasına ipotekli olduğunu ve bu yüzden el konulamayacağını savunan Rus Konsolosluğu görevlileri ve Rus Kazakları tarafından dövülerek tutuklandı.²¹ Aslına bakılırsa İran Hükümeti bu adımı atmaya karar verdiğinde, Tahran'daki İngiliz ve Rus Elçiliklerine, almayı düşündüğü tedbirleri bildirdi. İki Elçiliğe ayrıca, bu mülklerle bağlantılı olarak herhangi bir yabancı menfaatin söz konusu olduğu tespit edilirse, yabancıların tüm haklarına Hükümet tarafından saygı gösterilmesi ve korunması gerektiği konusunda bilgi verildi. Elçiliklerden herhangi biri tarafından herhangi bir itirazda bulunulmadı.²²

¹⁸ Bonakdarian, *a.g.t.*, s. 151.

¹⁹ Shuster, *a.g.e.*, s. 160.

²⁰ Balyuzi, *a.g.t.*, s. 67.

²¹ Katouzian, *a.g.e.*, s. 191.

²² Ahmad, *a.g.t.*, s. 343.

Yaşanan bu olaydan sonra Shuster, Rus yetkililere bir telgraf göndererek bahse konu yerdeki Rus görevlilerin çekilmesini talep etti. Shuster ayrıca Rus yetkili Poklewski'ye, kendisinin söz konusu yerlere el koymak üzere 10 Ekim 1911'de temsilcilerini göndereceğini ve herhangi bir tatsız olay olasılığını önlemek için gerekli düzenlemelerin yapılacağı beklentisini bildiren bir mektup gönderdi.

Shuster'in geri adım atmaya niyeti yoktu. Jandarmalara her ne şartta olursa olsun mülke el koymaları, Kazakların zorla karşı koyması halinde ateş etme yetkisi verdi.²³ Sonunda Shuster'in görevlileri, Rusların direnmesine rağmen bahsi geçen mülklere devlet adına el koydu.

29 Kasım 1911 tarihinde Ruslar, İran hükümetine bir ultiatom göndererek Shuster ve ekibinin görevden alınması, bundan sonra ülkede işe alınması planlanan yabancılar için Rus ve İngiliz elçiliklerinden izin alınması ve Rusların bölgeye gönderdikleri ordunun masraflarının İran tarafından karşılanmasını talep ettiler. Dışişleri Bakanı tarafından mecliste okunan ultiatoma 48 saat içinde olumlu cevap verilmemesi halinde Rus ordusunun ilerlemeye devam edeceği de bakan tarafından ifade edilmiştir. Bakanlar kurulunun Rus isteklerini kabul yönünde karar aldığı açıklanınca Hıyabani söz almıştır:

“Rus Devleti'nin mektubunun özel toplantıda bilgimize sunulduğu andan itibaren bir İranlı olarak hala şaşkınlığımı üzerimden atamadım. Bakanlar Kurulu'nun bu mektuba verdiği cevaba çok şaşırdım. Burada tartışılacak bir kanun maddesi görmüyorum. Evrimde bazı soruların cevabı dünyanın yüce mahkemesinde yüzlerce yıl önce verilmiştir. Şu anda sanki yüzlerce yıl önceki meselelere bugün cevap arıyor gibiyiz.

...

Şimdi Rusya tarafından İran'a iletilen isteklere gelelim. Bir insanın kanunlar ve dini hükümler çerçevesinde sahip olduğu malın korunması yetkisine sahip olması, mülkiyetinde bulunan mal ile istediğini yapabilme imkanına sahip olması gerekiyor. Bu, bir tek şahıs olduğu gibi bir sosyal kurum veya devlet de olabilir. Bu devletin kontrolünde bulunan servet ve hakları istediği gibi kullanabilmesi diğer devletler tarafından saygıyla karşılanmalıdır. Hakkını hukukunu bilen bir devlet küçük bir terslik çıktığında elindekini

²³ Ahmad, *a.g.t.*, s 345.

koruyabilmelidir. İşte buna istiklal denir... Artık günümüzde bir devletin, başka bir devletin yasal hakları ve yetkilerini zedeleyecek davranışlarda bulunması çağ dışı bir olaydır. Bu gibi davranışların defteri asırlar öncesinden kapanmıştır. Maalesef ikibin yıl önceki uygulamaları bugün yeniden yaşamak isteyenler ortaya çıkmıştır... Asırlardır yaşatılmasına çalıştığımız uluslararası kuralları çiğneyen bazı ülkelerle karşı karşıyayız. Zamanın darlığından dolayı bu isteklerin maalesef hepsine değinmiyorum. Örnek olarak, birinci isteği göz önüne getirelim. Bu isteğe göre İran Devleti bundan sonra yabancı bir ülke vatandaşına kendi sınırları dahilinde bir görev vermek isterse ilk önce Rus ve İngiliz Hükümeti'nin onayını alması gerekiyor. Ben, binlerce yıllık parlak bir geçmişe malik bir ülke adına konuşmak istiyorum. Saygıdeğer milletvekilleri, eğer bu isteklere boyun eğsek, asırlardır bütün zorluklara rağmen koruduğumuz bağımsızlığımızı kaybedeceğiz. Bu şekilde, gelişmemizi ve ilerlememizi engellemek istiyorlar. Bu nedenlerden dolayı ben komşumuza buradan seslenmek istiyorum: Kendine güvenen ve varlığını bütün dünyaya ispat eden bir millet kaderini ve geleceğini başkalarının eline teslim etmez. İran hükümetinin bu isteklere kendi rızasıyla boyun eğeceğini kesinlikle düşünmüyorum. Rus hükümetinin samimiyetine ve yakınlığına güvenerek, bu isteklerin daha önce aramızda yapılan anlaşmalara aykırı olduğunu bir an önce anlayacağından eminim. Rusların İran halkını kesinlikle huzursuz etmek istemediğini biliyorum. Saygıdeğer bakanlar kurulunun milletle ve meclisle iş birliği yaparak, bu isteklerin geri çekilmesi için ellerinden geleni yapacaklarından eminim.”²⁴

2. Hıyabani'nin Güney Azerbaycan'dan Ayrılması ve Rus-İngiliz Yakınlaşması

Rusya'nın ve onun İran'daki işgal güçlerinin son derece kibirli davranışı apaçıktır ve bağımsız bir ülkeye yönelik tüm davranış normlarına aykırıdır. Aslında sadece demokratların değil, toplumun genelinin ülkelerini ve aslında kendi onurlarını ve bütünlüklerini savunmak için gösterdikleri büyük duygusal patlamanın ardındaki neden de buydu. Hıyabani, İran Demokrat Partisi önderliğinde meydanlardan birinde düzenlenen (Sabze Meydan) büyük bir mitingde etkili bir konuşma yaptı. Rus

²⁴ Ali Azeri, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*, yay. haz. Seyfettin Altaylı, y.y., t.y., ss. 12-14.

liderlerin acımasız düşmanca eyleminin, Morgan Shuster'in ülkedeki kamu maliyesini ve vergi sistemini düzene sokmak için yaptığı olumlu katkıya bir tepki olduğunu söyledi. Shuster tarafından gerçekleştirilen dönüşümlerin, İran hükümetinin bir dizi önde gelen temsilcisinin kişisel çıkarlarını da etkilediğini, bu yüzden de onların baş hazinedarına karşı olumsuz tutumları olduğunu ifade etti.²⁵

Hükümet, Hıyabani'yi tutuklayarak susturmak amacıyla polis şefi Yeprem Han'ı miting alanına göndermesine rağmen başarılı olamamış, Hıyabani yakalanamamıştır. İran'ın içişlerine bu şekilde doğrudan müdahale edilmesi, köklü geçmişlerini hatırlayan İranlıların gururuna bir hakaretti. Dolayısıyla, Ruslar birliklerini Tahran'a yaklaştırırken Meclis, Rus tehdidine direnmek için sağlam durdu. Sonuç, çoğunluğu Bahtiyari aşiretinden olan askerleri Meclis'e gönderen ve Rusya'nın baskısı altında milletvekillerinin Meclis'e girmesini engelleyen Başbakan tarafından 24 Aralık 1911'de ikinci Meclis'in gayri resmi olarak feshedilmesi oldu. Sonunda Shuster istifa etti ve yeni bir diktatörlük dönemi, Bahtiyarilerin diktatörlüğü başladı.²⁶

Bu arada İngilizler, İran'daki olayların böyle bir değişikliği gerektirmesi halinde Serdar Esad'ın naip olmasına karşı çıkmamaları için Rusları ikna etmeye çalıştı. Ancak Serdar Esad ne kendisinin ne de ailesinin naipliği elde etmek ya da bir Bahtiyari hanedanı kurmak gibi bir niyeti ya da arzusu olmadığına ısrar etti. Gerçek şu ki, Serdar Esad'ın Nasıru'l-Mülk'ün yerine naip olamaması kısmen Rusya ve İran milliyetçilerinin olası muhalefeti, kısmen de İran'daki geleneksel güçler, özellikle de Şeyh Haz'al ve Kaşkay İlhanı ile yeni konumunun getireceği güçten korkan kendi ailesinin üyelerinden kaynaklanıyordu.²⁷

Shuster'in Aralık 1911'de görevden alınmasına rağmen, Rus kuvvetleri yavaş yavaş Azerbaycan'daki İran topraklarında Horasan'a kadar mevzi aldılar; burada Mart 1912'de İmam Rıza'nın türbesini bombaladılar ve çok sayıda insanı öldürdüler.²⁸ Rusların bu derece rahatlıkla saldırıları gerçekleştirmesinin en önemli

²⁵ Mammadoğlu, *a.g.e.*, s. 110.

²⁶ Nassirian, *a.g.t.*, s. 34.

²⁷ Yousefi, *a.g.t.*, s. 118.

²⁸ Moghaddam, *a.g.m.*, s. 476.

nedenlerinden birisi de İngiltere'nin de bu olayda destekleri idi. İngiliz kamuoyu da Shuster'in davranışlarından rahatsızdı. *Times* da çıkan bir yazıda,

“Shuster'in yalnızca Rusya ve Büyük Britanya'nın çıkarlarına aykırı olmakla kalmayıp, aynı zamanda İran Kabinesinin otoritesini geçersiz kılan yetkilerle donatılması tepki görüyor... Bay Shuster birkaç jandarmanın yardımıyla en yüksek otoriteyi ortaya koyabildiğine göre, Tahran'da organize bir Hükümet bulunmadığı açıktır,”²⁹

denilmiştir.

İngiltere'nin bu tavrına, bölge gerçeklerine hâkim bazı İngilizlerden de eleştiri gelmiştir. Siyasetçi, gezgin ve yazar olan Harry Lynch, *Times* editörüne bir mektup göndererek Shuster'in görevden alınmasının hata olacağını ifade etmiştir. Sürecin sadece ülkenin Doğu'daki iyi ismine değil, aynı zamanda, Bay Morgan'ın gitmesi halinde hızla ilerleyecek olan, İran'daki anarşi durumu açısından da hesaplanamaz bir zarar vereceğini belirterek, Shuster'ın gitmesi halinde İran'ın bölünmesi yolunun açılacağını savunmuştur. Böyle bir bölünmenin ise, İngiliz İmparatorluğunun çıkarları açısından bir felaket olacağını, Rusya ile anlaşmanın ya sona ermesi gerektiği ya da Rusya'nın anlaşmayı metnin giriş kısmına uygun olarak yorumlamaya hazır olması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰

Shuster, İran'dan ayrılmak zorunda kaldığı bu olayla ilgili İngiltere'nin tutumunu sert bir şekilde eleştirmiştir. Shuster, İran'a ilişkin İngiliz dış politikasını ahlakdışı ve felaket olarak nitelendirdi. Ona göre bu olayda İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne ağır bir darbe indirildi. Diplomatik mücadelede Almanya'yı alt etme çabası içindeki Büyük Britanya, Rusya'nın desteğini alma çabalarının bedelini ağır ödemişti. Zira böylesi bir destek imkânsızdı.³¹

3. Hıyabani'nin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri ve Azadistan Fikri

Meclisin dağıtılmasını takiben Rusya'ya giden Hıyabani, 1914 yılına kadar Rus idaresindeki Bakü, Tiflis gibi kentlerde yaşamış, buralarda inkılabi faaliyetlerle

²⁹ “The Russian Ultimatum To Persia”, *Times*, 17 Nov. 1911, s. 5.

³⁰ Lynch, H. F. B. “Mr. Morgan Shuster on Persia”, *Times*, 20 Oct. 1911, s. 5.

³¹ “Mr. Shuster on British Policy”, *Derby Daily Telegraph*, 23 Feb. 1912, s. 2.

alakalı gözlemlerde bulunmuştur. Tebriz'e dönüşünden sonra Rusya Demokrat Parti'nin Azerbaycan şubesini kurmuş aynı zamanda da parti tarafından kurulan *Teceddüt* gazetesinde etkin rol oynamıştır. *Teceddüt*'ün neşrini ilk önce dönemin aydınlarından Seyid Ebulfed Alevi Halhalı yürütmüş, daha sonra ise bu görevi İstanbul'da eğitim görmüş genç aydınlardan Mirza Refet üstlenmiştir.³² Mirza Taki Refet'in, partinin resmî gazetesi *Teceddüt*'ün editörlüğü konusunda büyük bir tartışma konusu vardı. Çünkü o, Hıyabani'nin aksine, Tebriz'i işgal ettiklerinde Osmanlı birliklerine büyük saygı göstermişti. Ancak Hıyabani, "Mirza Taki Han'ı çok seviyorum" diyerek onu bu görevde tuttu.³³ Refet, Farsça, Türkçe ve Fransızca şiirler yazmış, açık imzalı veya mahlas kullanarak yazdığı yazılarında millî azadlık harekâtına yakından destek vermiştir. Hıyabani'nin ölüm haberini aldığı anda ise intihar etmiştir. 9 Nisan 1917 tarihinde yayın hayatına başlayıp 8 Eylül 1920'ye kadar 202 sayı çıkan *Teceddüt*'ün redaktörlüğünü Mirza Refet'ten sonra 37. sayıdan son sayıya kadar da Hıyabani bizzat yürütmüştür.³⁴ "Teceddüt" aslen Arapça bir kelime olup "yenileşme" demektir. Hıyabani'nin *Teceddüt*'te savunduğu fikirler onun nasıl bir Azerbaycan tahayyül ettiğinin bir nevi göstergesidir. Ülkenin istiklalinin de Azerbaycan'dan başlayacağını yine bu gazetede dile getirmiştir:

"Ey haysiyetli Azerbaycan! Ey hürriyetin cesur kahramanı! Ey methedilmeye ihtiyacı olmayan Azerbaycan! Ey Azerbaycan! ... Uyan! Dinle! Ey Azerbaycan demokrasisi başını kaldır! Bugün beline kadar felaket ve sefalet girdabına batmış olabilirsiniz. Sana indirilen darbeler sabrınızı tüketmiş olabilir. Bu zorluklara karşı çaresiz kalabilirsiniz. ... Bütün dünya halkları kurtuldular, ancak sen hâlâ esirsin. Ey Azerbaycan, vücudunun her yeri yara ve kan içinde olabilir, yine de sen başını kaldır, o övgü dolu mukaddes sesi işit. Vatanın içinden, yüreğinden kalkan o teselli verici sese kulak ver. Bu sesin kalbinde ve ruhunda bir kararlılık ve aydınlık fırtınası estirmesine izin ver. Çünkü sen yorgun ve yaralı vücudunu dik tutmak için övgüye ve yükseklikten danışan sözlere ihtiyacı

³² Salamulla Cavid, "Xiyabaniyi Hatırlarken", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 77.

³³ Homa Katouzian, "The Revolt of Shaykh Muhammad Khiyabani", *Iran*, Vol. 37, 1999, s. 160.

³⁴ Cemale Mirzayeva, "Teceddüd Qazeti Xiyabani Harekatının İdeoloji Silahı Kimi", *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, s. 204.

olan bir pehlivan gibisin. Sen sana yardım eden ilk varlıksın. Sen özünü kurtaracaksın!”³⁵

Bu dönemde Hıyabani, Demokrat Partinin Azerbaycan teşkilatını kurma amacıyla yakın arkadaşları Mirza İsmail Novberi, Muhammedali Bademci, Ahmed Kesrevi, Mirza Refet, Doktor Zeynelabidin, Sultanzade, Zeynelabidin Kıyami, Nurullah Han Yekani, Mirza Ali Heyet ve diğerlerinin katılımı ile çalışmalarına başlar. 1917 yılının Nisan ayında da Azerbaycan Demokrat Partisi kurulup, bölgede resmi olarak faaliyetlerine başlar.³⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılı tarihi ortamı, Kuzey Azerbaycan'da Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtığı için devlet geleneklerinin yeniden canlanmasına bağlı olarak Azerbaycan'ın Güney kesiminde ulusal kurtuluş hareketinin dirilişinin arka planını oluşturdu. Savaş sırasında, ülkenin kuzeybatı bölgelerini işgal eden Güney Azerbaycan da dahil olmak üzere, İran'ın tüm toprakları yabancı güçler için askeri operasyonların savaş alanı haline geldi. Hıyabani, dış güçlerin İran üzerindeki hâkimiyetine, Şah rejiminin keyfi idaresine, feodal yapıya ve sosyal adaletsizliğe karşı duruşunu açıklıkla savunmuştur. 23 Mayıs 1917'de Rusya'nın bölgedeki yetkililerinden Kamberov'un merkeze gönderdiği raporda:

“Bölgede Hıyabani taraftarları git gide artmaktadır. Hareketin lideri Demokrat Parti Tebriz'den başka Erdebil, Kazvin, Urmiye'de de örgütlenmiştir. Onlar emperyalist dış güçleri ülkeden kovmak için halkı birliğe ve harekete davet ediyorlar. Azerbaycan'a istiklaliyet talep eden bu partinin davetine uyanların sayısı artmaktadır.”³⁷

Savaş yılları boyunca Azerbaycanlılar, başta Çarlık güçleri olmak üzere tüm yabancı birliklerin Azerbaycan'dan çekilmesini umutsuzca arzuladılar. 1917'de Rusya'da yaşanan çalkantılı olaylar, Azerbaycan'ın 1911'den beri işgal altında olan Rus birliklerinden nihayet kurtulacağı anlamına geliyordu. Azerbaycan Demokrat Partisi'nin günlük yayın organı *Teceddüd*'de yapılan bir araştırma, Azerbaycanlıların Rusya'daki olayları büyük bir ilgiyle takip ettiğini göstermektedir. Şubat 1917 Rus Devrimi'ne atıfta bulunan bir başyazıda "düşmanlığımız Nikolazların despotizmine

³⁵ Mirzayeva, a.g.m., ss. 206-207; Azeri, a.g.e., ss. 141-142.

³⁶ Rehimli, a.g.m., s. 126.

³⁷ Arazoğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bütöv Azerbaycan Birliği, Bakü, t.y., s. 119.

ve yağmacı politikasına karşıdır"³⁸ deniyordu. Birçok İranlı bu iyimserliği paylaşıyordu ve Çarlık rejiminin yıkılmasının ardından Azerbaycan'da muazzam bir duygusal rahatlama yaşandı, aynı zamanda Bölgede Rusların bıraktığı silah ve mühimmatlar da Demokratların eline geçmiştir.³⁹

Ocak 1918'de Moskova'daki Bolşevik Hükümeti'nin, 1907'deki sevilmeyen İngiliz-Rus Anlaşması da dâhil olmak üzere İran'daki eski Çarlık tavizlerini reddetmesi ve Rus birliklerinin İran topraklarından tahliye edilmesi emrini vermesiyle doruğa ulaştı. Sovyet Rusya'nın İran'a giden ilk elçisi, Ocak 1918'de yanında Lenin'den gelen şu mesajı getirdi:

“İşçi ve Köylü Hükümeti, İran'ın egemenliğine aykırı olan tüm Çarlık ayrıcalıklarını ve anlaşmalarını reddederek, eski Rus Çarı Hükümeti tarafından yapılan adaletsizliği onarmaya hazırdır.”⁴⁰

Rus birlikleri sınırı geçerken Azerbaycanlılar yeni bir dönemin başladığına inanıyordu. Örneğin, *Teceddüd* başyazısında şunları yazdı: "Artık Rusya'da despotizm devrildiğine göre, Rus Devrimi, Rus ve İran ulusları arasında dostane ilişkilerin kurulması için en iyi fırsatı yaratacaktır."⁴¹ Hıyabani taraftarları çok geçmeden hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Asker tahliyeleri ve feragatlerin yarattığı mükemmel izlenimin çoğu, Kızıl Ordu'nun Mayıs 1920'de Enzeli'ye (Gilan) çıkarma yapmasıyla ortadan kalktı. O andan itibaren "Azadistan" liderleri Sovyet Rusya'ya güvensizlikle baktılar ve kendilerini Moskova'nın egemenliğindeki Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nden uzak tutmaya çalıştılar.⁴² Tagıyeva'ya göre Hıyabani, Sovyet Devletinin dış siyasetinin Çar siyasetinden farklı olmadığını görerek zor anlarda bile, dışarıdan defalarca teklif edilen silahlı destek yardımını reddetmiş, “İran'ı İran'lı azat etmelidir” demiştir.⁴³ Salih Memedoğlu'ya göre de tutarlı bir vatansever olarak Hıyabani, Gilan'da olup bitenlere öfkesini açıkça ifade etmiş,

³⁸ Benab, *a.g.t.*, s. 188.

³⁹ Yılmaz Güneyle, “I. Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, s. 31.

⁴⁰ Cossa, *a.g.e.*, s. 19.

⁴¹ Benab, *a.g.t.*, s. 189.

⁴² Benab, *a.g.t.*, s. 198.

⁴³ Şevket Tagıyeva, “Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 175.

Bolşeviklerin İran topraklarının herhangi bir bölümünü ilhak etmeye kalkması durumunda, “İran Azerbaycan halkının işgalcilere karşı son adama kadar savaşaacağı” belirtmiştir. İlkeli bir politikacı olarak Hıyabani, ister İngiliz sömürgecileri ister Sovyet Bolşevikleri olsun, yabancıların İran'ın içişlerine her türlü müdahalesini kınamıştır. Ona göre, Hıyabani ayaklanmasının İran'da veya yurt dışında hiçbir müttefiki yoktu.⁴⁴ İsmail Mehmetov ise tam tersini savunmaktadır; Hıyabani, Bolşevik yönetiminden destek almış, Ruslardan talebi silahlı destek olmuştur. Bu amaçla Rusya çok sayıda silah ve komünisti İran sınırlarından Azerbaycan'a sokmuştur.⁴⁵ Doğrusu, Kremlin'deki rejimin niteliği değişmiş olsa da İran'a hâkim olma arzusu sabit kaldı. Lenin'in dostlarından biri olan Bolşevik yazar K. M. Troyanovsky:

“Doğu Enternasyonalinin yaratılmasında İran'ın önemi büyüktür... Devrimin patlak vermesi için uygun bir alan uzun zamandır hazırlanmıştır. İngiltere'nin, Rusya'nın, Fransa'nın, Almanya'nın emperyalistleri orada emek harcadılar. Yeter ki dışarıdan gelen bir dürtü olsun... Bu dürtü, bu girişim, bu kararlılık, Rus Müslümanlarının araçları aracılığıyla Rus devrimcilerimizden gelebilir.

İran devrimin Süveyş Kanalıdır. Devrimci hareketin siyasi ağırlık merkezini İran'a kaydırırsak Süveyş Kanalı stratejik değerini ve önemini kaybeder... Doğu devriminin başarısı için İran, Sovyetler tarafından fethedilmesi gereken ilk ulustur. Doğu'daki ayaklanmanın bu değerli anahtarı Bolşevizmin elinde olmalı, bedeli ne olursa olsun... İran bizim olmalı; İran Devrim'e ait olmalı.”⁴⁶

1918 kışında Azerbaycan derin bir açlık felaketi ile yüzleştiği dönemde Demokratların halka tahıl dağıtımını dahil bir dizi refaha yönelik tedbirler alması neticesinde hem bu eyalette hem de İran'ın diğer bölgelerinde nüfuz ve şöhreti yükseldi. Bu durum bölgede Hıyabani'nin yeni asrın ve muasır devrin Robin Hood'u olarak tanınmasına neden oldu.⁴⁷ Bu kıtlık döneminde bölgede 100 bin ile iki milyon arasında insanın öldüğü tahmin edilmekte olup, o dönem bölgede bulunan İngiliz yetkililerin raporlarında bölgedeki köylülerin dörtte biri kıtlıktan öldüğü

⁴⁴ Aliyev, *a.g.e.*, s. 114.

⁴⁵ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 571.

⁴⁶ Cossa, *a.g.e.*, ss. 19-20.

⁴⁷ Atabeyi, *a.g.e.*, s. 69.

bildirilmiştir.⁴⁸ Hıyabani'nin idaresindeki Demokrat Parti'nin kurduğu erzak, yardım, yoksullar komisyonu gibi kurumlar eliyle yoksulluk ve karaborsacılık ile mücadele edilmeye çalışılmıştır. Hıyabani, bahse konu tüm komisyonların çalışmalarını bizzat kendisi denetleyerek, görevini kötüye kullanan kişilerin isimlerini de *Teceddüt* gazetesinde yayınlamıştır. Hıyabani resmen iktidarda olmamasına rağmen, fiili olarak bölgedeki her şeyi denetleyebiliyordu. Bu dönemi “denetleme” dönemi olarak adlandırabiliriz.⁴⁹

Rusların bölgeden ayrılışından sonra Demokrat Parti'nin ikinci büyük kongresi 480 delegenin katılımı ile toplanmıştır. Bu kongrede alınan kararlar arasında;

- 1- Rusya'da ihtilal sonucu çarlık rejimi devrildiğinden, İran'da da Rus emperyalizminin sömürüsüne son verilmesi,
- 2- Parti örgütünü sağlamlaştırmak ve milliyetçi, mukaddesatçı, cumhuriyetçi olmayan gerici unsurların parti işlerine karışmalarına imkân vermemek,
- 3- Tahran'daki parlamentoya gönderilecek milletvekillerinin ve eyalet encümeni azalarının seçilebilmesi için seçimlerin yapılmasının çabuklaştırılması ve bu hususta gayret sarf edilmesi,
- 4- *Teceddüt* gazetesinin geniş anlamda yayınlanması ve parti çalışmalarının topluma maledilmesi vardı.⁵⁰

4. Hıyabani'nin Güney Azerbaycan'da Azadistan Devleti'ni İlan Etmesi

18 Haziran 1918 günü Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk ordusu Tebriz önlerine gelir. Tebriz halkı, ellerinde Türk bayrakları olduğu halde paşayı karşılar ve şehrin anahtarını teslim ederler.⁵¹ Kesrevi'ye göre İngiltere ve Rusya'nın aksine ve Almanya onun müttefiki Osmanlı'ya duyulan sempatinin nedeni bölgede zulüm ve sömürgecilik sabıkalarının olmamasıdır.⁵² Osmanlı Ordusu Tebriz'e girdiğinde muhalefeti dolayısıyla Şeyh Muhammed Hıyabani, Mirza İsmail Novberi ve

⁴⁸ Güneyli, a.g.m., s. 29.

⁴⁹ Keskin, a.g.m., ss. 16-17.

⁵⁰ Ören, a.g.e., s. 64.

⁵¹ Kafkasyalı, a.g.m., s. 179.

⁵² Güneyli, a.g.m., s. 26.

Muhammed Ali Bademci tevkif edilmiş,⁵³ partileri ise dağıtılmıştır. Bu durumun en önemli nedeni Kesrevi'ye göre İttihad-ı İslam Partisinin, Demokrat Partiyi ve özellikle Hıyabani'nin karizmatik kişiliğini rakip olarak görmesi ve buna bağlı olarak da onları Osmanlı ordusu nezdinde Rus yanlısı olarak göstermesidir.⁵⁴ Osmanlı Devleti'nin Pan-Türkist liderleriyle iş birliği yapan Kuzey Azerbaycan'ın aksine, genel olarak İranlı Azeriler ve özelde Hıyabani ve takipçileri, Osmanlı'nın İran Azerbaycan'ında Türk milliyetçiliğini yayma çabalarına direndiler.

İran hükümetinin Tebriz'deki yetkilileri Osmanlı kuvvetlerinin bu kararına itiraz etmedikleri için, Tebriz'de Osmanlıların aslında İran Hükümetinin desteği ile bu hareketi gerçekleştirdikleri yönünde söylentiler dolaşmaya başladı. Özellikle veliaht Muhammed Hasan Mirza'nın bu siyasi entrikalarda rol oynadığı da iddia edilmektedir.⁵⁵ Hıyabani ve onun demokrat çevresi bu durumdan oldukça rahatsız olmuşlardı, zira onlar hükümet ile ters düşmemek adına itidalli hareket ettikleri halde şimdi hükümetin onlara hıyanet ettiğini düşünüyorlardı. Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'dan çekilmesinden sonra serbest kalan Hıyabani, yaşadığı bu acı tecrübe nedeniyle siyasetini özellikle Azerbaycan için geniş muhtariyet temeline oturtmuştu.⁵⁶

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması ile Osmanlı birlikleri bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Hıyabani ve Demokrat Parti'nin Azerbaycan'daki faaliyetleri 1918 senesinde Osmanlı ordusunun Azerbaycan'daki varlığı sona erince tekrar başlamıştır. Bu dönemden itibaren bölgede etkin olmaya başlayan Demokrat Parti, bölgedeki olumsuzluklara karşı tavır sergilemeye, merkezi rejimin tasarruflarına karşı muhalefet etmeye başlamıştır.

Hıyabani ve Novbari'nin Tebriz'e dönmesinden önce Demokratlar partilerini ve faaliyetlerini yeniden düzenlemeye başlamışlar ve Hıyabani'nin liderlik tarzına yönelik eleştiriler de artmıştı. Kesrevi, Hıyabani geri döndüğünde, karizmatik

⁵³ Bunun üzerine İran Sefareti, Hariciye Nezaretini bilgilendirmiş, Hariciye de Harbiye Nezaretine yazdığı yazı ile mebusların serbest bırakılmaları hususunda iltimas için gereğini talep ederek neticesinin bildirilmesini istemiştir. BOA., *HR. SYS.*, 2341/44. 16 Eylül 1334, 26 Eylül 1334.

⁵⁴ Güneyli, a.g.m., s. 34.

⁵⁵ Hojjat Ghasemlou, *1918-1921 Dönemi Özerkliğin Soykütüğü: Azerbaycan ve İran Bölge Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 106.

⁵⁶ Atabeyi, a.g.e., s. 70.

etkisinin, Genel Vali ile olan yakınlığının ve destekçilerinin daha fazla aktivizminin ve daha iyi örgütlenmesinin bir sonucu olarak, her zamanki tarzıyla parti liderliğini devraldığını söylüyor. Parti artık açıkça iki gruba ayrılmıştı: *Teceddüdün* (çünkü parti gazetesi *Teceddüdü* yayınlıyorlardı) ve *Tenkidiyyün*.⁵⁷ Şeyhin önderlik ettiği, “İnkilabıyuncular” olarak da adlandırılan *Teceddütcüler*, esas itibarı ile mevcut rejim ile barışık olmayanlar idi.⁵⁸ Dr. Zeynelabidin Han’ın önderlik ettiği Hıyabani karşıtı *Tenkidiyyüncüler* göre, Hıyabani parti yönetiminde demokratik ilkeler uygulamıyordu. *Tenkidiyyüncüler*, Osmanlı ordusunun Azerbaycan’da olduğu dönemde *Azerbadegan* gazetesini yayınlayan Mirza Refet, Osmanlı ordusu ile iş birliği yaptığı için partiye alınmaması gerektiğini savunuyorlardı. Hıyabani bu itirazı kabul etmedi ve Mirza Refet’i *Teceddüt*’ün başyazarlığına atadı. Hıyabani karşıtları partinin sadece Azerbaycan partisi olmasına da karşı çıkmışlardır.⁵⁹

Hıyabani, Azerbaycan’ı İran’dan ayırmak gibi bir niyetlerinin olmadığını defalarca beyan etmiş olmasına rağmen birçok gözlemci ve özellikle İngilizler onun ayrılıkçı olduğuna inanmışlardır. Siyasi rakiplerinin iddialarının tersine Hıyabani, İran sınırları içinde geniş yetkili, özerk Azerbaycan idealinden vazgeçmemiştir. Lakin bu tavır Ahmed Kesrevi de dâhil olmak üzere birçok siyasetçinin millî hükümetten yüz çevirmelerine neden olmuştur. Kesrevi gibi karşıt düşüncedekiler hâkimiyetin esasen merkezi yönetimde olmasını, eyaletlerden ziyade güçlü merkezi hükümet eliyle reformların yapılabileceğini savunmuşlardır. Bu arada çok tepki toplayan Vüsuku’d-Devle hükümetinin yerine daha ılımlı Müşirü’d-Devle’nin yönetime gelmesi de Demokrat Parti içindeki bir kısım muhalif ismin de Hıyabani’nin karşısında yeni merkezi hükümet saflarına geçmesine neden olmuştur.

Bir dönem Hıyabani’nin öğrencisi olan ve başlangıçta onunla Demokrat Parti saflarında birlikte mücadele eden Kesrevi de *Tenkidiyyüncüler* ile birlikte Hıyabani karşıtı grupta yer alıyordu. Kesrevi’nin ifadesine göre;

⁵⁷ Katouzian, “Muhammad Khiyabani”, s. 160.

⁵⁸ Rehimli, a.g.m., s. 127.

⁵⁹ Keskin, a.g.m., s. 17.

"Hıyabani'ye göre Demokrat partinin lideri sanki Azerbaycan'ın hükümdarıydı... Ve göreceğiz ki, Demokratların adına, çok önemli kararlar aldı ve sonunda 'ayaklanma' bayrağı altında kendi diktatörlüğünü kurdu."⁶⁰

Kesrevi, Hıyabani'nin parti paralarını usulsüzce kullandığını iddia eder. Halbuki Kazak İsmail onu öldürdükten sonra evini yağmalamak istediğinde hiçbir şey bulamayıp Hıyabani'nin eşine; "*Herkes diyor ki, Şeyhin hayli malı mülkü var, hani onlar nerede?*"⁶¹

Hıyabani'nin tavizsiz siyaseti onun sadece merkezi hükümet ile olumlu ilişkiler kurmasının değil aynı zamanda o dönemde İran içinde ortaya çıkan diğer ulusal hareketler ile de ortak hareket etmesine mâni oluyordu. Örneğin Gilan'daki hareketin lideri Mirza Küçek Han'ın ortak hareket etme teklifine Küçek Han'ı Vüsuk ile kıyaslayarak şu cevabı vermiştir:

"Senin ile Vüsuku'd-Devle arasında ne fark var? O İran'ı İngiliz kuvvetlerinin desteği ile yönetmek istiyor, sen ise aynı şeyi Rusların desteği ile etmek istiyorsun."⁶²

Hıyabani'nin bu tavrı, kendisinin hazırlayıp sıkça da telaffuz ettiği Teceddüt akımının bir yansımasıydı. Bu akım, siyasi mücadelede ne sağ ne de sol (Bolşevik gibi) olmayan, Hıyabani'nin defalarca ifade ettiği, "Orta Çizgi"yi esas alan, radikal küçük burjuva platformuydu.⁶³ Bu nedenle Hıyabani, hem Osmanlı'nın, hem Rusların, hem de İngilizlerin bölge üzerindeki tasarruflarına karşı durmuştur. Üslup farkları olsa da Küçek Han da Hıyabani gibi din adamı idi. Fikir olarak, Seyyid Cemaleddin Afgani gibi geçen yüzyıldaki İslami hareketlerin liderlerinden ilham almış ve hedefi Cengel Hareketi ile İslami prensipler ve dini temeller üzerinde isyana liderlik etmek ve başarısızlığa uğramasını önlemektir.⁶⁴

Partinin merkezi yönetimden talepleri anayasal düzenin tekrar tesisi, bölgenin yeterince temsil edilmesi ve merkezi bütçeden hak edilen payın alınması yönünde yoğunlaşıyordu. Bu talepler Şah tarafından reddedilince, Hıyabani ileriye giderek

⁶⁰ Katouzian, "Muhammad Khyabani", s. 159.

⁶¹ Medetli, *a.g.e.*, ss. 46-47.

⁶² Atabeyi, *a.g.e.*, s. 73.

⁶³ Tagıyeva, *a.g.m.*, s. 170.

⁶⁴ Mohammad Vazin, Mahdi Goljan, "Investigation of Jangal Movement Dependence on Islam Alliance Party", *Revista de Ciencias Sociales y Humanidades*, Vol. 4/No.7, Colombia, 2019, s. 306.

Azerbaycan bölgesinde yönetimi ele geçirmiş ve Nisan 1920'de Azadistan (Özgürlük Diyarı) özerk yönetimini kurmuştur.⁶⁵

Müthiş bir hız kazanan Güney Azerbaycan'ın ulusal kurtuluş hareketi, 7 Nisan 1920'de Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde Tebriz'de silahlı ayaklanma gerçekleştirdi.

Tebriz halkı, ortak davalarını desteklemek için isyana katılmaktan çekinmedi. Kargaşayı bastırma emri verilen polis güçleri, müdahale etmeye cesaret edemeyince şehri terk etmek zorunda kaldı. 7 Nisan isyanı, Azerbaycan halkının benzeri görülmemiş coşkusu ve olağanüstü şevki sayesinde kan dökülmeden zafere ulaştı ve galip geldi. Aynı zafer gününde *Teceddüt* binasının önünde toplanan 20.000 kişiye hitaben Şeyh Muhammed Hıyabani, Azerbaycan'ın adının “özgürlükler ülkesi” anlamına gelen Azadistan ile değiştirilmesine ilişkin bir açıklama yaptı:

“Binlerce gencimizin kanı ile elde ettiğimiz meşrutiyet ve hürriyetimiz bugün Tahran Hükümeti'nin haince baskısı altında can çekişmektedir. Bugün bütün dünyaya, Vüsuku'd-Devle ile İngilizlerin anlaşmasını sağlayan bu hükümete karşı ayaklandığımızı resmen ilan ediyorum. Yıllarca İran'ın hürriyet ve bağımsızlığı yolunda gençlerini feda eden Tebriz'de yeni kurulan Azerbaycan yönetiminin adının ‘Azadistan’ olduğunu resmen dünyaya duyuruyorum.”⁶⁶

Aslında, ortaya çıkan Hıyabani İsyanı hiç de benzersiz değildi; İran, bu dönemde Tahran'da rejime karşı başka isyanlara da tanık oldu. Bu isyanlardan biri Gilan'da olmuş ve özerklik ilanı ile sona ermiştir. Bir diğeri, 1921'de kısa ömürlü Horasan Özerk Hükümeti'ni ilan eden bir askeri darbeydi. İlki Hıyabani Hareketi'ne benzerken, ikincisi daha çok ordu içi bir güç mücadelesini yansıtıyordu.

Başlangıçta Hıyabani'nin düşüncesi İran'ın topyekün yabancı ülke tahakkümünden kurtularak gerçek anlamda bağımsızlığı ile ülke içindeki idari, sosyal ve ekonomik refahın sağlanması yönünde, ayrılıkçı bir duruşu reddeder pozisyondadır. Ancak zamanla bunun zorluğu karşısında Azerbaycan bölgesinin kurtuluş ve refahı yönünde hareket etmiştir.

⁶⁵ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 49.

⁶⁶ Azeri, *a.g.e.*, ss. 166-167.

Hıyabani'nin başkaldırışı aslında dördüncü meclisin seçim kampanyası zamanında başlamıştır. Seçimler 1919 yılının Ağustos-Eylül aylarında yapılmış, Tebriz ve çevresini temsil edecek 9 vekilden 6 tanesi demokratların desteklediği kimselerdi ve bunlar içinde en tanınmış da Hıyabani'nin bizzat kendisi idi. Merkezi hükümet ise bu durumdan hiç memnun kalmamıştı. Demokratların bu şekilde ilerlemesinden rahatsız olan başbakan Vüsuku'd-Devle, merkezi hükümetin elini güçlendirebilmek amacıyla iki İsveç subayının emrinde 43 kişilik polis birliğini Azerbaycan'a gönderme kararı aldı. İngiliz konsolosluğunun verilerine göre İsveç subayları ilk baştan itibaren demokratlar üzerine giderek niyetlerini açıkça göstermişlerdi.⁶⁷

Polis birliği ile Demokratlar arasındaki ilişki, gün geçtikçe daha gergin hale geliyordu. İsveçli subay Burlinq'in esas görevi, merkezi hükümetin bölgedeki hâkimiyetini güç kullanarak tesis etmek idi. Ancak onun Hristiyan olması bu vazifesini başarılı bir şekilde icra edebilmesindeki en büyük engeldi. Demokratlar da bu durumu başarılı bir şekilde kullanmaktan geri kalmamışlar ve onun hakkında dini fetvalarla aksi yönde tepki doğmasına neden olmuşlardır. İran'ın dini ve kültürel yapısına yabancı olan yetkililer, görevlerini yerine getirirken halkın hassasiyetlerini dikkate almamaları da tepkileri artırdı. Kentte yaşanan bir hırsızlık olayında kaçan zanlının eşinin tutuklanarak sorguya çekilmesi bardağı taşıran son damla oldu. Kesrevi'ye göre bu Tebriz'de hapse atılan ilk kadındı ve önde gelen bir din adamının da akrabasıydı.⁶⁸

4.1. Azadistan Devleti ve Faaliyetleri

Başarılı zaferin ardından Tebrizli isyancılar hemen merkezi hükümet tarafından atanan devlet görevlilerinin ve askeri yetkililerin aniden görevden alınması ve tahliyesine başladı. Böylece Güney Azerbaycan'ın yönetimi ve idaresi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin iyi örgütlenmiş ve yetkin üyelerine teslim edilmiş oldu. Hıyabani'nin hükümeti yaklaşık yirmi üyeden oluşuyordu; bunların başkanı Hıyabani'ydi ve bunların tamamı Azerbaycan Ulusal Demokrat Partisi'ne mensuptu

⁶⁷ Atabeyi, *a.g.e.*, s. 70.

⁶⁸ Katouzian, "Muhammad Khiyabani", s. 161.

ve üyeleri İran Azerbaycan'ındaki her kesimden insanı içeriyordu.⁶⁹ Toplumda demokratik reformlar ve yeniden yapılanma yönündeki baskıcı taleplerle başlayan ayaklanma, sonuç olarak bir ulusal kurtuluş hareketine dönüştü. Böylece Güney Azerbaycan'da kendi kaderini tayin eden devlet geleneği yeniden canlandırıldı. Halk, özgür, liberal bir toplumla kendi bağımsız, ulusal devletinin bir an önce kurulmasını içtenlikle arzuluyordu.

Güney Azerbaycan'ın Hoy, Erdebil, Astara, Maraga, Ahar ve Zencan şehirleri, Tebriz'deki silahlı ayaklanmanın ardından çok sayıda isyan ve protestolara sahne oldu. Güney Azerbaycan'ın ulusal kurtuluş hareketinin, İran'ın dört bir yanındaki sömürücü İngiliz işgalcilerin varlığına ve otoriter, eski tarz iç yönetimin egemenliğine gerçekten karşı olan diğer muhalif gruplar arasında çok sıcak bir şekilde karşılandığını belirtmekte fayda var.

Bu dönemde Tahran yönetimi tarafından Tebriz'e vali olarak atanan Aynü'd-Devle de şehre geldi. Tebriz'e gelmeden önce yolda Hıyabani'nin asker getirmeme, memurlarını Tahran'dan getirmeyip bölgede mukim Demokrat kişilerden atama gibi şartlarını kabul eden vali, gelir gelmez isyan hareketini bastırmak için gizli çalışmalara başlamıştır. Bölgedeki İngiliz yetkililerinin de tam desteğini alan Aynü'd-Devle, ilk olarak Demokrat Parti çizgisinden ayrılmış muhalif Tenkidiyyün üyeleri ile kontak kurmaya çalışmıştır.

Aynü'd-Devle ve İngiliz elçilik yetkilisi Edmond, başta Ahmet Kesrevi olmak üzere, Mirza Ali Heyet, Sultanzade, Doktor Zeynelabidin'in de aralarında bulunduğu Tenkidiyyüncülere para teklif ederek isyancılara karşı mücadeleye girişmelerini istemişlerdir. Hıyabani ve Demokrat Parti yetkilileri bunları devamlı takip ettikleri için harekete geçmelerine mahal vermeden 10 Mayıs 1920 tarihinde Aynü'd-Devle'nin konutundan çıkarken gözaltına alındılar. Bir kısmı Tahran ve Kürdistan'a sürgün edilirken, bir kısmı da Tebriz'de hapsedildiler. Kesrevi ve birkaç arkadaşı da şehirde birkaç gün saklandıktan sonra Tahran'a kaçtılar.⁷⁰ Kesrevi, hem Edmond ile, hem de Vüsuk'un temsilcisi Hüseyin Ağa Fişengçi ile görüştüğünü, kendilerine böyle bir teklif yapıldığını, ancak kendilerinin bunu açıkça reddettiğini

⁶⁹ Benab, *a.g.t.*, s. 195.

⁷⁰ Emrahov, *a.g.e.*, s. 168.

belirtmiştir. Kesrevi'ye göre Fişengçi başarısız olunca birçok kişinin başını yakmış, onların tartaklanmasına ve sürgün edilmelerine sebep olmuştur.⁷¹

Bu dönemde Almanya Konsolosluğu olayı patlak vermiştir. Darbe girişimcilerinin bazıları Almanya Konsolosluğu'na sığınarak faaliyetlerine orada devam etmişlerdir⁷². Darbecilerin amacı, Almanlardan silah alıp bunları Hıyabani'nin liderliğindeki hürriyetperverlere karşı kullanmaktı. Bazı kaynaklara göre Almanya Konsolosu Vestro bu organizasyonun gizli lideriydi.⁷³ Kesrevi'nin anlatımına göre Almanya Konsolosluğunun himayesindeki bu darbe girişimcilerinin faaliyetlerine karşı Hıyabani, güvenlik güçlerine konsolosluğun etrafını sarmaları ve giriş çıkışları kontrol etmeleri emrini vermiştir. Bu duruma ve olaylardan haberdar olan Tahran Elçiliğinin görevine son vermesine sinirlenen Konsolos, çatıya çıkarak önce sağa sola ateş etmiş, sonra da ağzına isabet eden bir kurşun ile hayatını kaybetmiştir. Konsolosun otopsisini Rus ve Azerbaycanlı doktorlar tarafından yapılmış, kurşunun ağızdan girip sol omuzdan çıkması nedeniyle olayın bir intihar olduğu rapor edilmiştir.⁷⁴

Ülkede Şah yönetiminin ağır baskılarına ve İngiliz hakimiyetine karşı muhalefet ve düşmanlık tırmanıp tüm ülkeye yayılırken, Tebriz'deki isyancılar daha sert ve geniş kapsamlı önlemler almak zorunda kaldılar. 23 Haziran 1920'de Şeyh Muhammed Hıyabani'nin önderliğinde Tebriz'de Millî Hükümet kuruldu. Esas olarak Azerbaycan Demokrat Partisi'nin yetkin üyelerinden oluşan Millî Hükümet Kabinesi, toplumun çeşitli katmanlarını eşit olarak temsil ediyordu. Ulusal Hükümetin Tebriz'de şenlikli açılışıyla kutlanan 24 Haziran günü, ulusal ölçekte geniş çapta kutlandı. Bu tarihte Millî Hükümet bağımsızlığının tescili olarak idare merkezini, Kaçar veliahdının ikametgahı olarak kullanılan Ala Kapı'ya taşımıştır.⁷⁵ Tebriz Valisi de dahil olmak üzere Millî Hükümetin emriyle hareket eden tüm devlet memurları ve merkezi hükümet tarafından belirlenen yetkililer, sadece birkaç gün

⁷¹ Azeri, *a.g.e.*, s. 186.

⁷² Olcay Nebioğlu, "Millî Mücadele ile Özdeşleşmiş Bir Yaşam: Şeyh Muhammed Hıyabani'nin Hayatı", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, s. 53.

⁷³ Azeri, *a.g.e.*, s. 216.

⁷⁴ Azeri, *a.g.e.*, s. 217.

⁷⁵ Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 43.

içinde görevlerinden alınarak Tebriz'den atıldı. Bu aslında Güney Azerbaycan'daki otokratik monarşinin fiilen tahttan indirilmesi ve ardından İran otoritesinin tahttan indirilmesi anlamına geliyordu ki bu da ulusal devlet geleneğinin yeniden canlanmasına yol açtı.

Bu amaca ulaşmak için Şeyh Muhammed Hıyabani tarafından kurulan Ulusal Hükümet, gerçekleştirdiği sürekli reformlar ve yeniden yapılanmalar nedeniyle gerçekten demokratik ve kendi kendini yöneten bir cumhuriyet olarak işlev gördü.

Güney Azerbaycan halkı mutlak bağımsızlık için mücadele etmeye kararlı olmasına rağmen, Ulusal Hükümet tüm İran'ın demokratikleşmesi ve tüm ülkede anayasal yasaların onaylanması, iç zorba rejimin ve baskıcı İngiliz egemenliğinin tamamen ortadan kaldırılması için çaba sarf etti. Ulusal Hükümet ayrıca Güney Azerbaycan'a yönelik ayrımcı politikayı durdurmak için mücadele etti. Hıyabani'nin ayaklanması açık bir şekilde *anti-İran* değildi; anayasanın vaat ettiği idealleri uygulamakta başarısız olan Tahran hükümetine karşı duyulan hayal kırıklığının dışı vurumuydu.⁷⁶

Güney Azerbaycan halkı, fiilen bağımsız, kendi kendini yöneten, demokratik bir cumhuriyet kurduktan sonra tam egemenlik arzusunda bulunabilmiş olsa da Ulusal Hükümet, gelecekteki demokratik İran devleti içinde sadece yerel bir özerkliği güvence altına almak için önceden belirlenmiş bir mücadele rotası izliyordu. Ulusal Hükümetin liderleri, Tebriz'de gerçekleşen başarılı ayaklanmanın kısa süre sonra İran'ın çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar çıkaracağına ve tüm ülkeye yayılacağına derinden inanıyorlardı. Monarşinin yıkılacağına ve sonunda tüm ülkede tek gücün halkta olacağı bir cumhuriyetçi yönetimin kurulacağına inanıyorlardı. Ulusal Hükümet'in kurucuları, temeli yalnızca İran halkına dayanacak olan yakında kurulacak İran hükümetinin oluşumunda Azerbaycan halkının önemli bir rol oynayacağına dair derin bir umut beslemişlerdi. Şeyh Muhammed Hıyabani, "İran'ın

---

⁷⁶ Firoozeh Kashani-Sabet, *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 204.

kurtuluşunun arkasındaki ana kurtarıcı gücün Tebriz olacağından" tamamen emindi.⁷⁷

Millî Hükümetin Güney Azerbaycan'ı İran'dan ayırma ve bağımsız, kendi kendini yöneten bir devlet kurma gibi önceden tasarlanmış bir siyasi niyeti olmadığı için, faaliyete geçer geçmez ekonomi, eğitim, sağlık hizmetleri vb. konularda Tebriz dahil Güney Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde ikamet eden yoksul insanların perişan yaşam koşullarını hafifletmek için bir dizi acil önlem alınmıştır. Okuma yazma bilmemenin üstesinden gelmek için özel projeler üstlenildi. Devletleştirilmiş okullar ve donanımlı hastaneler ülke çapında açıldı.⁷⁸ Hıyabani eğitime büyük önem verdi ve Tebriz'de yüzden fazla yoksul ailenin kızlarının okuyabildiği bir kız okulu da dahil olmak üzere çeşitli yeni okullar açıldı. Kadınların özgürleşmesine ve cumhuriyetin siyasi ve sosyal yaşamına katılmalarına da özel önem verildi.⁷⁹ Nitelikli öğretmenler, yeni açılan ulusal okullarda öğretmenlik yapmak üzere Bakü, Türkiye ve Tiflis'ten davet edildi. 1906'dan önce Tebriz'de toplam 20 okul vardı, bu okulların 19'u özel ve sadece bir tanesi (Muhammediye) devlete bağlıydı. 1920 yılına kadar toplam okul sayısı 30'a ve devlet okullarının sayısı ise 17'ye yükselmiştir. Devlete bağlı okulların 11 tanesi Azadistan döneminde kurulmuştur.⁸⁰ Ulusal bir garnizon kurulması için hazırlıklar yapılıyordu. Ulusal Hükümetin ayrı jandarma ve polis kuvvetleri oluşturuldu. Özel polis akademileri kuruldu.⁸¹

Yeni iş olanaklarının yaratılması, ekonomik kaynakların verimli ve etkili bir şekilde kullanılması, belediye hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi gibi diğer önemli projeler için gerekli zemini oluşturmak üzere yeni bakanlıklar, ofisler ve işletmeler kuruldu. Bu kurumlarda ülkenin adının yazılı olduğu resmi evraklarda, tabelalarda İran devletinin işareti olan "Şir-Hurşid" (Arslan ve Güneş) aynen yer almıştı. Posta teşkilatı faaliyete başlamış, Tebriz ile başka kentlerin arasındaki telgraf hatları onarılmıştır.⁸² 1905-1911 yıllarında Tebriz mücadelesi döneminde kullanılan

⁷⁷ Yagup Mahmudov, "The Country of Azadistan, the National Government of South Azerbaijan (From April to September of 1920)", *Studia Academica Şumenensia*, No. 6, 2019, s. 29.

⁷⁸ Mahmudov, a.g.m., s. 29.

⁷⁹ Benab, a.g.t., s. 196.

⁸⁰ Oğuz Afşarlı, "Azadistan Hükümetinde Kültürel Gelişmeler", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, s. 57.

⁸¹ Mahmudov, a.g.m., s. 29.

⁸² Nebioğlu, a.g.m., s. 53.

Settar Han Pulları,⁸³ 1920 yılında Millî Hükümet tarafından üzerlerine “Azadistan” adı yazılarak kullanılmaya devam edildi.⁸⁴

Toprağın halk arasında eşit dağılımını sağlamak için çığır açan toprak reformları da başlatıldı. Bu anlamda Khaleseh'in (devlet arazisi) köylüler arasında koşulsuz olarak dağıtılması çağrısında bulundu. Ancak özel mülkiyete ait arazilerin çoğu büyük toprak sahiplerinin ve din adamlarının elinde kaldı.⁸⁵ İran tarihinde ilk defa kadınlara seçimlerde oy hakkının verilmesi de bu dönemde oldu.⁸⁶

Ulusal Hükümet tarafından atılan tüm hayati adımlar ve reformlar, bağımsız, demokratik, cumhuriyetçi bir devlet inşası sürecine yönelikti. Bu nedenle, doğmakta olan bağımsız Azerbaycan devletinin adı Azadistan Ülkesi olarak değiştirildi. Buna göre, bakanlıkların, büroların ve diğer işletme ve kurumların tüm resmî belgelerinde, formlarında, panellerinde Azerbaycan ibaresi Azadistan olarak değiştirilmiştir. Azerbaycan adının değiştirilmesi İran içinde ve dışında farklı şekillerde yorumlara yol açmıştı. Bazı İranlı yazarlar Azadistan adı ile amacın İrandan ayrılmak olduğunu savunmuşlardır. Bazı yazarlar ise bunun kuzeydeki Azerbaycan ile karıştırılmaması ve yanlış düşüncelere sebebiyet verilmemesi amacıyla verildiğini ifade etmişlerdir. Batılı tarihçiler ise bu durumu Hıyabani'nin ayrılıkçı bir düşünce taşıdığını ve anti Sovyetçi bir yaklaşımla “Azadistan” adı ile Sovyet Azerbaycan'ına bağlanmama amacı güttüğünü savunmuşlardır.⁸⁷

Hıyabani, bağımsızlık ve özgürlük ideallerinin gerçekleştirilebileceğini, ancak bunun için de halkına her türlü fedakarlığı yapma çağrısında bulundu:

“Biriktirmek kolaydır, ancak korumak zordur...

14 yıllık kıyamımız bize birçok yarar sağlayabilirdi. Yapılan hatalar bunu engellemiştir. Devrim rüzgârı başladığı zaman despot ve gericiler gizlenecek delik arıyor, bir süre sonra ortaya çıkıp, özgürlük ve devrim fidanını kökünden koparmaya çalışıyorlar. Hürriyetçilerin mücadele sonucu elde ettiklerini bir

⁸³ İran pulları en başından beri günlük hayatın enstrümanları ile siyasi propagandayı birleştiren bir araç olmuştur. Orijinal işlevlerinin ötesinde, yani posta ücretlerinin ödenmesinin yanı sıra her zaman siyasi mesaj verici olarak kullanılmıştır. Nasireddin Şah zamanında başlayan bu uygulamayı Settar Han, Küçek Han, Hıyabani ve sonrasında da Rıza Şah her iki amaçla da kullanmıştır.

⁸⁴ Tagıyeva, a.g.m., s. 173.

⁸⁵ Benab, a.g.t., s. 196.

⁸⁶ Afşarlı, a.g.e., s. 61.

⁸⁷ Emrahov, a.g.e., s. 166.

günde yok etmek için uğraşıyorlar. Bu nedenle söylüyorum. Elde etmek kolay, ancak korumak zordur. Korumak için sürekli uyanık, zeki, becerikli, kararlı ve metin olmak gerekir. Ayaklanma bizim tek birikimimizdir. Bu birikim ile demokratik bir hakimiyeti kurmak istiyoruz. Elde ettiklerimizi akıllı davranarak kaybetmeyelim...

Ey Tebriz! Bu devrimi ciddiyet ve kararlılıkla ilerletin. Biz daha önce söyledik, şimdi de tekrarlıyoruz. Muhafızlarımızı ezmek için yeterli güce sahibiz. Biz, vereceğimiz sözleri tutacağız. Biz kararlıyız. Tebriz'den başlayıp, Azadistan'dan sonra tüm İran'da millî ve serbest bir hükümet kuracağız...

Bu ülkeye, bu memlekete gelip, demokrasimizi kölelik zincirleri ile bağlamak isteyen yabancılar, bizi karşılarında bulacaklardır. Bizim cesetlerimizi çiğnemeleri gerekiyor. Biz geleceğimizi ve mutluluğumuzu kendi ellerimizle yaratmak istiyoruz. Bizce İranlılar, insanlığın ayrılmaz bir bütünü oluşturuyor. İran'ın biran önce bağımsız olup ilerleme ve çağdaşlaşmaya doğru adım atmaya başlaması gerekiyor. Bir an önce uygar milletlerin seviyesine yükselmesi gerekiyor. Bu bizim ana ilkemizdir...

Biz demokratlar, aramızda ve hükümette bulunan dalaverecilerin demokrasimize hâkim olmalarına izin vermeyeceğiz. Bu yüce hedefe ulaşmak için kararlı olacağız ve hata yapanları af etmeyeceğiz. Büyük fikirler, büyük kalplerden çıkar.”⁸⁸

Güney Azerbaycan'ın ulusal kurtuluş hareketi hızla gelişti. Azerbaycan halkı fiilen kendi bağımsız, demokratik, cumhuriyetçi devletini yaratmanın eşiğindeydi. Ulusal Hükümetin yankılanan başarıları, İran'ın hoşnutsuz nüfusunu teşvik etti ve tüm ulusu merkezi hükümete karşı harekete geçmeye teşvik etti. “Yaşasın Hürriyet” redifli bir şarkı millî marş olarak kabul olunmuştur. Her türlü toplantıda okunan ve halk arasında yaygınlaşan bu şarkının özellikle aşağıdaki bendi, Azerbaycanlıların azmini ve demokratik hürriyet aşkını gösteriyordu:

“Millet hamı kardaşımız,
Feth ü zafer yoldaşımız,
Toprağımız, dağ daşımız,
Öz elimiz, öz başımız,

⁸⁸ Azeri, *a.g.e.*, ss. 211-213.

Yaşasın hürriyet.”⁸⁹

Azadistan hareketi, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir merhaledir. Kurulan devletin ömrü bir yıldan bile az olsa da gerek gerçekleştirilen inkılaplar gerekse halkın bu davaya katılımı çok önemlidir. Bu dönemde sağlık, eğitim, hukuk ve maliye alanında önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler içinde kuşkusuz en dikkat çekici olanı kısa sürede açılan ve Türkçe eğitim veren 11 okul olmuştur. Bu okullar içinde beş tanesinin kızlara yönelik olması da ayrıca önemlidir. Eğitimin yanında kadınları toplumsal hayatın içine dahil etmeye yönelik oy verme hakkının da verilmiş olması İran tarihi açısından ilklerden birisidir.

Gerek İngilizlerle yapılan anlaşmaya ülke genelinde duyulan tepki, gerekse Gilan ve Azerbaycan'da ulusal kurtuluş ve ayrılıkçı hareketlerin yükselişi ve gelişmesi, 25 Haziran 1920'de Vüsuku'd-Devle'nin kabinesinin düşmesine ve Müşirü'd-Devle liderliğindeki yeni bir kabinenin iktidara gelmesine neden oldu. Öncekinin aksine tanınmış bir milliyetçi olan yeni Başbakan, bu ulusal ve devrimci ayaklanmaların İran'ın her yerindeki popülerliğini algılayacak kadar gerçekçiydi. Bu nedenle Hıyabani ile müzakere yoluyla bir anlaşmaya varmaya çalıştı ancak Ulusal Hükümet adına Hıyabani'den aşağıdaki bildiriye aldı:

“Devlet, halkın iradesiyle desteklenmedikçe hiçbir başarı elde edemez ve bizim ülkemizde devlet, etrafına on kadar adam toplayarak halka hükmeden bir başbakandan ibarettir. Kitleler bu devletin yönetiminde hiçbir rol almamaktadır. Bizim amacımız başbakanı ve yöneticileri doğrudan halkın kendisinin atamasıdır.”⁹⁰

Bu dönemde merkezi hükümet tarafından Hacı Mirza Mehdi Kuli Han Muhbirü's-Saltana⁹¹ Azerbaycan'a vali olarak tayin edilmiştir. Müşirü'd-Devle, bu görev için önce Muhammed Taki Han'a teklif götürmüştü, Taki Han'ın bu görevi kabul etmemesi üzerine Muhbirü's-Saltana görevlendirilmiştir.⁹² Yeni vali bölgeyi

⁸⁹ Tagıyeva, a.g.m., s. 173.

⁹⁰ Benab, a.g.t., ss. 201-202.

⁹¹ Mehdi Kuli Hedayat, Muhbirü's-Saltana: İranlı devlet adamı ve yazar. 1863 yılında Tahran'da aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İran telgrafçılığının öncüsü Ali Kuli Han Muhbirü'd-Devle'nin oğlu, Kaçar döneminin ünlü tarihçisi ve öğretmeni Reza Kuli Han Hedayat'ın torunuydu.

⁹² Ören, a.g.e., s. 68.

ve bölgedeki Hıyabani hareketine karşı muhalif olanları iyi bilen deneyimli bir devlet görevlisiydi. Zira geçmişte (1907-1909) bölgede Azerbaycan valisi olarak da görev yapmıştı. Hıyabani, valinin gelişini halkın istemediğini Tahran'a telgraf ile bildirmesine rağmen yeni Vali Tebriz'e gelmiş, ancak onun Alakapı'ya gitmesine izin verilmemiştir. Bir müddet Reşidelmülk'ün Şeşgilan mahallesindeki evinde kalan Muhbirü's-Saltana, burada kaldığı süre zarfında Hıyabani hareketinin zayıf yönleri hakkında da önemli bilgiler edinmiş, Tebriz'deki jandarma birliğinin başında bulunan Hüseyin Han Major ile de görüşerek onu kendi safına çekmiştir.

Hıyabani Muhbirü's-Saltana'ya bir mesaj göndererek şehri terk etmesini istemiş, aksi takdirde zorla şehirden çıkarılacağı kendisine iletilmiştir. Şehirden ayrılmak zorunda kalan Vali, doğrudan şehir dışındaki Kazak birliğine gelmiş ve orada Tebriz'deki isyanın bastırılmasını planlamıştır. Kesrevi, bu durumu hayretle karşıladığını daha sonra eserlerinde dile getirmiştir. Hıyabani ve yanındakileri, kılıç dövüşünde rakibini yaraladıktan sonra dövüş mahallinde kılıcını yere atıp derin bir uykuya dalan ve sonrasında düşmanın geri dönüp onun işini bitirdiği savaşçıya benzetir.⁹³ Muhbirü's-Saltana'yı şehirden çıkarırken onun böylesi bir karşılık verebileceğini öngörememek Hıyabani ve hareketinin sonunu getirmiştir.

1920 senesinin Eylül ayında şah tarafından görevlendirilen Muhbirü's-Saltana, Amerikan ve İngiliz konsoloslğunun da bilgisi dahilinde Kazak birlikleri ile Tebriz'e girerek Azadistan hareketine son verdi. Çatışmalar sırasında çevresi tarafından Muhbirü's-Saltana ile görüşülerek can güvenliğinin sağlanması teklifine Hıyabani:

"Ben ölmeyi, teslim olmaya tercih ederim. Düşmanların karşısında diz çökmem. Ben meşrutiyet devriminin çocuğuyum, Arap halifelerine kafa tutan Babek-i Hürremdin'in⁹⁴ sülalesindenim"⁹⁵

diyerek karşı çıkmıştır. Saltana'nın emri ile Kazaklar, Hıyabani'yi öldürmüş, cenazesi de saygısız bir şekilde götürülerek toprağa gömülmüştür. Ekrem Rehimli,

⁹³ Kesrevi, a.g.m., s. 170.

⁹⁴ Babek-i Hürremdin: Abbâsi Hâlifesine karşı mücadele eden Hürrem'îyye Hareketi'nin önderliğini yapan ve 22 yıl süren Babek Ayaklanması zamanında Halife'nin ünlü komutanının önderliğindeki 6 büyük Hilafet Ordusunu mağlup edeni komutan. Azerbaycan'ın ve Farsların millî kahramanı.

⁹⁵ Azeri, a.g.e., s. 266.

Hıyabani'nin önce kolunun kılıç ile kesilip koparıldığını, sonrasında ise bir atın arkasına bağlanan merdiven üzerinde cenazesinin sokaklarda dolaştırıldığını yazar.⁹⁶ Kesrevi, olayı anlatırken Hıyabani ile Kazaklar arasında çatışma çıktığını, Şeyhin çatışma esnasında vurularak öldürüldüğünü ve sonrasında ise kanlı cesedinin bir tabuta konularak hamallar vasıtasıyla polis merkezine götürüldüğünü yazar.⁹⁷ Katouzian ise Kesrevi, Bademci ve Saltana'nın olayla ilgili yazdıklarına dayanarak Şeyhin yerini Kazaklara bir kız çocuğu veya dilencinin bildirdiğini, ilk kimin ateş ettiği bilinmemekle birlikte çatışma esnasında Hıyabani'nin vurularak öldürüldüğünü yazar. Hıyabani'nin ayağından veya bacağından vurulduktan sonra kendisini başından vurduğuna dair bir söylenti için de Muhbirü's-Saltana bu söylentinin doğruluğu konusunda ısrar etmediğini, yalnızca "Allah en iyisini bilir" dediğini ifade eder. Bununla birlikte Muhbirü's-Saltana, Hıyabani'nin cebinde bulunduğu iddia edilen bir intihar notunu aynen aktarıyor. Eğer doğruysa, saklandığı yerin keşfedilme ihtimaline karşı cebinde hazır olmalıdır:

“Elveda yoldaşlar. Tek başıma kaldığım ve tutuklanmamaya kararlı olduğum için kendi canıma kıydım. İlkelerime uyun. Halkımı unutma. Hiç kimsem yok. Evimi yağmaladılar. Muhbirü's-Saltana'nın özgürlük aşkı (azadikhahi) bu kadar. 14 Eylül [1920], Muhammed Hıyabani.”⁹⁸

Ali Bargezar'a göre Hedayat, anayasal harekete hizmet etmiş, kaos ve düzensizliğin olduğu bir dönemde ülkenin toprak bütünlüğünü koruma konusunda ahlaki bir yükümlülük hisseden bir demokratı. Öte yandan Hıyabani aynı zamanda bir demokratı, "bir vatansever, kelimenin tam anlamıyla özgürlük aşığı, asi ve devrimci bir ruha sahipti." Bu iki adam arasındaki yüzleşme kaçınılmazdı, ancak trajikti ve ikisinin de kaçamayacağı bir şeydi.⁹⁹

Azerbaycan'daki Meşrutiyet hareketinin liderlerinden ve Hıyabani'nin çağdaşı olan merhum Mir Cevad Han Nateq'in oğlu Naseh Nateq, bu yüzleşmeyi şu sözlerle özetledi:

⁹⁶ Rehimli, a.g.m., s. 137.

⁹⁷ Kesrevi, a.g.m., s. 171.

⁹⁸ Katouzian, "Muhammad Khiyabani", s. 169.

⁹⁹ Ali Bargezar, "Mehdi Qoli Hedayat: A Conservative of the Late Qajar Era", *Iranian Studies*, Vol. 20/No. 1, 1987, s. 72.

“Tebriz'deki pek çok insan merhum Hidayet'in, Hıyabani'yi öldürme niyetinde olmadığına inanıyordu. Belki de amacı isyancılara kan dökmeden güç gösterisi yapmaktı, böylece hükümet kontrolünü sağlayabilecekti. Ancak bu politikanın araçları (yani Kazaklar) kaba ve asi bir halk olduğundan, şehrin ele geçirilmesinden sonra, o zamanın valisi ve "Tebriz Fatihi"nin isteklerine açıkça aykırı olan şeyler yaptılar. Sonuç olarak birçok özgürlük savaşçısının evi ve Tebriz'deki çarşı yağmalandı... Belki merhum Hıyabani'nin öldürülmesi hükümetin emri olmadan gerçekleşen olaylardan biriydi. Ancak bu gerçekleştiği için merhum Muhibürü's-Saltana bu olayı başarıları arasında saymak zorunda kaldı ve belki de bu konuda başka seçeneği yoktu.¹⁰⁰

Şeyhin feci ölümünü haber alan *Azadistan* gazetesi yazarı ve yakın arkadaşı Mirza Taki Refet de intihar etmiştir.¹⁰¹ Olaylar esnasında Kazak birliklerinin komutanı olan Rıza Han'ın özerklik hareketlerini bastırmakta gösterdiği başarı, İran Şah'ı olarak iktidara gelişinde önemli bir dayanak noktası olur.¹⁰² İngiliz basını, yaşanan olayları yeni atanan vali ile Kazak birliklerinin başarılı bir operasyonu olarak görmüştür. Kazakların 100 kişiyi yaraladığı ve aralarında Demokratların lideri ve ilkbahardan beri şehrin fiili diktatörü Şeyh Muhammed Hıyabani'nin de aralarında bulunduğu 50 kişiyi öldürdüğünü, Kazakların kaybının sadece iki kişi olduğu, demokratlara ait silah ve mühimmatlara el koyduğunu ve şehirde an itibariyle sükûnetin hâkim olduğu bildirilmiştir.¹⁰³

Mücadelenin kısa sürmesi ve Kazak birliğine karşı Demokratların tek başlarına savaşmaları, halktan yeterli desteği alamadıklarını göstermektedir. Mostafi'ye göre destek eksikliği, hükümetin başında İran vatanseverliğinden şüphe duyulmayacak kişiler varken bile Demokratların Tahran'la anlaşmayı inatla reddetmesinden kaynaklanıyordu. Aslında Hıyabani, baş düşmanı Vüsuk ile gerçek ve doğal müttefiki Müşirü'd-Devle arasında net bir çizgi çizmeyi reddederek temel bir hata yapmıştır. Vüsuku'd-Devle'nin aksine, yeni Başbakan İran dış politikasında bağlantısız bir çizgiyi yeniden başlattı, İran'ı bir İngiliz "himayesine" indirmediği için

¹⁰⁰ Bargezar, a.g.m., ss. 72-73.

¹⁰¹ Emrahov, a.g.e., s. 173.

¹⁰² İbrahim Ramazani, *İran'da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 80.

¹⁰³ “News in Brief”, *Times*, 20 Sept. 1920, s. 9.

1919 Anglo-Pers Anlaşmasını kınadı ve Sovyetler Birliği ile "baskı olmadan uzlaşma" temelinde dostluğu savundu. Gilan'daki Küçük Han gibi Hıyabani de Tahran'daki bu niteliksel değişimi fark edemedi.¹⁰⁴

Katouzian'ın Hıyabani ve Azadistan hareketi ile ilgili değerlendirmeleri önemlidir:

“Çoğu kişinin o zaman ve daha sonra inandığı gibi ayrılıkçılardan uzaktılar, ancak eyaletin yönetiminde hatırı sayılır miktarda özerkliğe sahip olmak istiyorlardı. Hıyabani'nin konuşmalarından, kaosa şiddetle karşı çıktıkları ve Avrupa çizgisinde modernizasyon getirebilmek için katı yönetimden yana oldukları açıkça görülüyor... Hıyabani ayrılıkçı değildi, aynı zamanda sanki faaliyetlerini ve programını tüm İran'a yaymak istiyormuş gibi konuşuyordu. Ancak ikinci noktada ciddiye, en çok değer verdiği hedef gibi görünen Azerbaycan'da kendi yönetimini resmileştirmeyi başaracağını varsaysak bile, amacına nasıl ulaşmayı umduğunu bilmek zordur.

Kendisini güçlü bir şekilde bu hedefe yöneltti, Demokrat saflarında bile tartışmaları dizginledi. Kesrevi ve diğer parti eleştirmenlerinin onu kendi gücünü her şeyin üstünde tutan bir diktatör olarak görmesinin nedeni budur. Sağduyuya, elini çok erken açmamaya vurgu yapmasının nedeni de buydu. 1919 Anlaşması'nı eleştirmesine rağmen buna karşı kampanya yürütmedi ve -neredeyse evrensel inanın aksine- isyanı esas olarak anlaşmaya muhalefetten kaynaklanmamıştı.

İdeolojik olarak Bolşevik karşıtı olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Bununla birlikte, sık sık iddia edildiği gibi Bolşevik yanlısı da değildi.”¹⁰⁵

4.2. İngiliz-Fars Antlaşması

Sürekli baskı altında tutulan İran, sonunda 9 Ağustos 1919'da İngiltere ile bir sözleşme imzalamaya zorlandı. Anlaşmada belirtilen şartlar İran'ı İngiltere'ye tabi kıldı. Güney Azerbaycan'ın ulusal kurtuluş hareketi, tüm İran ulusuyla birlikte bu utanç verici ve çirkin anlaşmaya karşı ülkeyi savunmak için ayaklandı. Ateşli kalabalıkların aktif katılımıyla, Güney Azerbaycan'ın her yerinde fırtınalı gösteriler ve hararetli grevler düzenlendi. Hükümete karşı şiddetli bir ayaklanma başlatan

¹⁰⁴ Benab, *a.g.t.*, ss. 203-204.

¹⁰⁵ Katouzian, “Muhammad Khiyabani”, s. 170.

özgürlük savaşçıları, Ekim 1919'da Tebriz valisini şehirden kovdu. Kısa süre sonra İngiliz askeri güçleri de halkın ısrarlı talepleri üzerine Tebriz'den sürüldü.

Ağustos 1918'de Kaçar hanedanının son sadrazamlarından Vüsuku'd-Devle, aktif İngiliz desteğiyle bir kabine kurdu. Ülke mutlak bir kaos içindeydi ve parçalanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bölgede, İngiliz ve Türk kuvvetleri ile Alman ajanları sürekli faaliyet içindeydiler. Bu dönemde Ruslar, Bolşevik devrimi nedeniyle göreceli olarak ülkeden ayrılmış olsalar da, ülkenin bazı bölgelerinde hâlâ faal durumdaydılar. Tüm siyasetçiler, ülke genelinde düzenin yeniden sağlanmasına acil ihtiyaç olduğu konusunda hemfikirdi ve bunun için ülkenin mali sisteminin yeniden düzenlenmesi ve güçlü bir askeri gücün oluşturulması gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak bunun hangi yolla yapılacağı hususu tartışmalıydı.

İran, I. Dünya Savaşı'nın bitişi ile birlikte uluslararası arenada yardım arayışlarına başladı. Başta Fransa ve A.B.D olmak üzere, destek alabileceği ülkeler ile anlaşma yolları denendi. Bu bağlamda İngiltere 1919'da İran'a, uygulanması halinde İran'ı aslında İngiltere'nin bir protektorası, kolonisi haline getirecek bir anlaşma teklif etti. İngilizler İranlılara ülkenin ekonomisinin, ordusunun ve iletişiminin modernleştirilmesinin yanı sıra İngiliz danışmanların yardımını da teklif etti. İngilizlerin motivasyonu, Rus ordusunun çekilmesi nedeniyle İran'da oluşan güç boşluğunu doldurup Almanya'nın bunu yapmasını engelleyerek İran'ın tek ortağı olmaktı. Ekonomik motivasyon da önemliydi. İran, İngiliz endüstrilerine hammadde, pazar ve ucuz işgücü sağlayacak ve İran, sermaye mallarını İngiltere'den ithal etmek zorunda kalsa bile modernize edilecekti.¹⁰⁶ İngiliz kamuoyunda ise yapılması planlanan yardımın boyutu hususunda ciddi anlamda bölünmeler mevcuttu. Curzon ve Dışişleri bölgede yüksek profilli bir ilişki isterken, Hazine, Savaş Dairesi, Hindistan Ofisi ise buna İran'da kabaran milliyetçi duygular ve mali zorluklar nedeniyle soğuk bakıyordu. Sonunda tartışmayı Curzon kazandı ve talihsiz İngiliz-İran anlaşması 9 Ağustos 1919'da Tahran'da imzalandı.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Nassirian, *a.g.t.*, ss. 44-45.

¹⁰⁷ Homa Katouzian, "The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25/No. 1 May, 1998, s. 6.

Curzon'un kendine güvenen İran bakış açısı ve Tahran'daki İngiliz Bakan Sir Percy Cox'un benzer, güç odaklı görüşlerinden, İngilizlerin İngiliz-İran anlaşmasına olan ilgisi ortaya çıktı. Anlaşmaya göre İngilizler, İran hükümeti için gerekli olan "uzman danışmanları" sağlayacaktı. İngiliz-İran askeri komisyonu, İran'ın "düzeni korumak" için askeri ihtiyaçlarının neler olduğunu belirleyecek. İngiliz subaylar etkili bir İran askeri gücünün geliştirilmesine yardımcı olacak ve İngilizler de mühimmatını tedarik edecek. Ayrıca "demiryolu inşaatı ve diğer ulaşım türlerini" de teşvik edecekler. Bir İngiliz-İran komisyonu İran'ın tarifelerini revize edecek. Gümrük ve diğer gelirler konusunda "yeterli teminat" verilmesi halinde İngiltere, İran'a "önemli miktarda kredi" verecek. Kısacası İngilizler, yabancı danışmanlar üzerinde tekel kurmak, ulaşım imtiyazları sağlamak ve İran ordusunun ve tarifelerinin şekillendirilmesinde önemli bir rol peşindeydi.¹⁰⁸ Balfour, Curzon'un tavrını, kabaca zor durumdaki bir yüzücünün kıyafetlerini çalan bir serseriye benzetmiş ve İngilizlerin bölgedeki prestij kaybını buna bağlamıştır.¹⁰⁹

1907 İngiliz-Rus Anlaşmasına şiddetle karşı çıkanların başında yer alan Lord Curzon, İran ile yapılan yeni anlaşmayı Lordlar Kamarasında savunmuştur:

“İranda saldırgan emperyalist bir politika izlediğimiz ve bölge üzerinde bu tarz amaçlarımız olduğu yönündeki şüpheleri ortadan kaldırmalıyız. Ancak yükümlülüklerimizden kaçamayız ve şartların elverişsiz olması nedeniyle bunları alelacele terk edemeyiz.

1907 tarihli Rus-İngiliz konvansiyonu uyarınca ülkenin nüfuz alanlarına bölünmesi İngiltere'ye karşı bir güvensizlik ortamı oluşturdu. Ancak gelinen noktada ülke, Türk işgali ve Almanların sinsî planları nedeniyle daha da tedirgin oldu. İran'ı bu büyük karmaşaya dahil etmek gibi bir niyetimiz yoktu, ama o bunun dışında kalamadı.

Eğer ülkede bazı birliklerimiz ve subaylarımız varsa bu her zaman Şah'ın Krallığının bağımsızlığını korumak ve dış saldırılara karşı mücadele etme amacıdır. General Dunsterville'nin misyonunun başkaca bir amacı yoktu. Sir Percy Cox'un uzun süre şah ve çevresini politikamızın samimiyeti hususunda başarılı ikna çabaları olmuştur. Şah geçen yıl sonbaharında ülkemizi

¹⁰⁸ Ira Klein, "British Policy and the Iranian Constitution, 1919-1921", *The Historian*, Vol. 36/No. 3, May, 1974, s. 442.

¹⁰⁹ J. M. Balfour, *Recent Happenings in Persia*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, 1922, s. 121.

ziyaret etti. İngiliz-İran anlaşması hazırlanarak imza edildi. Bu belgede özür dileyecek veya gizlenecek hiçbir husus yok. İddia edildiği gibi bir İngiliz himayesi yaratmak ve İran'ın bağımsızlığına kasteden bir durum söz konusu değildir.”¹¹⁰

Anlaşmanın ana şartları, İngiltere'nin İran'ın dağılmakta olan mali ve askeri örgütlerini organize etmek için danışmanlar sağlaması ve İran'a yüzde 7 faizle iki milyon sterlinlik uzun vadeli kredi vermesiydi. Daha uzun vadeli perspektifte ise, İran'ın ulaşım sisteminin geliştirilmesi diğer altyapısal imalatı için İngilizlerin mali ve teknik yardımını içermekteydi. Ancak anlaşmanın oldubittiye getirilme çabası ve uluslararası kamuoyundan gizli hareket edilmesi Amerika, Fransa ve Rusya'nın anlaşmaya karşı tavır almalarına neden oldu. Amerikan Başkanı Woodrow Wilson ve Dışişleri Bakanı Robert Lansing, anlaşmanın "gizlilik içinde müzakere edilmesini" ve İngiltere'nin niyetlerini açıklamayarak "dürüst davranmamasını" protesto etti.¹¹¹ Görünüşte bu kadar tek taraflı bir pazarlık olan anlaşmada, her şeyin açıklanmadığına ve meseleye bambaşka bir görünüm kazandıracak gizli hükümlerin mevcut olduğuna dair şüphelerin uyandırılması doğaldı. Bazıları gizli hükümlerin varlığından şüphelenirken, diğerleri İngilizlerin İran'ın bütünlüğüne saygı gösterme taahhüdünü, bunun İran'ın bundan sonra yalnızca İngiliz Hükümeti'nin izniyle bağımsız kalacağını ima etmekle eşdeğer olduğu anlamına geldiğini okudu. Başka bir deyişle, İngiliz hükümdarlığı altında...¹¹² Curzon ve Vüsuk hükümeti durumun böyle olmadığını ne kadar kesin bir şekilde tekrarladılarsa da anlaşmanın ülke içindeki ve dışındaki muhalifleri buna inanmadılar.¹¹³

İngilizlere karşı böylesi bir önyargının oluşması da normaldir. Geçmişte, İngiliz tarafı Shuster'in yapmak istediği atamalara karşı çıkarken, buna neden olarak 1907 İngiliz-Rus Anlaşmasını göstermiştir. Bahse konu anlaşmanın içeriğinde böylesi bir madde olmamasına rağmen İngiliz Bakan tarafından gerekçe olarak anlaşmanın “ruhu” ifadesinin kullanılması, belgenin dilinde böyle bir yorumu haklı çıkaracak hiçbir şeyin bulunmadığını açıkça Ağustos 1919 tarihli nüshasında yer alan

¹¹⁰ “Our Liabilities in Persia”, *Daily Telegraph*, 17 Nov. 1920, s. 10.

¹¹¹ Klein, “Iranian Constitution...”, s. 444.

¹¹² Balfour, *a.g.e.*, ss. 126-127.

¹¹³ Katouzian, *a.g.e.*, s. 197.

uzun bir makalede anlaşma sert bir dille eleştiriliyor ve 1907 tarihli İngiliz-Rus Anlaşmasının da İran'ın toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygı gösterileceğine dair güvenceler içerdiği belirtiliyordu. "Hatırlanacağı üzere, bu anlaşmanın temel amacı İran topraklarından bir İngiliz bölgesi ve bir Rus bölgesi çıkarmaktı. Eğer aynı “bütünlük ve bağımsızlık” sözcükleri şimdi yeni İran anlaşmasında yer alıyorsa, 1919'da bu sözcüklere 1907'dekinden farklı bir anlam, yani sadece hitabete dayalı bir önlem anlamı vermek açıktır ki zordur.¹¹⁴

Anlaşmaya karşı kampanya yürüten ünlü isimlerin listesi uzun. Onlardan birisi de, ılımlı bir anayasacı ve hem geleneksel hem de modern bir eğitim görmüş, Londra ve Moskova'da diplomatlık yapmış ve o sırada Maliye Bakanlığı'nın bir bölümünün başkanı olan yüksek bir memur olan Mostafi, Vüsuk'a hitaben şunları yazdı:

“İran'ın İngilizlere hediye etmediğiniz başka şeyleri de olduğunu hayal etmiş olabilirsiniz... Merak etmeyin. İngilizlere verdiğiniz hizmet düzeyi onları İran'daki her şeyin sahibi yaptı ve emin olabilirsiniz ki -Paris'teki bir hiciv dergisinin dediği gibi- siz bu ülkeyi İngilizlere elli kuruşa sattınız.”¹¹⁵

Esgi ise, anlaşmaya yönelik bazıları küfürler içeren birkaç şiir yazdı. En hiddetli bölüm şuydu: *Vüsuku'd-Devle, İran babanın mülkü değildi...* Anlaşmaya karşı bir diğer şiirde şunları yazdı:

“Bu kedi ve farenin hikayesi, Britanya ile olan anlaşmamız,
Fareyi yakaladığında, kedi nasıl olur da gitmesine izin verir?
Biz aslan olsak da o zamanımızın tilkisi,
Tilki aslanı kandırır.”¹¹⁶

Sovyet Hükümeti de kimseyi şaşırtmayacak şekilde, anlaşmaya karşı son derece düşmanca bir tutum benimsedi. 30 Ağustos 1919 gibi erken bir tarihte, Moskova'daki Sovyet Hükümeti'nden, Büyük Britanya ile İran arasındaki anlaşmayı kınayan ve İran Hükümeti'ni ülkeyi İngilizlere satmakla suçlayan bir telsiz bildirisi

¹¹⁴ Novar, *a.g.t.*, s. 208.

¹¹⁵ Katouzian, “Anglo-Iranian Agreement of 1919”, s. 9.

¹¹⁶ Katouzian, “Anglo-Iranian Agreement of 1919”, s. 10.

duyuldu. 1919'un sonlarında İngilizlerin İran'a sıkı sıkıya sardıkları demir pençeyi perçinlemenin kolay bir iş olmayacağı açıktı.¹¹⁷

Aslında Lord Curzon, Sir Percy Cox ve Vüsuku'd-Devle, yabancı güçlerle yapılan tüm anlaşmaların Meclisin onayına sunulması gerektiğini öngören İran Anayasası'nın 24. maddesini unutmuşlardı.¹¹⁸ Halkın hissiyatı, Meclisin Antlaşmayı onaylamayacağını garanti edecek kadar yoğundu bu nedenle Vüsuk, belgeyi Meclis'e sunmaktan çekindi, ancak Antlaşma fiilen yürürlükteymiş gibi yola devam etti. İngiliz görevliler Tahran'a geldi ve kredinin ilk taksiti İran Hükümetine ödendi.

Orta Doğu meselelerinin ustası olarak kabul edilen Curzon'un İran uzmanlığı konusundaki bilgisi ve itibarı, öncelikle İngiliz-İran ilişkilerinin tamamen daha dengeli olduğu farklı bir tarihsel dönemde elde edilmişti. Daha da önemlisi, Curzon'un tüm kariyeri, özellikle de Hindistan Genel Valisi olarak izlediği politikalar, Orta Doğu milliyetçiliğinin akıllı idari önlemlerle kontrol altına alınabilecek siyasi bir alev olduğu yönündeki inancını gösteriyordu. İran'ı krediler, İngiliz eğitilmiş bir ordu ve ılımlı idari reformlar yoluyla istikrara kavuşturma planları, milliyetçilik çağında gayri resmi emperyalizmin zorluklarını yanlış hesapladı.¹¹⁹

Antlaşma, güçlü İngiliz baskısına rağmen Mecliste onaylanmadı. Vüsuk'un Kabinesi desteğini yitirdi ve istifa etti. İstifası 24 Haziran 1920'de kabul edildi. Yeni Kabine, Anlaşmanın Meclis tarafından onaylanana kadar askıya alındığını ilan etti. Meclis 1921'de toplanabildi. 22 Haziran 1921'de toplandı ve Antlaşmayı derhal feshetti.¹²⁰

Hıyabani, 1920'deki ayaklanmasının nedenlerinden biri olarak bu anlaşmayı göstermiştir.¹²¹ Azerbaycan Demokrat Partisi bu anlaşmayı haince bir komplo olarak nitelendirmiştir.¹²² Bu anlaşmaya karşı mitingler düzenlemekten kaçınmamış, millî ve hürriyetçi bir güç kimliğiyle tanınmıştır.¹²³ Bununla birlikte Hıyabani bu

¹¹⁷ Novar, *a.g.t.*, s. 230.

¹¹⁸ Ahmad, *a.g.t.*, s. 539.

¹¹⁹ Klein, "Iranian Constitution...", s. 441.

¹²⁰ Ahmad, *a.g.t.*, s. 539.

¹²¹ Sabet, *a.g.e.*, s. 203.

¹²² Keskin, *a.g.m.*, s. 18.

¹²³ Güneşli, *a.g.m.*, s. 35.

anlaşmaya karşı tavırda olmasına rağmen ciddi olarak bu anlaşma üzerinde fazla durmamıştır. Hıyabani'nin bu anlaşmayı desteklediği yönünde de yorumlar mevcuttur.¹²⁴

5. Hıyabani Sonrası Bölgedeki Hareketler

Hıyabani harekâtının kanlı neticelenmesinden sonra bölgede merkezi yönetime karşı nefret ve başkaldırı hareketleri meydana gelmiştir. Azadistan deneyimi ile kıyaslanamayacak ölçüde kısa süreli ve nispeten küçük bölgelerde yaşanan başkaldırı hareketlerinin ilki Hıyabani'nin arkadaşlarından olan Zeynelabidin Kıyami'nin başlattığı isyan hareketidir. Tebriz'in kuzeyinde bulunan Kaleber bölgesinde başlayan ve kendilerini “Kıyamiyyun-e Entikamiyun” (İntikam Savaşçıları) olarak adlandıran grup, Şeyh Muhammed Hıyabani isyanının getirdiği müspet tesir ve neticeleri koruma hususunda başarılı olamamış ve dağılmıştır.¹²⁵

Bir diğer isyan hareketi de bölgede jandarma subayı olarak görev yapan Lahuti tarafından gerçekleştirilen “Lahuti İsyanı”dır. Gençliğinde Settar Han'ın yanında Tebriz'in savunmasında rol alan Ebul Kasım Lahuti, daha sonra jandarma teşkilatına girerek binbaşı rütbesine kadar yükselmiştir. Anti emperyalist ve İngiliz karşıtı tavırları nedeniyle tutuklanmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. Bu nedenle Türkiye'ye kaçmış, bir süre burada yaşamıştır.¹²⁶ Muhammed Taki Bahar'a göre Lahuti, 1921'in sonlarına doğru İran'a ve jandarmadaki eski görevine dönmeyi başardı. Geri dönüşünde ve yeniden atanmasında, ayrılıkçı hareketi sonlandıran Azerbaycan valisi Muhbirü's-Saltana'nın yardımı oldu.¹²⁷ Metin Ören ise Sovyet Rusya'nın Lahuti başkanlığında 150 kişilik bir komünist ekibi Demokratları harekete geçirmek amacıyla bölgeye gönderdiğini yazar.¹²⁸

Ne ilginçtir ki, Tebriz'e döndükten sonra Rıza Şah'a isyan bayrağı açan ve şehri ele geçiren Lahuti, öncelikle Hıyabani'nin katili Vali Muhbirü's-Saltana'yı

¹²⁴ Güneyli, a.g.m., s. 36.

¹²⁵ Medetli, a.g.e., s. 251.

¹²⁶ Blaga, a.g.e., s. 172.

¹²⁷ Munibur Rahman, “Abu'l Qasım Lahuti: Iran's Foremost Marxist Poet”, *Journal of South Asian Literature*, Vol. 27/No. 2, Summer, Fall 1992, s. 118.

¹²⁸ Ören, a.g.e., s. 68.

tutuklatmıştır.¹²⁹ Lahuti ve destekçilerinin hâkimiyetleri, Rıza Han'ın emriyle hareket eden bir Kazak kuvveti tarafından sona erdirildi. Lahuti Sovyetler Birliği'ne kaçtı, ancak bazı isyancılar ya öldürüldü ya da hapsedildi. 1922'nin başlarında on bir gün boyunca kızıl bayrak Tebriz üzerinde dalgalandı ve iktidar, şair ve jandarma subayı Binbaşı Lahuti'nin başkanlık ettiği bir devrim komitesi ile bir asker konseyinin elindeydi. Ancak kısa olduğu kadar dramatik de olan bu olay, tarihçiler tarafından da ihmal edildi, hatta tamamen görmezden gelindi. Lahuti'nin kendisi artık şiire ve özellikle başka bir ülke olan Tacikistan'ın edebi uyanışına yaptığı katkılarla hatırlanıyor, ancak İran sosyal demokrasisinin gelişiminde siyasi öneme sahip bir figür olarak çok az ilgi gördü. Lahuti, İran'ın yetiştirdiği ilk ve kesinlikle en seçkin komünist şair oldu. Her ne kadar büyük edebi başarısı Sovyetler Birliği'ne yerleştikten sonra gelse de, şiirini besleyen entelektüel ve politik oluşum, XX. yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca gelişmekte olan İran sosyal demokrasisi bağlamında gerçekleşti.¹³⁰

Lahuti'nin çağdaş siyasi olaylara kişisel katılımı, belki de kariyerinin en iyi şiirlerinden bazılarının yazılmasını sağladı. Tebriz halkının Muhammed Ali Şah'a karşı gösterdiği direnişe katılan Lahuti, kuşatma esnasında gördüklerini dizelerinde şöyle dile getirmiştir:

“Zalim ordular yorgun ve çaresiz bir şekilde geri çekildiler.

Kendi rızalarıyla değil, yiğit adamlarımızın saldırısıyla.

Güzergâh açıldı ve tonlarca yiyecek ve malzeme

Her mahalleden Tebriz'e akın ediliyordu.

Artık kararlı ve yılmaz bir şekilde direnen halk, at eti, saman ve ağaç yaprağı yemekten kurtuldu.

Asil bir kadın bir mezarın yanında duruyordu,

Gözleri yaşlarla doldu, önlüğü ekmekle doluydu.

Bir süre bakışları mezara takıldı;

¹²⁹ Blaga, *a.g.e.*, s. 172.

¹³⁰ Stephanie Cronin, “The Provincial Cities in Revolt (II): Major Abulqasim Lahuti and the Tabriz Insurrection of 1922”, *Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran*, Palgrave Macmillan, London, 2010, s. 101.

O, demirden bir heykeldi; dilsiz ve hareketsiz.

Sonra öfkeli bir dişi aslan gibi,

Önlüğündeki ekmeği mezarın üzerine koydu.

- Ey oğlum, barikatta vücudun kanlar içinde kalana kadar

Elimden geleni yaptım yemin ederim

Sadık olmadığımı düşünmesin diye.

Ama ruhunuz şahidim, hiçbir yerde ekmek izi yoktu. Yaralı ve aç olarak dünyadan ayrıldım.

Eğer ekmek bulursam bunu yapacağıma söz vermiştim.

Önce onu sevgili mezarına getirirdim.

Kalk, onu sana vereyim ve canımı teslim edeyim.

Merak etme sevgilim; kazandık.

Burada zafer haberlerini ve ekmeğinizi de alın.

Ve göğsümden emdiğin anne sütü

Ödülün, canımı feda ettiğin ama yeminini bozmadığın için.¹³¹

---

¹³¹ Rahman, a.g.m., s. 120.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PEHLEVİ DÖNEMİ

Bugünkü İran coğrafyasında Türkler yüzyıllar boyu bölgenin esas yönetici unsuru, hâkim gücü pozisyonunda olmuşlardır. Pehlevilerin yönetime gelmesine kadar geçen süreçte Türkler hâkim güç olmasına rağmen bu coğrafyada etnik anlamda pek problemler yaşanmamış, Türk, Fars, Kürt vb. kimliklerin etnik yapı tabanlı başkaldırı ya da bağımsızlık talepleri olmamıştır. Mücadeleler genelde ülkenin kim tarafından yönetileceği hususunda olmuştur. Bu amaçla etnik çatışmaların çıkış tarihi olarak, Pehlevi hanedanının kuruluşu milat olarak kabul edilmiştir.¹

1. Kaçar Hanedanının Sonu ve Pehlevi'nin İktidarı Ele Geçirmesi

Türk Kaçar hanedanını devirerek yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevi iktidarı ile birlikte sistemli bir Farslaştırma politikası da başlamış oldu. Hıyabani hareketinin bastırılmasında önemli roller üstlenen Kazak birlikleri komutanı Pehlevi'nin iktidara gelişi, bölgede yaşayan Fars kökenliler hariç tüm etnik grupları zor durumda bırakmıştır. Bu gruplar içinde kuşkusuz en fazla sıkıntı yaşayanı, bölgenin en önemli etnik unsuru, yüzyıllardır bölgede asli ve söz sahibi Azerbaycan Türkleri olmuştur.

Pehlevi hanedanı, 22 Şubat 1921 'de başlatılarak 25 Nisan 1926'da Rıza Şah'ın kendini şah ilan etmesi, oğlu Muhammed Rıza'yı da veliaht göstermesiyle sonuçlanan ordu destekli bir askeri darbeye iktidara geldi.² Pehlevi rejimi üzerindeki meşruiyet tartışmaları hanedanın iktidara geldiği 1926 yılından yıkılışına kadar İran kamuoyunu devamlı olarak meşgul etmiştir. Baba ve oğul Pehleviler gerek iktidara geliş şekilleri gerekse arkalarında her daim sırttan yabancı desteği nedeniyle halk nazarında genel bir kabulden yoksun kalmışlardır.³

¹ Güllara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

² Hamid Dabashi, *İran: Kettleşmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 129.

³ İsmail Yurdakurban, *Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s. 10.

2. Pehlevi İktidarı

1921 senesinde az sayıda asker ile yaptığı darbe ile ülkenin başkenti konumundaki Tahran'da yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevi, ilk önceleri kendisi resmi olarak devlet idaresinin en başında yer almamış, İngiliz yanlısı bir görünüm çizmiştir. Zaten kendisine askeri ve mali yönden destek veren İngiliz General Ironside'a ve yönetimdeki Kaçar Sultanı Ahmet Şah'a da Bolşevikleri İran'dan çıkarma ve Ahmet Şah'a dokunmama yönünde taahhütte bulunmuştur. Bu gelişmeler ve İngiliz yanlısı olarak tanınan Tabatai'ye başbakanlık görevi vermesi de bu imajı güçlendiren etmenler olmuştur. 1921 Mart'ında ABD'nin Tahran Büyükelçiliği tarafından Washington'a gönderilen raporda bu iddia yer almaktadır. İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliğinin 1932 tarihli bir raporunda da Rıza Şah'ın tahta İngilizler tarafından oturtulduğu belirtilmektedir.⁴ Rıza Han'ın Pehlevi Kralı olarak İngilizler tarafından Şahlık tahtına getirilmesi, İran tarihinde bir şahın doğrudan yabancı devletlerce tahta getirilmesinin ilk örneğidir.⁵

Rıza Han, 1926 yılında kendini devletin başı, Şah olarak ilan edene kadar perde arkasındaki güç ve İngilizlere verdiği taahhüdü tutar bir görünüm çizse de devletin yönetimi hep onun kontrolü altında idi. Önce Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra Savaş Bakanı oldu. Arkasından da hem Genelkurmay Başkanı hem de Başbakan olarak tahtın ardındaki asıl güç odağı oldu.⁶ İran parlamentosunun Ekim 1925'te bir oturumu sırasında Musaddık, milletvekillerini şu sözlerle uarmıştı:

“Bugün siz Meclis Milletvekilleri, Rıza Han'ı Kral yapmak istiyorsunuz. Saygıdeğer beyefendi artık sadece Başbakan değil, aynı zamanda Savaş Bakanı ve silahlı kuvvetlerin Başkomutanıdır. Bugün ülkemiz, kanla geçen yirmi yılın ardından bir gerileme evresine girmek üzeredir. Kral, Başbakan, Savaş Bakanı ve Başkomutan aynı kişi mi? Zanzibar'da bile böyle bir durum yok!”⁷

⁴ Selin Çağlayan, *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2012, s. 76.

⁵ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2010, s. 83.

⁶ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 87-88.

⁷ Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher, *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, I.B. Tauris, London, 2004, s. 7.

Bu dönemde hem İngilizler ile hem de Sovyetler ile iyi geçinen bir lider profili çizmiştir. Kaçar Türk Hanedanını tahttan indirerek cumhuriyet ilan edeceğini vaat ettiği halde, iktidara geldikten sonra kendisini Pers kralı ilan etmiş ve İran tarihinde eşine rastlanmayan bir askeri-polis dikta rejimi kurmuştur.⁸

Kaçar hanedanına son veren Rıza Han esasen asil bir monarşi ailesinden gelmiyordu.⁹ Bademci, Rıza Han'ı şöyle tarif eder:

“Soylu bir kişi olmaması itibarıyla kendini makama lâyük görmeyen ve bu makama soyunurken epeyce düşünen Rıza 25 Nisan 1926'da birdenbire eski İran tarihine dönerek Pehlevi soyadını aldı ve gülünç bir haneden yarattı. Çünkü bugüne kadar baba tarafının nesli ispat edilememiştir. Asaleti Türkmen olan annesi ve zevcelerinden gelmekte, kendisi de aile içinde olduğu gibi iyi derecede Türkçe konuşmaktaydı. Esasında Türkiye'de de bilindiği şekilde kendisi en azından bir Türk ailesinden geliyordu.”¹⁰

Kazak birliklerinde görevli bir subayken devletin hâkimiyetini ele geçiren Rıza Han için eğitiminin olmadığı, orduya seyis yamağı olarak katıldığı, kendini geliştirdiği ve zamanla basamakları hızla yükseldiği ifade edilir. Suver, Rıza Şah'ın orduya girdiğinde okuma yazma bilmediğini, burada arkadaşlarının da yardımı ile okuma yazma öğrenmeye başladığını yazar.¹¹ Abrahamian'a göre birkaç dil konuşurdu: Komşularıyla Mazenderan dilinin bir şivesi olan Elaştî; dış dünyayla Farsça, Çar yanlısı Kazak subaylarıyla asker Rusçası; adamlarıyla da bir tür Türkçe konuşarak anlaşırdu.¹² Şah, reformist bir karaktere sahipti. Planladığı reformları hayata geçirirken de toplumsal beklentileri göz önüne alma veya danışma usulü yerine kendi bildiğini okuyan ve sertlikle, güç kullanarak sonuç almayı tercih ederdi. Yaptığı sayısız reform girişimlerinde de Türkiye'yi, Atatürk'ü örnek aldığı ve bu yönde hareket ettiği yorumları yapılır. Bunda yapılan reformların Türkiye'dekiler ile benzeşmesi etkilidir. Bu amaçla Türkiye'ye de ziyaret gerçekleştirmiş ve burada

⁸ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 84.

⁹ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 86.

¹⁰ Ali Bademci, *İranda Türklerin Bin Yılı: Siyasi ve Sosyal Tarih*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 606.

¹¹ Akkan Suver, *İran Mucizesi: Şehinşah Aryamehr*, Su Yayınları, İstanbul, 1975, s. 21.

¹² Abrahamian, *Modern İran...*, s. 86.

gözlemlerde bulunmuştur.¹³ Her nedense bizim matbuatta böyle olması arzu edildiği için birçok yayın yapılmasına karşılık dışarıda bilim adamları böyle benzetmelere yer vermemiştir.¹⁴ Bununla birlikte sonraki yıllarda yapmış olduğu icraatlara bakarak, Rıza Şah'ın asıl hayran olduğu devlet adamları Mussolini ile Hitler'dir.¹⁵ Özellikle Fars/İran Milliyetçiliği ile ilgili yapmış oldukları bu tezi doğrular niteliktedir.

Dabashi'ye göre Pehlevi hükümdarlığı iki kelimeyle özetlenebilir: korku ve coşkunculuk.¹⁶ Abrahamian ise Rıza Şah'ın devlete üç sözcükten oluşan bir slogan kazandırdığını ifade eder: Huda (Tanrı), Şah ve Mihan (Anayurt). Kimileri onun kudreti arttıkça ortadaki sözcüğün diğer ikisini geride bıraktığını savunurlardı. Oysa Rıza Şah'ın gözünde bu üçlü öyle iç içe geçmişti ki ona muhalefet etmek devlete, ulusa, hatta dine karşı çıkmak anlamına gelirdi. Diğer bir deyişle, siyasal görüş ayrılığı bölücülük ve vatan hainliğiyle eşanlamlıydı.¹⁷ Rıza Şah, 1941 senesinde yönetimi oğluna bırakmak zorunda kalmıştır. Müttefik devletlerin baskısı ile Rıza Şah'ın yerine oğlu Muhammed Rıza, Şah ilan edilmiş, kendisi de yurtdışına gitmek zorunda kalmıştır. 1941'e dek süren baskıcı iktidarının temel özellikleri milliyetçi, laik, militarist ve anti-komünist olmasıydı.¹⁸

Rıza Şah yemin töreninde Millî Meclis'in huzurunda İran'ın istiklalini, halkın hukukunu, Kanun-i Esasi'yi ve İran Meşrutiyetini koruyacağına dair söz vermesine rağmen daha sonra atacağı adımlar ile bu sözlerin tam tersi bir tavır almıştır. Rıza Han'ın zindan reisi Nirumend hapisteki siyasi mahkumlara işkence ettikten sonra şöyle derdi: “*Kırbaç Kanun-i Esasidir, Dayak ise Meşrutiyet.*”¹⁹

Muhammed Rıza, İran'ın yeni şahı olduğunda ülkenin kuzeyini Sovyetler, güneyini ise İngilizler işgal etmişti. Savaşın bitişine kadar sürecek bu işgaller nedeniyle ülke tamamen büyük güçlerin çıkar mücadelelerinin yaşandığı bir alan

¹³ Rıza Pehlevi 1934 senesinde Türkiye'ye ziyarette bulunmuştur. Ziyaretin ayrıntıları için bk. Eralp Yaşar Azap, “Ata'nın Mihmanı: İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye Ziyaretindeki Teşrifat ve Ziyarete Dair Mühim Notlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 70, 2002, ss. 17-32.

¹⁴ Bademci, *a.g.e.*, s. 608.

¹⁵ İlknur, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁶ Dabashi, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁷ Abrahamian, *Modern İran...*, s. 89.

¹⁸ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁹ Behruz Haqqi, *Milli Hükümetin Fedaisi Seferxan*, Nurlan Matbaası, Bakü, 2001, s. 16.

haline gelmişti. 1941 de başlayıp 1979 devrimi ile sonlanacak Pehlevi hanedanlığının ikinci döneminde İran, önce Sovyetler ve İngiltere'nin, daha sonra da Amerika'nın etkisinde kalmıştır. Bu hususta yeni şahın genç, çekinik ve tecrübesizliğinin etkisi büyüktür. Bilhassa 1941'den 1953'e kadar geçen dönemde hem sayılan ülkelerin etkileri hem de ülke içindeki grupların yeniden etkin hale gelmesi nedeniyle Şah saltanat sürüyor, ama doğrudan ülkeyi yönetemiyordu.²⁰

3. Fars Milliyetçiliğinin Yükselişi

Milliyetçilik bağlamında İran dendiğinde akla Şiilik ve Şiiliğin merkezi gelmektedir. Bu algılama, İran'ı Şiilik etrafında örgütlenmiş ve Batılı milliyetçiliğin girmediği bir devlet ve ülke olarak anlamaya yol açmaktadır.²¹ Bu değerlendirme kısmen doğru olmakla birlikte İran coğrafyasında yaşanan süreci açıklamakta yetersiz kalmaktadır, zira İran binlerce yıllık tarihi içerisinde Şiilik –bugün kuvvetli bir unsur olsa da- kısmen yeni sayılabilecek bir olgudur. Safevi hükümranlığı ile birlikte bölgede etkisini artırmış, bugünün İran'ında ise asli unsur olarak yer almaktadır. Batılı anlamda milliyetçiliğin girmediği tezi de aynı şekilde tartışılacak bir husustur. İran-Fars milliyetçiliğinin ortaya çıkışında Batılı anlamda fikir akımlarının etkisi olmuştur. Bununla birlikte bölgenin kendine has yapısı gereği ortaya çıkan milliyetçilik anlayışı Batılı örneklerine göre farklılıklar arz etmektedir.

Fars milliyetçiliği Pan-İranizm ismi altında ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre İran coğrafyasında yaşayan tüm toplulukların tekil varlıkları reddedilip, bütün toplulukların Ari ırkın birer üyesi olduğu savunulmaktadır. Tabi ki bu toprakların asli unsuru, yegâne sahibi olarak da Farslılar kabul edilmektedir. Fars ulusal kimliği içinde diğer kimlikleri eritme çabaları, etnik kimliklerin billurlaşma sürecini de başlatmıştır.²² Tarih boyunca büyük devletlerin iştahını kabartan ve devamlı işgallere maruz kalan bu topraklarda Fars milliyetçiliğinin çıkış noktası da bölgede hak iddia eden emperyalist güçlere karşı bir tepki niteliğindedir. Özellikle Kaçar Hanedanının zayıflama ve yıkılış dönemlerinde ülkede etkin hale gelen Batılı

²⁰ Djalili, Kellner, *a.g.e.*, s. 82.

²¹ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 9.

²² Yenisey, *a.g.e.*, s. 124.

güçlerin elde ettikleri ayrıcalıklar ve ülke kaynaklarını birer birer ele geçirme stratejileri halkta tepkinin ana odağını oluşturmaktaydı. Yüzyıllar boyu çeşitli hanedanlar eliyle bölgeyi hakimiyetinde tutan Türklerin idaresinde ise bu saydığımız anlamda bir milliyetçilik fikri hâkim olmamıştır.

Fars milliyetçiliği yukarıda da bahsedildiği üzere Kaçar hanedanı zamanında, XIX. yüzyılda güçlenmeye başladığında daha çok dini özellikte ve din adamlarının etkisiyle Şii-İrani bir perspektifte hareket etmiştir. “Geleneksel Fars Milliyetçiliği” olarak da tanımlanan bu ideolojinin olmazsa olmazı Şii kimliğidir. Geleneksel milliyetçiliğin temsilcileri arasında Ayetullah Seyyid Mehmet Hüseyin Naini, Murteza Metahhari, Dr. Ali Şeriatî ve Celal el-Ahmet sayılabilir. Geleneksel Fars milliyetçiliği 1979 yılında Humeyni vasıtası ile iktidara gelmiştir.²³

Geleneksel Fars milliyetçiliği ile aynı nedenle, emperyalist güçlere karşı gelişen bir tepki niteliğinde olan diğer bir grup ise “Modern Fars Milliyetçiliği”dir. Modern Fars milliyetçiliği de tıpkı geleneksellerde olduğu gibi batılı güçlere tepki niteliğinde ortaya çıkmasına rağmen, süreç içinde Batılılaşmayı benimsemiştir. Geleneksel ekipten ayrılan bir diğer önemli özellikleri de Modern Fars Milliyetçilerini dine karşı mesafeleri olmuştur. 1926 yılında Türk Kaçar hanedanını devirerek iktidarı ele geçiren Pehlevî de bu anlamda Modern Fars milliyetçisidir. Mirza Feth Ali Ahunzade, Mirza Aga Han Kirmani, Abdurrahman Talibof ve Musteşaruldovel Tebrizi tarafından kuramsal temelleri atılan modern Fars milliyetçiliğinin fikir babaları Kirmani hariç hepsi Azerî Türküdür.²⁴ Daha da ilginç, Şah Rıza Pehlevî de anne tarafından Azerî Türküdür.

Pehlevî hanedanlığı ile iktidara gelen Fars Milliyetçiliği inancına göre Azerbaycan halkı özde Türk olmayıp İran kökenli ve geçmişte Farsça konuşan bir halktır, XI. yüzyıldan itibaren Türkçe konuşmaya ve Türkleşmeye başlamışlardır. Literatüre “Kesrevicilik” olarak geçen ve kendisi de aslen Azerbaycan Türkü olan Seyid Ahmet Kesrevî’nin bu görüşleri Azerbaycan millî kimliğine karşı uluslararası bir ilgi görmüş, İran makamları tarafından her platformda kullanılmıştır.²⁵ Aslına

²³ Bayır, a.g.m., s. 104.

²⁴ Bayır, a.g.m., s. 105.

²⁵ Süleyman Eliyarlı, *Tariximiz*, Mütercim Yayınları, Bakü, 2002, s. 146.

bakılırsa Kesrevi'nin bu görüşleri ilmi yönden tutarsızdır. Kesrevi bile kendi eserleri incelendiğinde kendini yalanlayan ifadelerde bulunmuştur. Örneğin 1922'de kaleme aldığı bir yazısında İran içindeki Türkçe konuşan nüfusun kendi dillerini terk etmeye ve Türkçeyi öğrenmeye zorlanmış Farslar olmadığını savunurken daha sonraki yıllardaki yazılarında Türkçe konuşanların aslında Türkçe konuşmaya zorlanmış İranlılar olduğunu iddia etmiştir.²⁶

Pan-İranizm'in kurucularından aslen Türk Afşar olan Mahmut Afşar, *Yegânegi-ye İraniyan ve Zebân-e Farsî* (İranlıların Birliği ve Fars Dili) yazısında Türkçenin İran'da yabancı bir dil olduğunu söyleyerek onu çağrılmamış misafir ve rahatsız edici bir unsura benzetmekte ve Azerbaycan'ın herhangi bir okul veya üniversitesinde Türkçenin beş dakika olsun bile okutulmasına karşı olduğunu altını çizmektedir.²⁷

Fars milliyetçilerinin bu düşünce tarzı Pehlevilerden önce de revaçtaydı. Gerek ülke içinde gerekse batıda yayımlanan birçok eserde savunulan bu düşünceye göre:

“Milliyet, ırk ile ve dil ile değil, müşterek vatan ananeleri ile taayyün eder; şimdiki Azerbaycanlılar eski Medyalıların bakiyesi olup, ancak Türk ve Moğolların zoru ile Zerdüş dininden ve İrani olan dillerinden ayrılmışlardır. Azerbaycanlılara Türkçe nasıl zorla sokulmuş ise, onların millî dilleri Farsça da ancak zorla eski mevkiini kazanabilir.”²⁸

Ülkemizde İran Türklüğü ile ilgili araştırmacıların başında yer alan Yaşar Kalafat'a göre “Azeri” diye bir millet yoktur ve hiç olmamıştır. Azerbaycan büyük çoğunluğu Oğuz olan, bir kısmı da Kıpçak Türklerinden gelen bir Türk yurdunun adıdır.²⁹

Azerbaycan Türklerinin varlığını kabul etmeyen inanış sadece Fars milliyetçilerine ait değildir. Örneğin birçok Sovyet tarihçisi yazılarında Azerbaycan

²⁶ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, ss. 59-60.

²⁷ Bilgehan A. Gökdağ, M. Rıza Heyet, İran Türklerinde Kimlik Meselesi, *Bilig*, S. 30, Yaz, 2004, s. 56.

²⁸ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 84.

²⁹ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26.

halkı için Türk kelimesi yerine "Türk dilli" veya "Türkleşmiş" ifadesini kullanır.³⁰ Tamamen siyasi ve ilmi kanıtı muhtaç bu yaklaşımı bazı batılı yazarların eserlerinde de görmek mümkündür. Bunlar içinde belki de en ilginç olanı, doğu dilleri ve Türkoloji alanında sayısız eseri olan Carl Brockelmann'ın Pişeveri için "Azerbaycanlı Kürt Çete Başkanı"³¹ ifadesidir.

4. Pehlevi Döneminde Güney Azerbaycan'a Bakış ve Siyasi İlişkiler

Seçkin bir aileye mensup olmayan, arkasında belli bir yerel gücün olmadığı Şah Rıza Pehlevi'nin öncelikli amacı iktidarını sağlamlaştırmak olmuştur. Bunu yaparken de yeni bir İranlı kimliği yaratma yolunu seçmiştir. Böylelikle Fars-Türk ayrımının önüne geçilip özde Şii inancında olan bir üst kimlikte ülkeyi ve dolaylı olarak kendi iktidarını meşru bir zeminde yaşatabilmeyi planlamıştır. Bu anlamda kendisini ve yönetimini İslam öncesi Sasani Krallığı ile ilişkilendiren Şah, İran'daki Fars olmayan bütün unsurlara ve özellikle de Türklere karşı adeta savaş açmıştır.³²

Geçmişten Kaçar hanedanının sonuna kadar Azerbaycan toprakları İran'ın sanayi ve ticaret merkezi konumunda olmuştur. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın siyasi anlamda gücü azalmış olsa da Tahran'dan sonra ikinci büyük güç merkezi konumunu da korumaktaydı. Kaçar veliaht prensleri ülkenin ikinci önemli kenti konumundaki Tebriz'e vali olarak atanırdı. Pehlevi rejimi ile birlikte ekonomik, siyasi ve kültürel anlamda, hayatın tüm alanlarını etkileyecek uygulamalar ile ülkenin yeniden yapılandırılmasına başlanmıştır.

Rıza Han'ın politikaları sonucunda ortaya çıkan kitlesel yoksulluk nedeniyle Azeri halk, özellikle de esnaf Tahran'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu politika sonucunda Tahran'ın ekonomik merkeze çevrilmesi Azerbaycan'a büyük hasar vermiştir.³³ Halkın bir bölümü de hayatını sürdürebilmek için daha iyi yaşam şartlarının olduğu, Sovyet yönetimindeki Azerbaycan'a, özellikle Bakü civarına göç etmiştir. Böylelikle yakın zamana kadar ekonomik yönden güçlü Güney Azerbaycan

³⁰ Eliyarlı, *Tariximiz*, s. 18.

³¹ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. N. Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 421.

³² Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 85.

³³ Bayır, *a.g.m.*, s. 112.

toprakları gitgide güçsüzleşerek yoksul bir coğrafya haline getirilmiştir. Pişeveri bölgenin hali ile alakalı olarak Azerbaycan gazetesinde “*bir parça çörek peşinde başka şehirlere göç edenlerin sayısı günden güne artarak korkutucu bir hal alıyor*”³⁴ diyerek feryat etmiştir. Bu durumla ilgili Sovyet Azerbaycan’ı yöneticileri tarafından Moskova için hazırlanan "Güney Azerbaycan hakkında kısa rapor"da şöyle yazar:

"Rıza Şah diktatörlüğü devrinde İran egemenliği Azerbaycan'ın kültürel-ekonomik gelişimine, şehirlerin ve köylerin yapılmasına dikkat etmedi. Azerbaycan'ın tüm servetleri İran'ın diğer illerine, yeni şehirlerin, demir ve otomobil yollarının yapılması için taşınırdı. Tahran şehri Azerbaycan'ın sayesinde tamamen yeniden yapıldı. Böylece Azerbaycan'ın kültürel-siyasi merkezi, eskiden İran'ın en büyük ticari şehri olan Tebriz, yavaş yavaş dağılmaya başladı."³⁵

Güney Azerbaycan toprakları tarih boyunca İran toprakları içinde ticaret açısından kilit noktada olmuştur. Kaçarlar döneminde İran’ın güney bölgelerinin İngiliz işgali altında olması nedeniyle sınır ticareti kısıtlanmış, doğuda bulunan Afganistan sınırı ticari açıdan elverişli değildi. Azerbaycan bölgesi ise Osmanlı ve Rusya ile sınırının olması nedeniyle ticari anlamda bir köprü niteliğinde olmuştur. Bu nedenle de ticaret ve dolayısıyla da refah gelişmiştir. Rıza Han zamanında bu sınırların kapatılması nedeniyle Güney Azerbaycan bölgesi ve özellikle de merkez konumundaki Tebriz ekonomik gücünü kaybetmeye başlamıştır.

Rıza Han zamanında ekonominin merkezileştirilmesi adına sanayi yatırımlarının büyük bir bölümünün Tahran civarına yapılması da Azerbaycan bölgesini olumsuz etkilemiştir. Yatırımlardan nerdeyse hiç pay alamayan bölge fakirleşmiş, halk iş aramak için başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Şah iktisadi çalışmaları da kendi elinde toplamıştır. Rıza Şah döneminde kurulan fabrikalar ya Şah’ın özel mülküdür veya ortaklığında kurulmuştur. Bu duruma karşı çıkan, direnç gösteren kişi ya da kurumlar ordu marifetiyle baskı altına

³⁴ Ekrem Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri: Maqale ve Çıxışlarından Seçmeler (Tebriz 1945-1946)*, Nurlar Neşriyyat, Bakı, 2016, s. 124.

³⁵ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Çev. Ekber N. Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 35.

alınmıştır. Müsadere, hapis, sürgün gibi yöntemler ile halkın direnci kırılmaya çalışılmıştır.

Pehlevi rejiminin azınlıklara ve özellikle de Türklere karşı yaptığı uygulamalar arasında kültürel nitelikli olanlar önemli bir yer tutar. Avrupa’da ortaya çıkan faşist hareketlerden etkilenen Şah, Mussolini, Franko ve Hitler’in –tıpkı kendisi gibi- “zayıf ve disiplinsiz” ulusları temizlemek ve birleştirmek yolunda olduklarını düşünürdü.³⁶ Kültürel farklılığı ortadan kaldırmak ve Farslılaşmayı geliştirmek amacıyla 1927’de kurulan “Düşüncüyü Geliştirme Kurumu”nun görevi kültürel farklılıkları ortadan kaldırmak ve türdeş bir millî kimlik oluşturmaktır.³⁷ Bu plan çerçevesinde bölgede Türkçe eğitim ve yayınlar yapılması, Türkçe konuşulması yasaklanmıştır. Sınıfta kendi dillerini yanlışlıkla kullanan çocuklar para cezasına çarptırılıyor ve bazen dövülüyordu.³⁸ Mahkemelerde dahi ana dilinde savunma yapılmasına izin verilmedi. Hatta yas meclislerinde bile Farsça haricinde ağıt yakmak dahi yasaktı.³⁹ Mevcut olan Türkçe yer adları bile değiştirilmiştir. Asırlardır Türkçe konuşan, çocuklarına Türkçe isimler koyan bir halk için bu kabul edilemez bir durum olmuştur. Şair Ali Tude şöyle söyler; “*Öz ana dilinde iki söz yazan, Zindanda çürüdü hey zaman-zaman.*”⁴⁰

Rıza Şah dönemi, İran’ın kültürel ve siyasi alandaki boğucu dönemlerinden biri olarak sayılmaktadır. Rıza Şah döneminde Güney Azerbaycan’da yayımlanan gazetelerin hiçbirinde, üst düzey yetkililere ve sisteme yönelik eleştiri gözlemlenmiyordu. Bu dönemde Türkçe yazı yasağı nedeniyle, gazetecilerin isteklerine rağmen Türkçe ya da Farsça-Türkçe ortak şekilde tek bir gazete bile yayımlanmamıştır.⁴¹

Pehlevilerin Fars milliyetçiliği adına yapmış oldukları bu uygulamalar bölgedeki Azerbaycanlı nüfus için Azeri-Türk kimliğinin pekişmesine, Azerbaycan

³⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 88.

³⁷ Bayır, *a.g.m.*, s. 111.

³⁸ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 83.

³⁹ Sonay Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 55.

⁴⁰ Haqqi, *a.g.e.*, s. 18.

⁴¹ Zühre Nur Celep, “Rıza Şah Dönemi ile Muhammed Rıza Şah’ın İlk Dört Yıllık Yönetimi Dönemlerindeki Azerbaycan Basınıının İçerik Bakımından Mukayesesi (1925-1945)”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S. 42, 2023, ss. 517-518.

milliyetçiliğinin de yükselmesine hizmet etmiştir. Geçmişte uzun yıllardır birlikte yaşayan halklar açısından kimlik olarak ayrışmanın derinleşmesine sebep olmuştur.

Şah tarafından ayrılıkları ortadan kaldırmak ve tam anlamıyla homojen bir İran meydana getirebilmek için uygulamaya konulan bir diğer önemli politika da mevcut eyalet sisteminin değiştirilmesiydi. Ülkede dört eyalet ve bunlara bağlı vilayetlerin bulunduğu yönetim sistemi uygulanmakta ve her eyaletin kendi valisi bulunuyordu. Şah yapmış olduğu yasal düzenleme ile ülkeyi Ostanlara, Ostanları ise Şehristanlara böldü, başlarına ise Şah tarafından atanan yöneticiler getirildi. Azerbaycan eyaleti de iki ayrı Ostana bölündü. Yeni sistemde Batı Azerbaycan artık sadece Türkleri değil, diğer unsurları da içine alıyordu. XX. asır tarihçilerinden Vladimir Minorski'nin İran'da Türkler ile Farsların hiçbir zaman aynı "Su ile Yağ gibi" birbirine karışmadığı şeklindeki benzetmesi etnik kimlikler olgusunun İran'da eskiden beri var olduğunu göstermektedir.⁴²Son Kaçar şahı Ahmet Mirza Kaçar'ın hocası olan Rus subay Smirnov raporlarında şöyle yazmıştır: "Farslar ve Azeriler ruh olarak farklıdır ve uzun zamandır birbirlerini hor görürler. Aceleci ve kibirli Azerbaycanlı, itaatkâr Farslıyı korkak olarak görürken, Farslı da Azerbaycanlıyı küstah olarak görür."⁴³

Farsların ülkedeki Türk nüfusa bakış açıları yıllar ve yönetimler değişmesine rağmen aslında pek de değişmemiştir. Bölge üzerinde araştırmalar yapan Fransız yazar Berard, Türk Kaçar idaresi altındaki Farsların "barbar" olarak gördükleri Türklere karşı kalplerinde nefret besledikleri ancak görünürde onlara itaat etmek zorunda kaldıklarını yazar.⁴⁴ Pehlevi döneminde ise Farsların, özellikle Türklerin şiveli konuşmalarına vurgu yapılarak onları aptallıkla suçladıkları, birine küfretmek istediklerinde "Türk" sözcüğünü kullandıkları sıkça dile getirilmiştir.⁴⁵ Bu tarz olumsuz davranışlar Pehlevi Hanedanı sonrası da devam etmiştir.⁴⁶

⁴² Ünal, *a.g.e.*, s. 48.

⁴³ Gulamhuseyn Mammadov, "Iranian Azerbaijanis-from a "Well Integrated" Ethnic Minority to a Different Identity?", *The Journal of Iranian Studies*, Vol. 7/No. 1, 2023, s. 31.

⁴⁴ Victor Berard, *Revolutions de la Perse*, Librairie Armand Colin, Paris, 1910, s. 302.

⁴⁵ Nevval Çizgen, *İki Ülke İki Devrim Türkiye İran*, Say Yayınları, İstanbul, 1994, s. 51.

⁴⁶ Örneğin 2006 yılında devlet gazetesi "İran" da yayınlanan bir karikatürde Azerbaycan Türkçesi ile konuşan bir hamamböceği resmedilmiştir. Karikatür ülkenin birçok kentinde protesto edilmiş, olaylara güvenlik güçlerinin sert müdahalesi nedeniyle çok sayıda insan ölmüş ve toplu tutuklamalar gerçekleştirilmiştir.

5. Pehlevi İktidarına Tepkiler ve Pişeveri Hareketi

Kaçarların son dönemi ve özellikle Pehlevi döneminde Güney Azerbaycan hareketinin öncülerinden olan, Azerbaycan Millî Hükümeti'nin kurucusu Seyit Cafer Mir Cevat oğlu Pişeveri (Cevatzade)⁴⁷ 26 Ağustos 1892 tarihinde Azerbaycan'ın Güneyinde, Halhal yöresinin Zeyve köyünde, çiftçi bir ailede dünyaya gelmiştir.⁴⁸ Babası, o daha çocukken Bakü'ye göçmek zorunda kalmıştır. O tarihlerde Bakü, güneyden gelen yoksul Azerbaycanlılar için iş ve ekmek kapısı niteliğinde bir sanayi ve ayrıca önemli ilim ve medeniyet şehri idi. Bu nedenledir ki Bakü, S.C. Pişeveri'nin düşünce yapısının gelişip şekillenmesinde çok önemli bir yere sahiptir.

Pişeveri'nin eğitim hayatı daha küçük yaşta, köyündeki hocalardan Kur'an öğrenimi ile başlar, sonrasında ise taşındıkları Bakü'de okul eğitimine devam eder. Kısıtlı imkanlarla bu şehirde hayatlarını sürdürmeye çalışan ailesi için eğitim masraflarının büyük bir yük teşkil etmesi nedeniyle Pişeveri daha o yaşlarda çalışma ihtiyacı hissetmiştir. Okuduğu okulun idarecilerinin de desteği ile okulda hem okuyup hem de aynı yerde ders harici zamanlarda verilen işleri yaparak çalışmaya başlamıştır. Bu şekilde ilkokulu bitiren Pişeveri daha sonra genellikle güneyden göç eden ailelerin çocuklarının devam ettiği bir okulda okumuş ardından da muallim mektebini bitirerek öğretmen olmuştur.

Gençlik yıllarında siyaset ile ilgilenmeye başlayan Pişeveri, git gide komünist ideolojiye ilgi duymaya başlamıştır. Ona göre birlik ve beraberlik içinde, şahsi mülkiyetin olmadığı bir devlet düzeninde bütün problemlerin üstesinden gelinebilirdi.⁴⁹ O zamanlarda Pişeveri'nin siyasi duruşunun şekillenmesinde Celil Mehmetguluzade, Ali Hüseyinzade, Ahmed Ağayev, Neriman Nerimanov, Mehmet Emin Resulzade gibi şahsiyetler önemli rol oynamıştır.⁵⁰ Bu dönemde Kuzey

⁴⁷ Pişeveri bir müddet "Cevadzade" soyadını kullanmıştır. Pasaportu kaybolduğu için 1930 yılının aralık ayında Meşhed'de bulunan pasaport dairesine başvuran Pişeveri kendine "Perviz" soyadının verilmesini talep etse de aynı soyada başkaları olduğu için bu talep kabul edilmemiş, pasaport idaresi tarafından kendisine "Pişeveri" (Önde giden) soyadı verilmiş, bu soyadını ömrünün sonuna kadar taşımıştır. Hakkında yürütülen soruşturmalar zamanında bu soyadı değişikliği gizli siyasi faaliyetlerine bağlı bir durum olarak değerlendirilmek istenmiştir.

⁴⁸ Ekrem Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, Çev. B.İsmayıl, E.Fikretkızı, Eser Matbaacılık, Trabzon, t.y., s. 23.

⁴⁹ Ahmedov, *a.g.e.*, s. 299.

⁵⁰ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 33.

Azerbaycan içinde “Adalet” gibi sosyalist teşkilatlar içinde yer almasına rağmen esas ilgisi doğup büyüdüğü topraklar olan İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan olmuştur. Daha çocuk yaşlarda ata evinde, Settar Han’ın dava arkadaşlarını tanımış, onların sohbetlerine kulak misafiri olmuş biri için bu durum kaçınılmazdır. Bu nedenle 1918’den itibaren güneydeki inkılabi faaliyetlerde boy göstermeye başlamıştır.

1920 senesinde Güney Azerbaycan’da başlayan Şeyh Hıyabani önderliğindeki halk hareketi içinde aktif rol almıştır. Pişeveri’ye göre bu hareket güneyle sınırlı kalmayıp, tüm İran coğrafyasına yayılmalıydı. Bu dönemde İran’ın kuzey kısmında bulunan Gilan Eyaleti içinde Mirze Küçük Han’ın önderliğinde başlayan “Cengel” (Orman Adamları) hareketi de gündün güne güçlenmekteydi. Sovyetlerin başındaki Lenin’in gerek ülke içi gerekse yakın coğrafyalardaki Müslüman halklara yönelik yakın ilgisi ve vaatleri de bu tarz hareketleri cesaretlendiriyordu. Buna bir de Sovyet güçlerinin İran içindeki hükümet ve İngiliz güçlerine karşı tampon vazifesi görmesi de girişimlere de bir nevi destek oluyordu. Bu atmosfer içinde Cengel hareketi Gilan çevresinde başarılar elde ederek bölgeyi özgürleştirmiş, Haziran 1920’de Gilan Hükümeti kurulmuştur. Pişeveri de bu hükümetin Dışişleri Bakanı olmuştur.

Mirze Han’ın ekibi içindeki görüş farklılıkları nedeniyle hükümet kurulsa da tam anlamı ile birlik sağlanabilmiş değildir. Buna bir de 1921 senesinde İran ile Sovyetler arasında imzalanan “Dostluk ve Kardeşlik Hususunda Anlaşma” ile Sovyetlerin harekete ihanetinin eklenmesi ile Gilan’da başlatılmış özgürlük hareketini ortadan kaldırmıştır.⁵¹ Sovyetlerin bu tarz gayri samimi ve menfaatleri doğrultusunda ikili oynama stratejisi, Azerbaycan tarihinde ne ilk ne de son olacaktır. Daha sonraki yıllarda meydana gelen birçok benzeri girişim de Sovyetlerin izlediği bu siyaset nedeniyle başarısızlığa mahkûm olacaktır.

Hıyabani’nin “Azadistan”, Mirze Han’ın “Cengel” girişimlerinin başarısızlığa uğramasından sonra da Pişeveri, İran içindeki mücadelesine devam etmiştir. Onun eğitimciliği ve siyasetçiliği yanında gençlik yıllarından bu yana yürüttüğü yazarlık ve gazetecilik kimliği de bu mücadelede etkin rol almıştır. Pişeveri yazılarının bir

⁵¹ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 45.

bölümünde kendi imzasını kullanırken, büyük kısmında müstear isimlerle yazılarını yayımlamaktaydı. O günün şartlarında gerek Güney Azerbaycan'da gerekse kuzeydeki şartlar ihtiyatlı davranmayı gerektiriyordu.

Pişeveri her ne kadar faaliyetlerini temkinli olarak sürdürme gayreti içinde olsa da siyasi şöhreti nedeniyle şah yönetiminin tüm dikkatleri üzerindeydi. Attığı her adım sıkı takip altındaydı ve onun hapsedilebilmesi için fırsat kollanıyordu. Aranan fırsat 1929 senesinde bulundu; Pişeveri'nin işlettiği kitapçı dükkanında bir süre çalışmış olan Ali Şargi isimli bir şahıs devlet aleyhine faaliyette bulunmak suçundan tutuklanır. Şargi'nin evrakları arasında bulunan Pişeveri'ye ait ödeme belgesini kanıt olarak kabul eden yetkililer Pişeveri'yi Şargi ile birlikte ortak hareket ettiği suçlaması ile tutuklar, böylelikle Pişeveri'nin yıllarca sürecektir Kasr-ı Kaçar'daki⁵² mahpus hayatı başlamış olur. Pişeveri'nin dünya görüşünün şekillenip netleşmesinde Onun Kasr-ı Kaçar'daki zindan hayatının büyük rolü olmuştur. Pişeveri zindan yıllarını “mektep” olarak adlandırmıştır.⁵³

İran'da o tarihte yürürlükte olan kanunlara ve Şah tarafından ilan edilen Mayıs 1931 tarihli “Umumi Af” fermanına göre diğer siyasi mahpuslar gibi Pişeveri'nin de salıverilmesi gerekirken bu yapılmamış, 10 yıl hapiste kalmıştır. Şah'ın fermanında; her türlü grup, parti, cemiyette siyasi olarak rejime karşı faaliyetleri nedeniyle hapse atılanların suçlarının bağışlanması ve mahkemelerdeki davalarına son verilmesi emredilmişti.⁵⁴ Pişeveri anılarında bu olayı şöyle anlatır:

“Aynı zamanda buna göre sevindik ki hemen kanuna uygun olarak bizleri hapisten çıkarmalıydılar... Lakin böyle olmadı. Soruşturduğumuz vakit bize bu kanunun sizin durumunuza uymuyor diyerek bizi reddettiler.”⁵⁵

Pişeveri'nin eşi 10 yıllık hapis döneminde eşinin serbest bırakılması, kanunların uygulanması için defalarca yetkili makamlara başvurursa da bundan sonuç

⁵² Kaçar döneminde esasen at, eşek, katır gibi hayvanlar için ahır olarak yapılmış binalar Pehlevi döneminde hapishaneye çevrilmiş, Kaçar Türklerini aşağılamak amacıyla da “Kasr-ı Kaçar” adı verilmiştir. Bk. Ekrem Rehimli, *662 Sayılı Mahbus S.C. Pişeveri: Seyid Cafer Pişeveriye Aid İstintaq Materialları (1930-1940)*, Nurlar Neşriyyat, Bakı, 2019, s. 32.

⁵³ Seyid Cafer Pişeveri, *Zindan Xetireleri*, AMEA Şarqsünaslıq İnstitutu, Bakı, 2014, ss. 7-8.

⁵⁴ Rehimli, *662 Sayılı Mahbus*, s. 16.

⁵⁵ Pişeveri, *Zindan Xetireleri*, s. 101.

alamamış, aksine 15 Ağustos 1932 tarih ve 501/4705 sayılı resmi yazı ile “Devlet makamlarını meşgul etmemesi” istenmiştir.⁵⁶

Pişeveri hapiste iken ona psikolojik baskı yapma amacıyla kendisinden karısı ile boşanmayı ve karısının başkası ile evlenmesine rıza göstermesi istenmiştir. Bu yönde bir telkin de eşi Masume hanıma yapılmış, mahpus kocasından ayrılması için resmi kurumlara başvuruda bulunması istenmiştir. Masume hanım bu teklifi reddetmiş, “Ağaya” (Pişeveri’ye bu şekilde hitap ederdi) ömrünün sonuna kadar sadık kalacağını ifade etmiştir.⁵⁷

Pişeveri 23 Haziran 1940 tarihinde mahpusluk hayatı son bulsa da 3 yıl süreliğine Kaşan şehrine sürgün edilmiştir. Pişeveri Kaşandaki sürgün günlerinde sıkı bir takibata tabi tutulmuş, kimseyle görüşmesine izin verilmemiştir. Sürgün hayatı ancak müttefik kuvvetlerin İran’a girişinden sonra bitip Tahran’a dönebilmiştir.⁵⁸ Böylelikle 11 yıl kadar ailesinden ayrı kalan Pişeveri, ailesi ve sevdiklerine kavuşmuştur.

Serbest kalır kalmaz siyasi faaliyetlerine ara vermeden başlayan Pişeveri 1941 senesinde Tahran’da Hizb Tude İran (İran Halk Partisi- TUDEH) kuruluşunda görev almıştır. Partinin komünist bir ideolojiyi benimsemesi, o devirde İran için uygun olmayan sınıf mücadelelerini esas alması ve parti yönetiminde olanların bir kısmı ile görüş ayrılığı yaşamaması gibi nedenlerle parti yönetiminde aktif rol almamış, mesafeli durmuştur. 1930 yılındaki sorgusunda da ifade ettiği gibi komünist ideolojiyi on yıl öğrenip mütalaa ettikten sonra bu ideolojinin İran toplumuna tatbikinin imkansız olduğuna karar vermiştir.⁵⁹ O’nun bu dönemdeki faaliyetlerinin odak noktası, kendi kurduğu, fikirlerini paylaştığı bir zemin haline getirdiği *Ajir* gazetesi olmuştur. 1943-45 yılları arasında tamamen Pişeveri’nin çabaları ile yayın yapan gazetede radikal akımlardan uzak, tamamen halkı bilinçlendirmeye ve mücadeleye sevk etmeye yönelik yazılar yayınlanmıştır.

1943 yılında İran Meclisi için yapılan seçimlerde Pişeveri de Tebriz bölgesinden milletvekili adayı olmuştur. Pişeveri’nin adaylığı İHP, aydınlar ve

⁵⁶ Rehimli, *662 Sayılı Mahbus*, ss. 29-30.

⁵⁷ Rehimli, *662 Sayılı Mahbus*, s. 30.

⁵⁸ Pişeveri, *Zindan Xetireleri*, s. 14.

⁵⁹ Rehimli, *662 Sayılı Mahbus*, s. 5.

cemiyetler tarafından yapılmıştı. Ayrıca onun adaylığı Sovyetler tarafından da desteklenmişti.⁶⁰ Adaylık süresinde ve seçimler esnasında şah taraftarları ve memurlar Pişeveri'nin seçilememesi için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Buna rağmen Tebriz halkının büyük desteği ile seçimden galip çıkmayı başarmıştır. Pişeveri'nin seçilmesine engel olamayanlar bu sefer de mecliste onun milletvekilliğinin onaylanmaması için çaba sarfetmişler, milletvekilliği mazbatasını şaibeli bir oylama ile reddedilmiştir.

1945'lere geldiğinde Güney Azerbaycan'da durum iyice içinden çıkılmaz hale gelmiş, şah yönetiminin baskıcı uygulamalarının artması nedeniyle Azerbaycan Türkleri için bir yol ayrımı arefesine gelinmişti. Şah rejimi tarafından kimliklerinin tanınmaması, ana dillerinde eğitim ve konuşmanın dahi yasaklanmasının yanı sıra uygulanan ekonomik yaptırımlar nedeniyle İran sınırları içinde yaşamakta olan Azerbaycan Türkleri, Sovyetlerin desteği ve Pişeveri önderliğinde yeni bir harekete girişmişlerdir.

5.1. Pişeveri ve Güney Azerbaycan Hareketi

Pişeveri önderliğinde kurulan "Azerbaycan Demokrat Partisi" ADP 1945 senesinin sonlarında halkın desteği ile Millî Hükümeti kurmuştur. Kurulan millî hükümet, Sovyetlerin ve özellikle Kuzey Azerbaycan'ın desteği ile kısa sürede önemli başarılar elde etmiştir. Pişeveri ile aynı dönemde hapiste olup da anılarını yazan Enver Hamei kitabında, Pişeveri'nin Sovyetlerden neden medet umduğu sorusunun cevabı olarak, Pişeveri'nin İran'da gelecekte nasıl bir yön çizilirse çizilsin ancak Sovyet desteği ile olabileceğini, Sovyetler Stalin gibi bir diktatörün elinde olsa bile başka çare olmadığını düşündüğünü yazar.⁶¹ Şah hükümetinin çabaları, ABD ve İngiltere'nin ADP'ye karşı Şahı desteklemeleri ve sonrasında Sovyetlerin ADP'yi yarı yolda bırakması nedeniyle millî hükümet bir yıl sonra İran güçlerince sonlandırılmıştır.

Güney Azerbaycan hareketi için önemli bir dönüm noktası da 1941 senesinde Rıza Han'ın iktidardan uzaklaştırılıp, yerine oğlu Muhammed Rıza'nın tahta geçirilmesi olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın başladığı bu dönemde Rıza Han'ın Hitler

⁶⁰ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 85.

⁶¹ Rehimli, *662 Sayılı Mahbus*, s. 37.

Almanyası ile yakınlaşması nedeniyle müttefik kuvvetler İran'ı yeniden işgal etmiş, Şah ise yönetimi oğluna bırakmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde ülke içinde geçici ve yüzeysel olsa da özgürlük ortamı oluşmuştur. Bu çerçevede basına yönelik sansürler yumuşatılmış, af çıkarılarak birçok siyasi mahkûmun salıverilmesinin yolu açılmıştır. Bu dönemde aften faydalananlar arasında 1930 yılından beri tutuklu bulunan Pişeveri de özgürlüğüne kavuşmuştur. Hapisten çıkar çıkmaz siyasi ve yaygın hayatına ara vermeden başlamıştır.

1941 senesinde Pişeveri'nin de içinde bulunduğu bir grup aydın tarafından Tudeh Partisi (İran Halk Partisi-Hizb Tude İran) kuruldu. Komünist bir ideolojiye sahip, işçi sınıfını ön planda tutan Tudeh Partisi içinde bile fikir birliği sağlanamamıştır. En önemli tartışma konusu olan etnik ve dilsel farklılıklar hususunda Tahran ve Tebriz Şubeleri arasında görüşler tamamen zıttır. "Tebrizlilere göre İran çok etnikten oluşan bir ülkedir. Tahran'a göre ise İran milleti bölünmez bir bütündür."⁶² Pişeveri, parti kuruluşunda yer alsa da daha sonra partinin yönetiminde yer almamıştır. Bunun nedenleri arasında parti yönetiminde Ovanesyan, Meliki, İftihari gibi Pişeveri'nin güvenmediği şahısların yer alması ile sınıfsal mücadeleyi esas alan, işçi sınıfını ön planda tutan, komünist ideolojiye sahip bir partinin toprağa bağlı ve çok milletli bir ülke olan İran'da başarısız olacağına yönelik düşüncesi sıralanabilir. Bu ve bunun gibi nedenlerle Pişeveri gibi birçok demokrat aydın Tudeh partisi ile aralarında mesafe koyarak başka platformlarda mücadelenin sürdürülmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.

Pişeveri'nin siyasi hayatında *Ajir* gazetesinin önemli bir yeri vardır. Gazete, sadece Pişeveri'nin değil, Azerbaycan halkının hak arama ve bağımsızlık mücadelesinde bayraktarlık görevini yürütmüştür. Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi ile başlayan yumuşama ve kısıtlı da olsa özgürlükler döneminde Pişeveri'nin büyük fedakârlıklarla çıkarmaya çalıştığı gazete bölge halkı için bilgilendirme, örgütlenme platformu haline gelmiştir. Pişeveri gazetede yazılarında devamlı olarak şah rejiminin uyguladığı baskılardan, usulsüzlüklerden ve bu hususta halkın neler yapması gerektiğinden bıkmadan usanmadan bahsetmiştir, durum böyle olunca da

---

⁶² Bayır, a.g.m., s. 114.

hep devletin hedefinde olmuş, gazetenin kitlelere ulaşamaması için türlü zorlamalara maruz kalmıştır.

Gazete, Pişeveri'nin çevresinden aldığı borçlarla, eşinin terzilik yaparak kazandığı paralarla ve bazı hayırseverlerin katkıları ile kurulmuştur. Pişeveri 1943 senesinde yayın izni için hükümete başvurmuş, gerekli tahkikatlar sonunda izin alınarak Mayıs 1943 tarihinde yayına başlamıştır. Gazetenin okur kitlesinin gün geçtikçe artması devleti idare edenleri rahatsız etmiş, sansür ve malzeme temininin engellenmesi gibi yöntemlerle gazetenin önü kesilmeye çalışılmıştır. Aslında bu engellemeler sadece devlet eliyle olmamış, gazetenin yayın politikasının objektif ve sol radikalizmden uzak olması nedeniyle birlikte hareket ettiği bir kısım dostlarının da tepkisine maruz kalmıştır. Özellikle Tudeh kanadından gelen haksız saldırılar Pişeveri'yi rahatsız etmiş, o da bu durumu yazılarında çokça dile getirmiştir.⁶³

Ajir'in yayınlandığı dönemde ülke içinde demokrasi ve özgürlükler adına mücadele eden başka yayın organları da mevcuttu. Bunlar arasında birliğin sağlanması, mücadelenin hep birlikte ve planlı bir şekilde yürütülebilmesi adına ortak hareket etme fikri ortaya çıkmış, 1943 yaz aylarında “Azadlık Cephesi” adıyla matbuat birliği oluşturuldu. Oluşturulan birlik hızla ülke çapında yayılmaya, şubeler açmaya başladı. Bu dönemde Pişeveri'nin girişimleri ile cepheye dahil olan basın organlarının yetkilileri toplanmış, toplantıda diktatörlük rejiminin kaldırılması, demokrasinin tesisi, özgür basına karşı uygulanan baskıcı yöntemlere son verilmesi, devlet dairelerinde ıslahatlar yapılması talepleri dile getirildi. Söz konusu taleplerin hükümete sunulmasının yanı sıra cepheye dahil olan yayın organlarında da yayımlanmıştır. Bu belge o dönemlerde millî uyanışta, rejim karşıtı güçlerin başarısı olarak kabul edildi.⁶⁴ Bu durum da Tahran yönetimini endişelendirmiş, basına ve özellikle cepheye üye basın organlarına karşı baskı ve yıldırma politikası artmıştır. Bunun sonucunda da bazı basın kuruluşları Azadlık Cephesi'nden ayrılmışlardır.

Gerek *Ajir* gazetesinin, gerekse “Azadlık Cephesi”nin yapmış olduğu çalışmalara halkın verdiği olumlu tepki ve destek demokrasi ve özgürlük mücadelesinde Pişeveri'yi umutlandırmıştır. Ancak, bu mücadelenin siyasi ayağı

⁶³ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 79.

⁶⁴ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 81.

Tudeh olamazdı. Gerek partinin Azerbaycan sorununa bakış açısı, gerekse parti içerisindeki farklı görüşteki kişiler arasındaki mücadeleler nedeniyle Tudeh bu misyonu üstlenmekten uzak bir görünümdeydi, daha da kötüsü partinin Tebriz şubesinin başında Pişeveri'ye her fırsatta problem çıkaran bir Ermeni olan Erdeşir Ovanesyan bulunmaktaydı. Bu durum bile Azerbaycan halkının partiye mesafeli durmasına yetiyordu.

5.2. Sovyetlerin Bölgeye İlgisi

Sovyetler Birliği, mirasını devraldığı Rus İmparatorluğu'nun devamı olarak bölge ile uzun yıllardır ilgiliydi. Türkmençay Anlaşması ile bir bölümünü elinde tuttuğu Azerbaycan nedeniyle İran'ın sınır komşusu olmasının yanı sıra, bölgenin askeri ve petrol açısından stratejik konumundan dolayı her dönemde bölgede etkinliğini artırma yoluna gitmiştir. 1941 senesinde İran'ın kuzeyini işgal etmesinden sonra da bölge halkları ve ekonomik kaynakları üzerine sayısız çalışmalar yapmıştır. Bölgedeki ABD varlığı savaş sürecinde artmış, Amerika, İran üzerinden Sovyetlere askeri yardım göndermiştir. Bu yardımların idaresinde Tümgeneral Clarence Ridley görevlendirilmiştir. Bölgede bir üs kurulmuş ve yirmi beş subaydan oluşan Ridley ve ekibinin yardımları 1942 yılında beş milyon tona ulaşmıştır.⁶⁵

Sovyetlerin bu dönemde Güney Azerbaycan ile ilgili tasarruflarında kuşkusuz en önemli araç, Sovyet Azerbaycanı ve buradaki yetkililer olmuştur. 1941 Mart ayında Sovyet Azerbaycan Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağirov'un hazırlayıp Stalin'e sunduğu raporda İran Azerbaycanı ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Rapordaki en ilgi çeken hususlardan birisi de bölge halkı ile ilgilidir:

“İran Şah rejimi, Azerbaycan halkının Sovyet Azerbaycan'ıyla birleşmek istediğini bildiğinden her geçen gün biraz daha polis baskını ve ceza uygulamalarını artırmaktadır.”⁶⁶

İran sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türkleri'nin kuzeydeki akrabalarıyla ilişkileri ve ilgileri inkâr edilemeyecek bir gerçek olsa da, halkın tümünün Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşmek istediği iddialı bir yorumdur.

⁶⁵ *National Archives and Records Administration (NARA)*, Military Security Issues, No. 264, s. 2.

⁶⁶ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 39.

Sovyetler bu dönemde kuzeydeki yetkilileri de kullanarak İran içinde etkin olmaya çalışmış, kuzeyden gönderilen sayısız askeri, siyasi görevli ile Güney Azerbaycan'da çalışmalar yürütülmüştür. 1942 senesinde ise Sovyetler, İran ve İngiltere arasında yapılan anlaşma neticesinde Sovyetler, başta Aziz Aliyev olmak üzere bölgeye gönderdikleri görevlilerinin çoğunu geri çekmiştir. Bu uygulama, Sovyetler için yeni değildi, Sovyetler zaman zaman kendi çıkarları gereği ve uluslararası pazarlıkların da sonucu olarak daha önceleri de Azerbaycan halkına yönelik desteklerini geri çekmiştir. Sovyet Azerbaycan'ı yetkililerinin muhalefetine rağmen yapılan bu tasarruf ile Sovyetlerin bölgedeki etkisini zayıflatmış, İngiltere ve İran merkezi hükümetinin etkinliği artmıştır.

1944 yılına gelindiğinde Sovyetler, bu politikasının yanlışlığını görmüş ve ilgi yeniden Güney Azerbaycan'a çevrilmiştir. İran yönetiminin verdiği gayri resmi sözleri tutmaması, İngilizlerin hâkimiyetinin artması ve daha da önemlisi bölgedeki petrol kaynaklarının Sovyetlerin iştahını kabartması nedeniyle yeniden bölge üzerine çalışmalar başlamıştır. Yaz ve Sonbahar aylarında güneye çoğu asker olmak üzere farklı mesleklerden 675 görevli sevk edilmiştir. Bunların esas görevi, bölgedeki millî hisleri uyandırmak ve Aras'ın diğer yakasındaki soydaşlarının desteklerini iletmektir.⁶⁷

14 Eylül 1944 tarihinde Bağirov tarafından Stalin'e gönderilen mektup, Güney Azerbaycan'da kısa süre içinde Sovyet Azerbaycan'ı eliyle demokratik bir kuruluşun meydana getirileceğini göstermektedir:

“İ.V. STALİN Yoldaşa

Son zamanlarda sizin Cenubi Azerbaycan'da Sovyet ittifakının etkisinin artırılması hakkındaki kararlarınızı yerine getirerek, bizim tarafımızdan bir kısım tedbirler hayata geçirilmiştir.

Respublikanın sivil ve askeri kadrolarından Cenubi Azerbaycan'a 245 kişi gönderilmiştir...375 kişi daha seçilip yakın zamanda gönderilecektir. Gönderilenler istisnasız olarak Cenubi Azerbaycan'ın maişetini, dinini, dilini ve diğer millî hususiyetlerini bilen Azerbaycanlılardır ki, bu şahıslar ahali ile çok

⁶⁷ Ezizağa Elekberov, “Sovyet Qoşunlarının İran'a Daxil Olması, Cenubi Azerbaycan'da Başveren Hadiseler”, *Azerbaycan 1941-1945. Yıllar Muharibesinde Meqaleler Topplusu*, Bakü, 2008, s. 81.

tez ve çok yakın münasebet kurarak, kısa süre içinde aydınlar, köylüler, kentliler, ruhaniler ve tüccarlar arasında hayli nüfuz kazanmışlardır.

Tebriz’de yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren Cenubi Azerbaycan’ın geniş halk kitlelerinin, özellikler de aydınların ilgi ve sevgisini kazanmış Azerbaycan dilinde “Vatan Yolunda” gazetesi neşrolunmaya başlamıştır. Gazete Cenubi Azerbaycan’ın tüm şehirlerine yayılmaktadır...

Cenubi Azerbaycan’ın ahalisi, özellikle de kırsal nüfusu arasında ruhanilerin güçlü tesirini dikkate alarak, bizim tarafımızdan bu istikamette bir sıra tedbir hayata geçirilmiştir...

Sovyet Azerbaycanından 44 kişilik konser grubu gönderilmiş ve bu grup Tahran, Tebriz, Pehlevi, Reşt, Erdebil, Kazvin, Maku, Şahpur ve Rızaiye şehirlerinde halk için ücretsiz konserler vermiştir. Kaydetmek lazımdır ki, Azerbaycan konser grubunun İran’a gönderilmesi Azerbaycan sanatının İran’da, en başta ise Azerbaycan halkının dününü ve bugününü aksettiren, büyük ruh yüksekliği ile karşılandığı Cenubi Azerbaycan’da popülerleşmesi ne kadar faydalı olduğunu gösterdi. “Yaşa Azerbaycan” ve respublikadan getirilmiş diğer şarkılar halk arasında yayıldı.

İran ahalisi arasında Bakü’den Azerbaycan ve Fars dillerinde yapılan radyo yayınları, özellikle de Azerbaycan musikisi konserleri büyük popülerlik kazanmıştır...

Parti Merkez Komitesi’nin kararı uyarınca, tarafımızca Tebriz’de Rus ve Azerbaycan dillerinde tam orta mektebin teşkiline başlanmış, bunun için de eğitimli personel ve araç gereç vs. seçilmiştir. Bu süreçte bizim Cenubi Azerbaycan’da yürüttüğümüz eğitim faaliyetleri Sovyet meyilli gençlerin Sovyet okulunda eğitim alma isteklerini artırmıştır.

... esasen Azerbaycanlılardan oluşan ve Cenubi Azerbaycan’ın en büyük siyasi teşkilatlarından biri sayılan Halk Partisi’nin başında şimdiye dek Ermeni Erdeşir Ovanesyan⁶⁸ bulunmaktadır. Bu yoldaş, anlatılanlara göre sadık ve iyi biridir, ancak bununla birlikte bu durum Halk Partisi’nin gözden düşmesine ve Azerbaycanlıların bu partiden uzaklaşmasına neden olmaktadır...”⁶⁹

⁶⁸ Pişeveri’nin Kasr-ı Kaçar yıllarında hapis arkadaşı olan Erdeşir Ovanesyan ile Pişeveri arasındaki görüş farklılıkları ve çatışmalar o yıllarda başlamıştı. O dönemde hapiste olup hatıralarını yayınlayan Enver Hamei bu husustaki görüşleri için Bk. Rehimli, *662 Sayılı Mahbus*, ss. 35-36.

⁶⁹ Ali Desti Nusretoğlu, *1945-2015 21 Azer*, Gence, 2015, ss. 10-15.

1945 yılında Bağirov'un talebi, Sovyet yetkililerinin onayıyla bazı Güney Azerbaycanlı önemli isimler Bakü'ye davet edildi. Tudeh partisi yöneticilerinden Kambahşi ve Padegan, yazarlar Şebusteri ve Pişeveri'nin katıldığı gizli toplantı sonucunda, oluşturulacak Azerbaycan Demokrat Parti başkanlığına geçici olarak Pişeveri'nin getirilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰Böylelikle 1946 sonuna kadar sürecek Sovyetler'in yeni ilgi ve etkinlik dönemi de başlamış oldu. Adımlar her ne kadar gizli atılmaya çalışılsa da İngiliz, Amerikan ve İranlı yetkililer gelişmeleri yakından takip ediyorlardı.

5.3. Azerbaycan Demokrat Partisi ve Millî Hükümete Giden Yol

Pişeveri ve arkadaşlarına göre Güney Azerbaycan halkının haklarının savunulması ve ülke içinde demokrasinin tesis edilmesi için basın yayın organlarının faaliyetlerinin yanında güçlü bir siyasi yapılanmaya ihtiyaç duyuluyordu. Sovyetler'in etkisi altındaki Tudeh Partisi hem savunduğu değerler, hem de yönetim yapısı ile bu görevi üstlenmekten uzaktı. Bunun için halkın desteğini kazanacak, programı ve yönetimi ile bu sorumluluğu üstlenecek yeni bir siyasi oluşuma ihtiyaç vardı. Bu da aslında yeni olmayan, Hıyabani ile bu savaşı vermiş Demokrat Parti olacaktı. Pişeveri bu hususta “*Şeyhin söyledikleri bizim isteklerimizin önsözüdür*”⁷¹ diyerek mücadeledeki devamlılığa dikkat çekmiştir.

1945 sonbaharında hazırlıklarını tamamlayan Pişeveri ve arkadaşları yeni partiyi halkla buluşturmaya hazırды.

“3 Eylül sabahı, Azerbaycan'ın şehir ve büyük kasabalarının sakinleri şehrin duvarlarının Türkçe yazılı duyurularla süslendiğini gördüler. Bu Azerbaycan Demokrat Partisi'nin halka çağrısı olup, partinin kuruluş gerekçesini, amacını ve içeriğini halka duyurmaktaydı.”⁷²

Böylelikle 1945 yılının 3 Eylül'ünde S. C. Pişeverinin önderliğinde millî bağımsızlık ve demokratik harekate rehberlik eden Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP) kurulmuş oldu.⁷³ Tarihe “12 Şehrivar (3 Eylül) Başvurusu” olarak geçen bu hadise,

⁷⁰ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 127.

⁷¹ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri: Maqale ve Çıxışlarından Seçmeler*, s. 156.

⁷² Hasanlı, *a.g.e.*, s. 140.

⁷³ Tahir Qaffarov (Redaktör), *Azerbaycan Tarixi*, VII. Cilt (1941-2002), Bakü, 2008, s. 72.

parti kuruluşu için devlete resmi başvuru şeklinde değil, Pişeveri ve arkadaşları tarafından hazırlanan halka başvuru şeklinde ADP faaliyet programı taslağıydı.⁷⁴

ADP'nin kuruluş duyurusu kısa sürede İran'ın başta Tahran olmak üzere birçok bölgesine dağıtıldı. Büyük ilgiyle karşılanan duyuruda:

“Tarihte özgürlüğün bayraktarı gibi ün kazanan Azerbaycan, bundan böyle gerici Tahran yönetiminin baskısı altında yaşayamaz. O, özgür olmalıdır. Azerbaycan, parlak bir kültür mazisi olduğu halde, şimdi cehalet girdabında kalamaz. Azerbaycan ulusunun o güzelim dili var. Bu dil okullarda okutulmalı, yönetim katmanlarında kullanılmalıdır. Azerbaycan zengin kaynakların sahibi olmalıdır. Azerbaycan'da sanayi atılımları yapılmalı, Azerbaycan bir tarım kültürü ülkesi konumunu almalıdır. İşçiler işsiz, köylüler topraksız kalamaz. Azerbaycan her bakımdan özgür ve gelişmiş olmalıdır...İran'ın toprak bütünlüğünü korumak koşuluyla Azerbaycan'a içişlerinde özerklik verilmeli, kendi kaderini belirleme hakları tanınmalıdır.”⁷⁵

ADP'nin kuruluş manifestosu niteliğindeki başvuruda, partinin kurulmasına neden gerek duyulduğu, partinin amaçları ve başvuruda bulunanların isimleri yer almaktaydı. Hareketin neden Azerbaycan'dan başladığı açıklandıktan sonra buradaki gelişmelerin tüm İran'a yayılacağı ve bağımsız, özgür İran inancı dile getirilmekteydi. Partinin oluşturulmasında Meşrutiyet İnkılâbının ve Şeyh Muhammed Hıyabani harekâtının içinde yer alanlar, özgürlük isteyen halk tabakaları, tüm sınıf ve zümrelerin temsilcileri, aynı zamanda meşhur 53'lülere mensup olanlar aktif olarak katılmışlardır.⁷⁶ Katılımcı profili incelendiği zaman, bu hareketin sadece Sovyetlere veya Pişeveri'nin şahsına mal edilemeyecek kadar kapsamlı ve geniş tabanlı olduğu görülür.

Demokrat Parti'nin kuruluşu başta Azerbaycan olmak üzere tüm İran'da ilgi ile izlenmekteydi. Geniş katılım ve halkın ilgisi nedeniyle İran yetkilileri tedirgin olmuş, hareketi engellemek için çaba sarf etmeye başlamışlardır. İran Başbakanı, Savunma Bakanı ve ordu komutanının katıldığı gizli toplantıda ADP yetkililerinin Tebriz'de tutuklanarak Tahran'a getirilmeleri yönünde karar alınmış, bu karar

⁷⁴ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 106.

⁷⁵ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁶ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 107.

Azerbaycan'daki ordu yetkililerine bildirilmiştir.⁷⁷ ADP'nin kuruluşu ve faaliyetlerinden tek rahatsız olan merkezi hükümet değildi. Tudeh Partisi de ADP'nin kuruluşuna karşı çıkmış, bunu da Kremlin'e iletmekten çekinmemişlerdir. Tudeh'in yetkililerinden İyrec İskender de ADP'nin kurulması sürecinin bilgileri dışında olduğunu ve böylesi bir oluşuma da taraftar olmadıklarını belirtmiştir.⁷⁸

Tudeh yetkililerinin itirazlarına rağmen partinin Azerbaycan'da bulunan tüm teşkilatları, ADP'nin kuruluşundan kısa süre sonra 12 Eylül 1945 tarihinde ADP'ye katılma kararı almışlardır. Azerbaycan'daki gelişmeleri ilgi ile takip eden İngiltere de ADP ve Pişeveri'yi kaygıyla izliyordu. İngiltere'nin rahatsızlığı yersiz de sayılmazdı, Pişeveri'nin Sovyetler ile ilişkisi ve daha ilk günden itibaren İngiltere aleyhine açıklamaları bu kaygıyı destekler nitelikteydi. İngiltere'nin Tebriz Konsolosu Wall, ADP ile ilgili açıklamasında;

“Gerek Halk partisi, gerekse de bu yeni parti güvenilmezdir. Halk parti sıralarında varlıklı kimseler bulunmazdı, onlar entelektüel ve yüksek tabakaya güvenmezlerdi. Oysa yeni Demokrat Parti sıralarında çok sayıda etkin isimlere rastlanmaktadır; gayet sağlam bir parti programı hazırlanmış, o denli ki parti taleplerine kolayca karşı konulamaz. Şayet, parti önerilerini doğrultursa neredeyse tüm Azerbaycan toplumunun tamamı onu destekleyecektir. Böylece amaçlarını daha da öteye taşıyacaklardır.”⁷⁹

5.4. Millî Hükümet

ADP'nin I. Kurultayı 2-4 Ekim 1945 tarihinde Tebriz'de yapılmış, kurultaya İngiliz konsolosun tespitlerini doğrular nitelikte, Azerbaycan'ın bütün bölgelerinden seçilen 277 kişi katılmıştır. Bu temsilcilerin en önemli özelliği sosyal-iktisadi durumlarına göre toplumun tüm kesimlerini temsil eder nitelikte idi. Kurultayda 41 kişilik denetleme komisyonu seçildi. Seyid Cafer Pişeveri partinin başkanı, Refili, Padeğan, Sebusteri ise başkan yardımcılığı görevine seçildiler. Kurultayda aynı zamanda Halk Partisinin (Tudeh) Tebriz il kurulunun ADP ile birleşmesi süreci sona

⁷⁷ Elekberov, a.g.m., s. 84.

⁷⁸ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 112.

⁷⁹ Hasanlı, a.g.e., s. 145.

vardı. Demokrat Partisi yavaş yavaş Güney'deki durumu denetimi altına aldı.⁸⁰ Bu durumda Sovyetlerin, özellikle de Sovyet Azerbaycan'ı yetkilisi Bağirov'un etkisi büyüktür.

Azerbaycan'da gelişmeler son hızla sürerken Şah bölgeye zalimliği ile ünlenmiş Mehdi Ferruhi'yi vali olarak atamıştır. Azerbaycan halkı yeni atanan valiye karşı o denli tepki göstermiştir ki, Ferruhi geri dönmek zorunda kalmıştır. Tebriz'deki ADP yetkililerinin tutuklanarak Tahran'a getirilmesi fikrinin mimarı olan Ferruhi, bu hususta başarılı olamayınca valilik görevinden vazgeçmiştir. Ferruhi atamasından umduğunu bulamayan Şah, bu sefer de Azerbaycan karşıtı olarak bilinen Murtagulu Bayat'ı Azerbaycan'a vali olarak atamıştır.

Yeni vali Bayat, Ferruhi'nin aksine diploması yolunu tercih etmiş, ADP yetkilileri ile hem temsilcileri vasıtasıyla, hem de bizzat görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde Demokrat parti yetkililerinin talepleri hükümet yetkilileri tarafından dinlenmiştir. Pişeveri ve ADP yetkililerinin talepleri şunlardı:

1. Encümenlere faaliyet olanağı verilsin.
2. Azerbaycan dili okullarda okutulsun ve resmî kurumlarda kullanılsın.
3. Devlet bütçesi yapılırken Azerbaycan'ın bu bütçeden payı artırılsın.
4. Polis ve jandarmaların baskı ve keyfi davranışlarına son verilsin.
5. İşsizliğin ortadan kaldırılması için gerekli tedbirler alınsın.
6. Köylerdeki ağa ve aşiret ilişkilerine son verilsin, toprak reformu gerçekleştirilsin.
7. Demokratik özgürlükler genişletilsin, insan haklarına saygı gösterilsin.
8. Azerbaycan'a kendi iç işlerini düzenleme için muhtariyet verilsin...vs.⁸¹

Bayat ve beraberindeki hükümet yetkilileri muhtariyet talebi dışındaki isteklere olumlu bakmışlar, muhtariyet talebini ise İran'dan ayrılma olarak görüldüğü için kabul edilemez olarak ifade etmişlerdir. Pişeveri ve arkadaşları ısrarla ülkeyi bölme gibi bir niyetlerinin olmadığını ve İran içinde bir arada yaşamayı arzuladıklarını karşı tarafa bildirmelerine rağmen bu hususta olumlu bir cevap alamamışlardır.

⁸⁰ Cemil Hasanlı, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1102.

⁸¹ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 114.

Tahran hükümeti, bölgedeki gelişmeleri engellemek adına ekonomik yaptırımları devreye soktu, bölgeye malzeme giriş çıkışını engellemeye çalıştı. Tahran'ın ekonomik ambargosunu etkisiz hale getirebilmek için Sovyetler Birliği adına V. Molotov 4 Kasım'da İran Azerbaycanı ile ticaret ilişkilerinin genişletilmesi ile ilgili bir karar imzaladı. Acele olarak Tebriz'e 1500 bin metre kumaş, 1500 ton kesme şeker, 4880 ton petrol ürünleri, 200 ton iplik, 200 ton kâğıt gönderildi. Güneyde birikip kalmış mallar Sovyet ticaret organları tarafından alındı.⁸² Böylelikle İran yaptırımlarının olası etkileri kırılmış, Demokrat Parti'nin de eli güçlenmiş oldu. Bu dönemde İran'ın bölgeye asker sevk ederek harekete sonlandırma girişimi de Sovyetler'in bölgedeki askeri birlikleri vasıtasıyla engellendi. Sovyetler'in resmi askeri birliklerinin yanı sıra Kremlin tarafından görevlendirilen, ADP'ye karşı yürütülmesi muhtemel engelleme girişimlerini bertaraf etmekle görevli gizli operasyonel birlikler de vardı, bu görevlilere gayri resmi olarak operasyonlar yapma yetkisi verilmişti.

20-21 Kasım 1945'te Azerbaycan Halk Kongresi yapılmıştır. Kongrede alınan kararlar çerçevesinde Aralık ayı başında parlamento seçimleri tamamlanmıştır. Böylelikle 100 üyeli parlamentonun 95 üyesi seçilmiştir. Seçimlerde kadınlar da oy kullanmıştır. Gelişmeler an be an kuzeydeki Sovyet Azerbaycan'ına iletiliyor, buradan da Bağirov vasıtası ile Kremlin'e aktarılıyordu. Seçimleri takiben bütün Güney Azerbaycan ADP'nin denetimine geçmiş durumdadır. Son hazırlık çalışmalarıyla birlikte Sovyet siyasi bürosuyla varılan anlaşmadan sonra 1945 yılı 12 Aralık'ta (1324 yılı Azer ayının 21'inde) Azerbaycan Parlamentosunun ilk toplantısı yapılarak, Millî hükümetinin kuruluşu ilân edilir.⁸³

Millî hükümetin başbakanı Pişeveri, meclis başkanı ise Şebusteri olarak belirlendi. Bu gelişmelerden sonra bölgede varlık gösteremeyen, yaptığı diplomatik girişimlerde başarısız olan Vali Bayat Tebriz'den ayrılarak Tahran'a dönmek zorunda kalmıştır. Bölgede etkisini kaybeden İran yönetiminin bir sonraki adımı bölge üzerinde etkili devletler ile görüşmeler yoluyla Güney Azerbaycan sorununu kendi lehine çözme çabası olmuştur. Azerbaycan sorununu ABD, SSCB, İngiltere Dışişleri

⁸² Hasanlı, a.g.m., s. 1103.

⁸³ Ramazani, a.g.e., s. 84.

Bakanlarının Moskova’da yapılan toplantısında gündeme getirme çabası Sovyetlerin duruşu nedeniyle başarısız olmuştur. İranlı yetkililerin Moskova ile direkt görüşmelere başlama önerisine Sovyet tarafı hiçbir yanıt vermemiştir.

Sorunun içinden çıkılmaz hale geldiğini gören Amerikalı yetkililer, çözüm için Birleşmiş Milletler’in gündemine alınması gerektiği kanaatindedir. Amerika, İranlı yetkilileri de uyararak, çözüm adına daha yapıcı adımların atılmasını istemiştir. Amerikan Dışişleri Bakanı, ABD Tahran Büyükelçisi vasıtasıyla İran hükümetine iletilmek üzere gönderdiği yazıda;

"Lütfen gayri resmi ve gizli bir şekilde başbakana duyurun! Siz, İran hükümetinin Azerbaycanlılar tarafından sunulan istemlere toleranslı davranılmasını tavsiye ediniz. Özellikle okullarda Türk dilinin Fars diliyle birlikte öğrenilmesi ve İran anayasasına uygun olarak il encümenlerinin kurulmasının doğru olduğunu düşünüyorum. Tabii, ayrı bir ülke olmasını önlemek için büyük adımların atılması mümkündür."⁸⁴

Bölgedeki gelişmeleri dikkatle gözlemleyen Amerikan tarafı, bölgede ayrılıkçı bir yapı istememekle beraber Azerbaycan halkının içinde olduğu durumun da farkındaydı. Yıllardır ana dillerini kullanmaları yasaklanan, ekonomik anlamda zor durumda bırakılan halkın isteklerine yüzeysel de olsa cevap verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Yeni kurulan yönetim ile ilgili meraklı bir bekleyiş içinde olan bir diğer taraf da Sovyetler ve Sovyet Azerbaycan’ı yetkilileri idi. Pişeveri ve ekibini desteklemekle birlikte onların son adımları hususunda tereddütleri de mevcuttu. Pişeveri’nin ne kadar kendilerine bağlı olduğu hususunda akıllarında soru işaretleri vardı. Her ne kadar Pişeveri ve Sovyetler koordineli hareket ediyor olsalar da Pişeveri’nin duruşu ve çıkışları klasik Sovyet güdümlü siyasetçi imajından farklıydı. Bu hususta arayış bulma ve Sovyet tarafını yatıştırma görevi Bağirov’a düşüyordu. Bağirov da ADP’nin bir sonraki adımı hususunda tam emin olamıyordu. O, ADP yetkililerinden muhtariyet, tam bağımsızlık veya Kuzey Azerbaycan ile birleşme seçeneklerinden hangisini seçecekleri hususunda kesin ve net kararlarını bildirmelerini istiyordu.

---

⁸⁴ Hasanlı, a.g.m., s. 1104.

Yeni kurulan hükümetin nasıl bir yol çizeceğine ilişkin en açık gösterge kabine üyelikleri idi. Başbakanlık dahil, 10 bakanlığın yer aldığı kabinede Dışişleri Bakanlığı'nın olmaması bazı milletvekillerinin tepkisini çekmiş, Pişeveri, Azerbaycan özerklik yapısını elde ederek İran'ın toprak bütünlüğü içinde yer almak istediğinden Dışişleri Bakanlığı görevine gereksinim duyulmadığını açıklamıştır.⁸⁵

1946 Ocak ayı Millî Hükümetin atılım ayı olarak değerlendirilebilir. Birçok alanda gerçekleştirilen düzenlemeler ile hükümet etkisini sağlamlaştırmış, topluma yönelik düzenlemeleri hayata geçirmiştir.⁸⁶ Pişeveri Hükümeti öncelikle bölge vilayetlerine yeni valiler atayarak yönetim alanında boşluğu doldurmuştur. Hükümet vakit kaybetmeden Türk dilinin devlet dili olmasını, Tebriz'de devlet üniversitesinin, tiyatronun ve filarmoni orkestrasının oluşumunu⁸⁷, öksüz ve sahipsiz çocukların eğitimiyle ilgili tarihi kararı kabul etti. Halk tarafından tepki çeken Rıza Şah'ın Tebriz'de bulunan anıtının kaldırılarak, Settar Han'ın ve Bağır Han'ın anıtlarının konulması kararını verdi. Azerbaycan Milli Hükümeti zabiti Bağır İmrani hatıralarında anlattığına göre, karargâhı ziyarete gelen Pişeveri duvarda yan yana asılı duran Settar Han, Hıyabani ve kendi fotoğrafını göstererek;

“Settar Han Meşrutiyetin önderi olmuştur. O İran'ın bağımsızlığı uğruna hayatını feda etti. Hıyabani ise mütefekkindir. Milli kıyama liyakatle başçılık etmiş, milletimizin bağımsızlığı uğruna şehit olmuştur. Bu sonuncu (kendi portresini göstererek) ne yapmıştır? Her şey netice ile ölçülür. Biz son neticeye ulaştığımızda benim de portremi asarsın. Rica ediyorum şimdi benim portremi oradan çıkart ”⁸⁸

Eğitim ve kültür alanında hayata geçirilen düzenlemelerin yanı sıra ülkenin hukuk, coğrafi, ticaret, seçim ve yasama ve başka bu gibi işlerinde de sayısız yenilikler yapıldı. Parlamento almış olduğu kararlara ek olarak siyasi alanda da birçok düzenlemeyi yine bu ayda hayata geçirmiştir. Yerel ve genel seçimlerle ilgili

⁸⁵ Hasanlı, *a.g.e.*, ss. 204-205.

⁸⁶ Eğitim ve kültür ve sair alanlarda yapılan işler ve alınan kararlar, fırkanın yayın organı Azerbaycan gazetesi aracılığıyla halka duyurulmuştur. Bk. “Bütçelerimiz”, *Azerbaycan*, 18 Ocak 1946, S. 104, s. 1; Divan-ı Cezanın Lağvedilmesiyle ilgili Azerbaycan Meclis-i Millisinin 7 numaralı Kararı”, *Azerbaycan*, 21 Ocak 1946, S. 106, s. 1; Azerbaycan Millî Hükümetinin Kararı”, *Azerbaycan*, 3 Şubat 1946, S. 116, s. 1; “Görülen İşler”, *Azerbaycan*, 15 Şubat 1946, S. 127, s. 1.

⁸⁷ “Tebriz Tiyatrosu”, *Azerbaycan*, 19 Mart 1946, S. 153, s. 1.

⁸⁸ Pişeveri, *Zindan Xetireleri*, ss. 4-5.

kararları kabul etti. Ülkede seçme yaşı 20, seçilme yaşı ise 25-70 yaş aralığı olarak tespit edildi. Ayrıca ülkenin ihtiyacı olan yeni anayasanın hazırlanması için bir komisyon oluşturuldu. Hayata geçirilen yenilikler o denli çok ve kapsamlıydı ki bu durumu Amerikalı yazar C.Foran; “*Millî Hükümetin bir yılda başardığı işleri Rıza Şah rejimi yirmi yılda bile yapamazdı*” sözleriyle dile getirmiştir.⁸⁹ Örneğin işsizlikle mücadeleyle ilgili Hükümet, bu meseleyi çok ciddi ve mühim telakki etmektedir. O kurulduğu günden beri işsizlik buhranının ortadan kaldırmak için ciddi tedbirler görmeye çalışmıştır.⁹⁰

Millî hükümetin gerçekleştirdiği reformlar halk üzerinde bağımsızlığa doğru atılan başarılı adımlar olarak görülmeye başladı. Gerçekleştirilen reformlar ve hareketin yol haritası 16 Ocak'ta ilan edilen “Azerbaycan Ulusunun Manifestosu” belgesine yansımıştır. Manifesto Güney Azerbaycan için yeni bir dönemin ilanı şeklindedir, zira Pişeveri ile hareketin önemli isimleri Şebüsteri, Padegan, Briya ve Cavit'in imzaladığı belge özerk yönetim modelinden tam bağımsızlığa geçişin ilanı şeklindedir. Belgede;

“Kuşku yok ki Tahran yönetimi eline geçireceği ilk fırsatta bizim özgürlüğümüzü kan denizinde boğmaya çalışacak, Azerbaycan demokratik oluşumuna son vermek için her türlü cinayete el atacaktır. Bu amaçla biz, adaletin ve insanlığın başarısı için, beş milyonluk toplumun özgürlüğü ve bağımsızlığı adına, onun gelecekteki varlığı ve gelişimi için Azerbaycan'ın ulusal özerkliğinden tam ve gerçek bağımsızlık yolunu seçmeliyiz. Bu şu anlama gelmektedir: Biz İran'dan büsbütün ayrılıp demokratik temeller üzerinde kendi bağımsız devletimizi Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmalıyız.”⁹¹

Başlangıçta bağımsızlık gibi bir amaçla yola çıkmayan hareket, içinde buldukları şartlar ve merkezi hükümetin negatif tavırları nedeniyle böylesi bir sonuca ulaşmıştır. Pişeveri ülkenin durumu ve bu hususta hükümetin bakışını şöyle açıklamıştır:

⁸⁹ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 129.

⁹⁰ “İşsizlik Meselesinin Halli Yolunda”, *Azerbaycan*, 4 Mart 1946, S. 140, s. 1.

⁹¹ Hasanlı, *a.g.e.*, ss. 272-273.

“Cari meseleler icaze vermeyip ki millî hükümet teşkil olandan sonra vaziyet hakkında halka ittilaat verilsin ve halk bilsin ki bizim kabağımızda deveran eden işler nedir ve ne işler görülmüştür. Ümit-varım ki tezlikle millî meclisimizin ikinci iclası başlanacak nümayendeler etrafından yığılıp gelecekle ve halk encam olmuş işleri bilecekler...

Biz ne isteyirik?

Biz isteriyirik ki halk savadlı olsun vicdanla yaşasın, halkın bahdaştı ve sıhhati temin olunsun. Şehirler yaşamaya yarar bir hale gelsin. Halkın temin-i atiyesi ferahim edilsin.”⁹²

Millî hükümet ülkenin ekonomik, kültürel ve siyasi yönden gelişimini temin etmek maksadıyla sayısız kararlar alıp yürürlüğe koyarken kadınlar da unutulmamış, hükümetin kadınlara bakışı ve kadınlara yönelik planlanan düzenlemeler de özellikle 8 Mart tarihli *Azerbaycan* gazetesinde paylaşılmıştır.⁹³

Azerbaycan tarafında gelişmeler bu yönde ilerlerken Tahran’da ise hükümet krizi yaşanmaktaydı. Ülkenin içinde bulunduğu çıkmazlar nedeniyle kurulan hükümetler kısa ömürlü olmuş, bu durum da eski kurt siyasetçi Kavamü’s-Saltana’ya başbakanlık yolunu açmıştır. Nasireddin Şah döneminden beri devlet idaresinin çeşitli kademelerinde görev yapmış, ulusal ve uluslararası alanda denge siyasetini yürütebilecek, bölge halkını da çok iyi bilen Kavam’ın işbaşına gelişi ile İran’ın siyaseti düzene girmiştir. Kavam Hükümeti hem ülke içindeki dengeleri gözetmiş, hem de Azerbaycan sorunu hususunda İran’ın çıkarlarını korumak adına BM nezdindeki girişimlerinin yanında ikili pazarlıklar yoluyla da başarılı bir siyaset izlemiştir. Pişeveri ise “Ya özgür yaşamak ya da onurlu bir şekilde ölmek” başlıklı yazısında bu duruma tepki göstermiştir:

“Bu milletimizin son sözüdür, bu sözleri dünyaya ilan eden bir milleti Azerbaycan dışında hilekârca alınan kararlara tabi kılmak olmaz. Azerbaycanlı ölebilir ama tuttuğu hak yoldan dönmez. Ölümüne hazır olan yaşar ve istediğini alır. Biz yaşayıp istediğimizi almışız ve ölmeye hazır olduğumuz için onu

⁹² “Sevgili Başvezirimizin Firdevsi Medresesi Salonunda Söylediği Mühim Nutku”, *Azerbaycan*, 20 Ocak 1946, S. 105, s. 1.

⁹³ “Azerbaycan’ımızda Hakiki 8 Mart” “Azerbaycan Azad Kadınlarına Ateşin Selam”, “Kadın Azadlığı”, *Azerbaycan*, 8 Mart 1946, S. 144, s. 1; “Firdevsi Salonunda 8 Mart Bayramı”, *Azerbaycan*, 10 Mart 1946, S. 145, s. 1.

koruyacağız. Çünkü ölmekten korkan bir millet değiliz... Bütün dünya bilsin ki bizim ülkemiz sahipsiz, milletimiz sahipsiz değildir.”⁹⁴

İran hükümeti 1946 yılının başında Azerbaycan sorununu Birleşmiş Milletler’in gündemine getirmişler, böylelikle de mesele artık uluslararası bir boyut kazanmıştır. İran tarafı Sovyetler’i bölgede İran’ın iç işlerine karışmak, yasa dışı ayrılıkçı hareketlere destek vermekle suçlamıştır. Sovyetler ise bölgedeki askeri varlığının uluslararası anlaşmalar çerçevesinde, tamamen yasal bir çerçevede olduğunu açıklamış, İran’ın içişlerine karışma suçlamasını da reddetmiştir. BM’de görüşmeler sürerken Pişeveri de Azerbaycan halkı adına başvuruda bulunmuş, bölge halkının yıllardır içinde bulunduğu baskı ve zulüm ortamından bahsederek haklı bağımsızlık davalarının içeriğini uluslararası platformda savunmuştur. Pişeveri, İran’ın BM temsilcisini hain olarak tanımlamıştır. AP haberine göre bölgede Sovyet desteği var ve bu hürriyet mücadelesine katkı sağlıyor. Bunun yanı sıra Pişeveri bölgede ABD’nin varlığına karşı çıkmaktadır.⁹⁵

5.5. Güney Azerbaycan’ın Uluslararası Sorun Haline Gelmesi ve Millî Hükümetin Çökmesi

Birleşmiş Milletler nezdinde müzakereler sürerken ABD, Azerbaycan sorunu ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Başlangıçta konuyu İran’ın bir iç meselesi olarak gören ve Azerbaycan halkına belli başlı insani hakların verilmesi gerektiği ve İran hükümetinin bu yönde adımlar atması gerektiğini savunan ABD, giderek daha aktif ve İran tarafını tutar bir pozisyon almıştır. Amerika’yı böylesi bir yol izlemeye iten en önemli neden ise Sovyetler’in yayılmacı politikaları idi. İkinci Dünya Savaşı’nın bitmesi ile birlikte Sovyetler’in rejim ihracını ön plana alan yayılmacı politikaları nedeniyle bölgede sadece İran değil, Türkiye, Yunanistan ve Balkan ülkeleri gibi birçok ülke Sovyet tehdidi ile karşı karşıya idi. Sovyetler’in bu tehdidini önlemek ve bu tehlikeyi çevrelemek için ABD artık daha sert ve etkin bir politik dönemece girmiştir. Bu politikanın ilk test alanı da ne yazık ki Azerbaycan olmuştur.

Azerbaycan sorunu uluslararası arenada tartışılırken göreve gelen İran’ın yeni başbakanı Kavam, Sovyetler ile ikili görüşmelere başlamıştır. Sovyet tarafının şah

⁹⁴ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri: Maqale ve Çıxışlarından Seçmeler*, s. 256.

⁹⁵ “Iran again before UN”, *Reading Eagle*, 26 May 1946, s. 16.

karşıtı ve kendi taraftarı olarak gördükleri kurt siyasetçi Kavam'ın güvenoyu almasında Sovyetlerin desteği büyüktür. Mecliste Sovyetlere yakın, sol görüşlü vekiller Kavam'ı desteklemişlerdir.⁹⁶ Böylesi bir ortamda göreve gelen Kavam, Sovyet tarafı ile yaptığı görüşmelerde özellikle Azerbaycan hususunda merkezi hükümeti desteklemeleri halinde Sovyetlere, İran petrolünden pay verilebileceği hususunu işlemiştir.⁹⁷ Buna ek olarak eğer Moskova kendisini desteklemez ve Kavam hükümeti başarısız olur çekilirse, yeni kurulacak hükümetin Sovyet yanlısı olmayacağı argümanını da çok iyi kullanmıştır.

Uluslararası anlaşmalar gereği Sovyetler Birliği'nin İran'da konuşlanma süresi Mart ayı itibarıyla sona ermiştir. Sovyet birlikleri İran içinde bazı bölgelerden asker çekmiş olsalar da Azerbaycan topraklarında varlıkları devam ediyor ve çekilmeye yönelik hiçbir girişimde de bulunmuyordu. Bu durum uluslararası kamuoyunda büyük telaşa neden oldu.⁹⁸ ABD'li stratejistler bölgedeki Sovyet varlığının devamının Amerika'nın çıkarlarını tehdit ettiğini belirterek Washington'un bu hususta harekete geçmesi ve risk alması gerektiğini savunuyordu. Amerikan yönetimi de bu gerçeği kabul etmekle beraber bölgeden Sovyet unsurlarının çıkarılması için yeterince güçleri olmadığı için çekingen davranıyordu.

Amerika'da bu tartışmalar esnasında Sovyetleri sıkıştırarak korkutma stratejisinin uygulanması görüşü kabul edildi. Bu çerçevede ABD, Sovyetler'e bir nota vererek uluslararası teamüller gereği Sovyet birliklerinin bölgeden çıkarılmasını talep etmiştir. Konuyla alakalı Amerikan stratejisi gereği Truman'ın da demeçleri sertleşmişti, Truman; "*Stalin belirlenen zamanda, İran'ı terk etmekten imtina ederse, ona bildiririm ki, aksi halde ben İran Körfezine yüzüp geleceğim.*"⁹⁹

Amerikan tarafının söylemlerini sertleştirilmesi, sorunun çözümü için atom bombası kullanmaktan çekinmeyeceği yönündeki söylentilerinin yayılması üzerine

⁹⁶ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 305.

⁹⁷ 1953 yılında Musaddık'a karşı düzenlenen darbenin baş aktörü CIA yetkilisi Kermit Roosevelt anılarında Şah Pehlevi'nin, Kavam'ın ülkenin tüm kuzeybatısını Ruslara hediye etmesini önlemek amacıyla kız kardeşi Prenses Eşref'i de Moskova'ya Stalin ile görüşmeye yolladığını yazar. Bk. Kermit Roosevelt, *Karşı Darbe: CIA İran'da*, Çev. Bedirhan Muhib, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s. 55.

⁹⁸ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 329.

⁹⁹ Hasanlı, *a.g.m.*, s. 1107.

Sovyetler Birliği geri adım atmıştır.¹⁰⁰ Sovyetlerin bu plan değişikliğinde Amerikan baskısının yanı sıra İran hşkşmetinin petrol kaynaklarının paylaşımı hususunda Moskova'ya verdiği taahhştlerin de etkisi olmuştur. Bşylelikle Sovyet birliklerinin bşlgeden çekilmesi işlemi hızlanmış, Millş Hşkşmete verilen destekler kalkarak Pişeveri Hşkşmeti, İran'ın insafına bırakılma sşreci başlamıştır. Moskova, Pişeveri Hşkşmeti'nin İran ile gşrşşmelere başlaması ve Pişeveri'nin İran hşkşmetine karşı yapıcı davranmasını salık vermiştir. Bu hususta bizzat Bağirov Pişeveri'ye; *"Kavam'a karşı kırııcı olma... Bir kardeş gibi bu şekilde davranmanı istiyorum"* şeklinde ricada bulunmuştur.¹⁰¹

Sovyet tarafının bu strateji deđiřimi Piřeveri'ye aktarıldıđı zaman Piřeveri'nin tavrı sert olmuř, bu durumu kabullenmenin kendileri ačíısından imkřnsız olduđunu ačíkça ifade etmiřtir. Piřeveri:

“Kavam başta olmakla řu anki hşkşmet sizi kandırıyor. O, Tahran'da sizin bşyşkelçiliğinizi kendi insanları ile kuşatmıştır. Eđer biz Kavam hşkşmetine öncelik verirsek, o zaman bu kendi amaçlarımızdan, kendi inancımızdan ve nihayet, İran'da yaptđımız bşyşk işlerden kaçınmamız olacaktır. Bu bizim ičíin çok źzřcřdřr. Ben istesem bile bunu yapamam. Ben halkın menfaati ičíin savaş meydanında şlmeye hazırım, ama halkı satamam, bu benim tarafımdan vicdansızlık olur.”¹⁰²

Pişeveri'nin tşm itirazlarına rağmen Sovyet tarafı geri adım atmamış, Millş Hşkşmetin İran tarafı ile masaya oturması yşnşnde baskısını sşrdşrmşştşr. Gelişmeler karşısında çaresiz kalan Pişeveri, istemeyerek de olsa İran hşkşmeti ile gşrşşmelere başlama kararı almıştır.¹⁰³

Nisan ayı başında İran-Sovyet karma petrol topluluğunun oluşturulması, bşlgeden Sovyet ordularının çıkarılması ve Azerbaycan sorununun halli yolları ile ilgili olarak Başbakan Kavam ile Sovyet yetkilisi Sadçikov arasında yazılı anlaşmalar imzalandı. Bu dşnemde Amerikan gazetelerinin yazdığına gşre Rusya,

¹⁰⁰ Albayrak, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁰¹ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 148.

¹⁰² Hasanlı, *a.g.m.*, s. 1108.

¹⁰³ Őnal, *a.g.e.*, s. 128

Güney Azerbaycan meselesini İran'ın iç sorunu olduğunu kabul etmiştir.¹⁰⁴ Bu süreçte Bağirov'un Pişeveri'ye ülkenin savunmasını güçlendirmek adına sayısız vaatlerde bulunmasına rağmen ne yazık ki bu sözler de tutulmadı. Buna rağmen Milli hükümet Sovyetlerden tamamen ümidi kesmemiş olacak ki 9 Mayıs tarihli Azerbaycan gazetesi ilk sayfasını Sovyetlerin Nazi Almanya'sını mağlup edişinin yıldönümünü kutlamaya ayırmıştır.¹⁰⁵

Sovyet baskısı ile Millî Hükümetin İran tarafıyla görüşmelerinin ilk evresi 29 Nisan'da Tahran'da başlamıştır. Toplantıya katılmak için Tahran'a gelen Pişeveri'yi taşıyan Sovyet uçağı şehire indiğinde gerçekleşen protestolar neticesinde askerler ateş açmış ve iki protestocu ölmüştür.¹⁰⁶ Görüşmelerde ne İran tarafı kendi kararından ne de Azerbaycan tarafı Azerbaycan'daki mevcut durumun korunması isteğinden vazgeçmiştir. Pişeveri, "Azerbaycan halkı söze-söz süngüye süngü ile cevap verecektir," şeklinde ifade edilen bir politika takip etmeye çalışmıştır.¹⁰⁷ Pişeveri, Tahran'la müzakerelerin devamına karar verse de Azerbaycan radyolarında 5 milyon Azerinin bu uğurda can vermeye hazır olduğu yönünde haberler yapılmaktaydı.¹⁰⁸ Associated Press'in bildirdiğine göre Tahran askerleri Azerbaycan sınırında yer alsın da herhangi bir saldırı söz konusu değildir. Ancak Rus üniforması giyen Azerbaycan askerleri savaşa hazır durumdadır.¹⁰⁹ Reuters'a göre Pişeveri İran'dan ayrı bir kurmak gibi bir niyetleri olmadığı dile getirmiştir. Amaçları meşruti idarenin sağlanmasıdır. Bu gerçekleşirse kendi meclislerini kapatacaklardır. Pişeveri Kavam'ın akil ve vatanseveri bir adam olduğunu aynı zamanda Azerbaycan'ı gücünün farkında olduğunu söylemiştir.¹¹⁰

Ancak görüşmelerin sürdüğü esnada Sovyet birliklerinin İran'dan tamamen çekilmesinin tamamlanması Pişeveri'nin elini zayıflatmıştır.¹¹¹ Bu nedenle

¹⁰⁴ "Iran Premier Names Governor", *The Pittsburgh Press*, 8 Nisan 1946, s. 17.

¹⁰⁵ "Yaşasın 9 May Demokrasi Milletlerin Faşizm Üzerinde Apardıkları Şerefli Mübarizelerin Galibiyet Günü", *Azerbaycan*, 9 Mayıs 1946, S. 194, s. 1.

¹⁰⁶ "Azerbaijan Parley Opening with Iranian Cabinet Today", *The Windsor Daily Star*, 29 Nisan 1946, s. 22.

¹⁰⁷ "Azerbaycan Halkı Sulh Taraftarıdır", *Azerbaycan*, 12 Mayıs 1946, S. 196, s. 1.

¹⁰⁸ "War in Iran Averted by Slim Margin", *Windsor Daily Star*, 13 May 1946, s. 1.

¹⁰⁹ "Iranian Troops at Azerbaijan Line but no Attack Expected", *Youngstown Vindicator*, 15 May 1946, s. 2.

¹¹⁰ "Threats to Peace continue in Iran", *The Leader-Post*, 15 May 1946, s. 8.

¹¹¹ "Kahraman Kızılordu'ya Aşk Olsun!", *Azerbaycan*, 6 Mayıs 1946, S. 191, s. 1.

görüşmelerin ikinci evresinde İran tarafının istekleri büyük oranda kabul edilmiş ve taraflar 13 Haziran 1946 tarihinde anlaşma imzalamıştır.

Taraflar arasında imzalanan 10 maddelik anlaşmaya göre, Azerbaycan Meclisi'nin Eyalet Konseyi'ne dönüştürülmesi, eyalet hazinesinin %75'inin Azerbaycan'da kalarak kalan kısmının Tahran'a verilmesi, Türkçe ve Farsçanın resmî diller kabul edilerek her iki dilde de eğitim yapılması, Azerbaycan hükümeti tarafından müsadere edilen toprakların köylülere dağıtılması vb. konuları içermekle birlikte bu durum Azerbaycan Hükümeti için büyük bir başarı sayılabilir.¹¹² Nihayetinde, Haziran 1946'da Azerbaycan Millî Meclisi'nin, Millî Hükümeti faaliyetinin yarı yıllık tarihi devresi sona erdi. Millî Hükümetin Dışişleri Bakanı olarak görev yapan S. Cavid, İran'ın onayı ile bölge valisi olarak atandı.

Bu tarihten itibaren Güney Azerbaycan halkı için tamamen geriye dönüş, kazanımların birer birer kaybedilişi de başlamış oldu. Kavam, Azerbaycan halkına verdiği sözlerin büyük bölümünü tutmadı, aslına bakılırsa Sovyetler de ilerleyen süreçte kendilerine verilen vaatlerin tutulmayışına da şahit olacaktır. Zira kendilerine verilen petrol imtiyazları daha sonra uygulanmayacaktır. Bölgede durumun kötüye gitmesi tehlikesi üzerine Bağirov son kez Stalin'e başvurmuş ise de Stalin'in cevabı kesindir: “*Ben beş milyonluk Azerbaycanlı için III. Dünya Savaşına başlayamam.*”¹¹³

İlerleyen süreçte eli rahatlayan, Sovyet desteğinden de mahrum olan Azerbaycan'a son darbeyi indirmek isteyen Kavam, yapılacak seçimleri bahane ederek bölgeye asker gönderme kararı almıştır. Kavam aynı zamanda Azerbaycan'da yaşanılması muhtemel bir savaşın altyapısını hazırlamak ve uluslararası camianın desteğini kazanmak için BM'ye bir müracaat hazırladı ve ABD'ye kendilerine destek çıkması için ricada bulundu. 27 Kasım'da *Ettelaat* gazetesinin hükümetin Azerbaycan'a ordu göndermesi ilgili sorusuna yanıt olarak ABD'nin büyükelçisi şöyle dedi:

¹¹² Yenisey, *a.g.e.*, s. 138.

¹¹³ Rehimli, *Seyid Cafer Pişeveri*, s. 150.

“İran hükümetinin seçimlerle ilgili disiplinin korunması için İran’ın her tarafına güvenlik kuvvetleri göndermek isteğini ilan etmesi bana tamamen normal, kesin ve doğru bir karar gibi gözükmektedir.”¹¹⁴

Amerikan yönetiminin Güney Azerbaycan ve Pişeveri hareketine bakışı soğuktu. ABD’ye göre Güney Azerbaycan hareketi Sovyet kuklasıdır ve Pişeveri de Komünist Parti üyesidir.¹¹⁵ Hatta Amerikan basınına göre Pişeveri Rusya’nın çıkarlarına hizmet etmekte, her gün sekizde Rus konsolosluğuna gelerek buradan talimatları almaktaydı.¹¹⁶

Tahran hükümeti olası bir saldırı için Amerika’dan yüklü miktarda silah da talep etmişti. ABD tarafından, Ağustos ayında İran’a 40 uçak, 60 adet Sherman gibi büyük ve küçük tankın da aralarında bulunduğu silahlar satıldı ve bu silahlar tüm ekipmanları ile birlikte Kasım ayı ortasına kadar İran’a getirildi.¹¹⁷

Amerika’dan istediği desteği alan İran hükümeti, Sovyetlerin de çekilirken Azerbaycan’da bulunan silah depolarını boşaltmasından da faydalanarak vakit kaybetmeden Azerbaycan’a yönelik harekât kararı almıştır. Ordu karargahında yapılan hazırlıklarda hücum planı Korgeneral Razmara tarafından yapılmıştır. Yapılacak hücumu kumandanlık etme görevi ise aslen Azerbaycanlı olan Albay Hüseyin Haşimi’ye verilmiştir. Razmara’nın bu ismi seçmesindeki amaç, Azerbaycan bölgesinin İran’dan ayrılması isteğinin bizzat Azerbaycan halkından geldiği iddialarına karşı, bu iddiaları yalanlayabilmek adına kendisi Azerbaycanlı olan bir komutan vasıtasıyla bölgeyi ele geçirmektir. 1946 senesinin 6 Aralık günü Muhammed Rıza Pehlevi bir uçakla Zencan’a gelerek Razmara ile görüşmüş ve Azerbaycan’a saldırı emrini bizzat kendisi burada vermiştir.¹¹⁸

Demokrat Parti birlikleri İran ordusunun ilerlemesi karşısında fazlaca bir varlık gösterememiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, üzerlerine İran bayrağı ve askeri işaretleri yapıştırılmış Amerikan savaş uçaklarının devamlı olarak Demokrat Parti birliklerinin konuşlandığı mevzileri bombardıman altına alması

¹¹⁴ Hasanlı, a.g.m., s. 1110.

¹¹⁵ “The Fate of Mr. Pishevari”, *The Portsmouth Times*, 1 January 1947, s. 3.

¹¹⁶ “Soviets Bungles Iran Capture”, *Youngstown Vindicator* 10 Mar 1947, s. 5.

¹¹⁷ Haqqi, a.g.e., s. 81.

¹¹⁸ Hüseyin Alizade, *21 Azer Soyqırımı*, Çev. Saleh Dostaliyev, Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakı, 2017, ss. 68-70.

idi.¹¹⁹ Amerikan basını ise Demokrat Parti'nin halktan tam destek alamadığını savunmuştur. Onlara göre, İran'daki Sovyet rejiminin çökmesinin neden idarecilerin ithal olması ve Rusya'da eğitilmesidir.¹²⁰

İran ordusundan önce “Vatanseverler Takımı” denilen irticai gruplar, feodaller ve kıyafet değiştirmiş jandarmalar Tebriz'e girdi. İran radyosu ve gazeteleri bunları “İran Milliyetçileri” olarak adlandırmıştır.¹²¹ 14 Aralık'ta ordu birlikleri gelene kadar onlar şehri yağmalamışlardı. Bu durumda Tahran'daki hükümete yakın ruhanilerin de büyük etkisi olmuştur. Ayetullah Seyid Yunus Erdebili bir fetva yayınlamış, fetvada Demokratlar “dinsiz” ilan edilerek, malları ve canları helal ilan edilmiştir.¹²² Belinkov'a göre, İran hükümeti İran Azerbaycan'ına karşı yükümlülüklerini ihlal etmiştir. Kavam, 22 Nisan 1946 tarihli "Azerbaycan'daki demokratik örgütlerin, sendikaların vb. faaliyetlerinin serbest olduğu" ve "Azerbaycan'da gerçekleşen demokratik harekete katılımlarından dolayı halka ve demokratik şahsiyetlere karşı hiçbir baskı uygulanmayacağı" yönündeki resmi sözünü tamamen görmezden geldi.¹²³

20 Aralık'a kadar İran ordusu Azerbaycanda denetimi tamamen ele aldı. Bir hafta içinde üç binden fazla insan öldürüldü, 11 binden çok insan tutuklandı, onlardan 8 bini İran'ın güneyine götürüldü.¹²⁴ Tüm bu gelişmelere karşı Sovyetlerin tek girişimi sınıra yığılan halkın kuzeye geçebilmeleri için kısa süreliğine kapıları açmak oldu. Bir hafta içinde 5000 civarında kişi sınırı geçebildi, daha sonra gelenler ise sınırı geçemeyip geri dönmek zorunda kaldılar.

Tahran idaresinin Azerbaycan Millî Hükümetine beslediği kin ve nefretin başlıca sebepleri Azerbaycan dilinin resmileştirilmesi ve Azerbaycan'ın muhtariyetinin ilanı idi.¹²⁵ İşgal ile muhtariyet tamamen ortadan kalkmış, Amerika ve diğer güçlerin desteğiyle de olsa Şah bölgenin hâkimi haline gelmiştir. Şimdi ise diğer mesele, yani Azerbaycan dilinin tekrardan yasaklanması ve bu dilde yapılan

¹¹⁹ Alizade, *a.g.e.*, s. 71.

¹²⁰“Azerbaijan Puppet Regime Proved to be Jerry-Built”, *Pittsburgh Post-Gazette* , 31 Ara 1946, s. 6.

¹²¹ Alizade, *a.g.e.*, s. 131.

¹²² Alizade, *a.g.e.*, s. 230.

¹²³ C.E. Belinkov, *Chto Proiskhodit V Irane*, İzdatelstvo Pravda, Moskva, 1947, s. 19.

¹²⁴ Hasanlı, *a.g.m.*, s. 1111.

¹²⁵ Alizade, *a.g.e.*, s. 135.

yayınlar, yazılan eserler ve resmî belgelerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu amaçla Azerbaycan'ın işgali tamamlanır tamamlanmaz Azerbaycan dilinde yazılan eserlerin toplatılması ve yakılmasına başlandı. Kitapların yakılması sadece Tebriz ile sınırlı kalmamış, bölgenin tüm yerleşim yerlerinde kitaplar toplatılarak şehir meydanlarında ateşe verilmiştir. O dönemdeki görgü tanıklarının ifadelerine göre, öğrenciler tek sıra halinde dizilerek ellerindeki ana dillerinde yazılmış kitapları ateşe atmaları ve bunu yaparken de “Yaşa Şah” diye bağırımları için zorlanmışlardır. Elleriindeki kitapları ateşe atmak istemeyen çocuklar ya dövülmüş ya da avuçlarına kor ateş konularak yakılmıştır. Aynı dönemde yeni kurulan Azerbaycan Üniversitesi de işgalci güçler tarafından kapatılmıştır.¹²⁶

Millî hükümet deneyiminin sona ermesinden sonra Pişeveri Kuzey Azerbaycan'a gelmiştir. 1947 yılının Haziran ayında şüpheli bir otomobil kazasında hayatını kaybetmiştir.¹²⁷ Kişaverz bu hususta Pişeveri ile Bağirov'un tartışmalarına atıfta bulunmuş, “*Onun bu konuşması ile kendi ölüm hükmünü verdiği söylenmektedir,*”¹²⁸ diyerek olayın bir cinayet olduğu ve faillerin Sovyet Azerbaycanı yetkilileri olduğunu ima etmiştir. Ne yazık ki Pişeveri'nin ölümünün ardındaki sır perdesi bugüne kadar aydınlatılamamıştır.¹²⁹

Pişeveri önderliğindeki bağımsızlık hareketini, bölgede daha önce yaşanan Hıyabani Hareketi ile karşılaştırmak gerekirse önemli farklılıklar olduğu görülecektir. Yenisey'e göre, 1945-46 Azerbaycan Milli Hareketi daha ileri bir mobilizasyona sahip, merkeze açıkça baş kaldırarak özerklik hedefini kısa süreli de olsa elde etmiş bir etnopolitik hareket olarak doruk noktasına ulaşmıştır.¹³⁰

5.6. Pişeveri Hükümeti'nin Türkiye'yle İlişkileri

Türkiye ve İran tarihi incelendiğinde, özellikle XX. yüzyılda zamanlama olarak aynı dönemlerde gelişmeler yaşandığını, atılımlar ve kırılmaların benzer zamanlarda meydana geldiğini söylemek doğru olacaktır. Osmanlı'da I. Meşrutiyet'in ilanından sonra İran'da 1906 Meşrutiyeti ilan edilmiş, bunu

¹²⁶ Alizade, *a.g.e.*, ss. 136-137.

¹²⁷ Ahmedov, *a.g.e.*, s. 301.

¹²⁸ Ünal, *a.g.e.*, s. 139.

¹²⁹ Albayrak, *a.g.e.*, s. 117.

¹³⁰ Yenisey, *a.g.e.*, s. 140.

Osmanlı'nın 1908 II. Meşrutiyet ilanı takip etmiştir. Anadolu coğrafyasında Osmanlı'nın yıkılıp 1923'de yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takiben İran'da Kaçar Hanedanı son bulmuş, 1925 yılında Pehlevi Hükümdarlığı ilan edilmiştir. Son olarak 1979 senesinde İran coğrafyasında eşine az rastlanır nitelikte bir yönetim değişikliği meydana gelmiş, 1925'ten beri ülkeyi yöneten Pehlevi idaresi son bulmuş ve İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu bir devrim ile olmuştur. Aynı dönemde ise Türkiye'de 12 Eylül 1980 darbesi gerçekleşmiştir.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti istikrarlı bir dış politika oluşturmak, içeride yapacağı atılımlar için uygun ortam sağlayabilmek adına bazı adımlar atarak Lozan Anlaşması ile Batılı devletler ve bazı komşuları ile sorunlarını çözmeye yoluna gitmiştir. Bu dönemde Sovyetler ile de 1925 yılında dostluk ve iş birliği anlaşması imzalanmıştır.¹³¹ Daha sonraki yıllarda iki ülke arasında yenilenip yenilenmeyeceği hususunda krizlerin yaşanacağı bu anlaşma İran tarafını da tedirgin etmiştir. Zira İran'a komşu ve yüzyıllardır aralarında rekabetin olduğu iki devletin anlaşmaya varması doğal olarak İran tarafında kuşkuya yol açmıştır. Oluşan bu olumsuz havanın giderilmesi adına İran'ın başvurusu ile 1926 yılında Türkiye İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması imzalanmış, İran'ın Türkiye ve Sovyetlere yönelik kuşkuları giderilmiştir. 1926 anlaşmasını 1932 yılında imzalanan "Sınır Güvenliği" ve "Dostluk" anlaşmaları takip etmiş, bu tarihten sonra da Türkiye – İran ilişkileri hızla gelişmiştir.

Bu dönemde Atatürk'ün, İran ile olan problemlerin çözümü ve iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi adına yakın arkadaşı Hüsrev Bey'i Tahran'a büyükelçi olarak ataması ve ardından İran Şahı Rıza Pehlevi'nin ülkemizi ziyareti ile iki ülke arasındaki ilişkiler zirve yapmıştır. Bu ziyaret, İran Şah'ının ilk ve tek yurt dışı ziyareti olup, Cumhuriyet tarihimiz boyunca devlet başkanlığı nezdinde ülkemizde gerçekleştirilen en uzun süreli resmi ziyarettir.¹³² Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti, siyasi olarak da büyük anlam taşıyordu. Zira yüzyıllarca birbiriyle

¹³¹ Anlaşmanın tam adı "*Türkiye Cumhuriyeti ile İctimai Şuralar Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Arasında İmza Olunan Bitaraflik Muahedenamesiyle Merbutu Olan Üç Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun*" olup tam metin için Bk. *Resmî Gazete*, 24 Şubat 1926, S. 306.

¹³² Feride Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 237.

savaşan iki toplumun liderleri, en üst düzeyde bir araya gelerek dostluk mesajları vererek barışıyor, geleceğe dönük ittifak kurma çabalarıyla bölgelerinde oluşacak siyasi denklemlerde ön almaya çalışıyordu.¹³³

Türkiye ve İran ilişkilerinin Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Pehlevi dönemlerindeki dostluk merhalesine ulaşmasının önemli örneklerinden ve pratiklerinden biri de yazışmalardır. İki liderin de birbirlerine hitaben yazdıkları resmî belgelerde sıklıkla büyük birader, kardeş gibi ifadeler kullanılmıştır.¹³⁴

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü döneminde Türkiye-İran ilişkileri olumsuz bir görünüm arz etmemekle birlikte, Atatürk dönemine nazaran daha mesafeli seyretmeye başlamıştır. Bu duruma karar vericilerin etkisi olduğu kadar uluslararası konjonktür ve yaklaşan harbin de etkili olduğu söylenebilir. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden hemen sonra İran ile yaşanan ilk münasebetlerden biri de Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza ile Mısır Prensesi Fevziye'nin düğün törenine iştirak etmek üzere askeri bir kıtanın İran'a gönderilmesi olmuştur.¹³⁵

II. Dünya Savaşı'nda İran tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Almanya ile iş birliği yaptığı ve müttefiklerin güvenliği için tehlike oluşturduğu gerekçesi ile İngiltere ve Sovyetler tarafından işgal edildi. Şah Rıza Pehlevi, oğlu Muhammed Rıza lehine tahttan feragat ederek ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. İstiladan birkaç gün sonra İran yönetimi, Müttefiklerin ilerlemelerini durdurmak ve hatta güçlerini geri çekmek için onları ikna etmeye çalıştılar. 28 Ağustos'ta İran'ın Ankara Büyükelçisi Anoshiravan Sepahbodi, Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'ndan arabuluculuk yapmasını istedi. Türkler, İran'ın bu önerisini İngilizlere ilettiler, ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı herhangi bir arabuluculuk girişimine olumlu bakmadı.¹³⁶

1941'de İran'ın Müttefikler tarafından işgal edilmesinden 1947'nin son aylarına kadar geçen dönemde, Türkiye-İran ilişkileri fiilen donduruldu. Bu tutumun

¹³³ Azap, a.g.m., s. 31.

¹³⁴ Nail Elhan, Orhan Karaoğlu, "Uluslararası Dostluk Çerçevesinde Türkiye-İran İlişkileri: Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. VI/S. 2, 2022, s. 220.

¹³⁵ Atilla Yalçın, *1938-1960 Dönemi Türkiye-İran İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2019, s. 85.

¹³⁶ Yalçın, a.g.t., s. 105.

temel nedeni, söz konusu dönemde, İran'a ilişkin kararları Tahran hükümetinin değil, işgal devletlerinin vermesidir.¹³⁷

Bu dönemde İran'daki etnik Türklerin durumu da Türk siyasi ve askeri elitinin gündemine girmiş görünmektedir. Bir meclis grup toplantısında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na (1938-1942) Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) milletvekilleri tarafından Şah rejimi tarafından baskıya ve "Farslaştırmaya" maruz bırakılan "İran'daki Türkler için hükümetin herhangi bir düşüncesi ve girişimi olup olmadığı" sorulmuştur. Saraçoğlu'nun cevabı ise: "Savaşa sürüklenmeden İran'daki Türkleri düşünmemiz doğaldır" olmuştur. Dönemin önde gelen CHP milletvekillerinden olan ve bir süre başbakan yardımcılığı görevinde de bulunmuş Faik Ahmet Barutçu'ya göre Saraçoğlu'nun endişesi haklıydı, çünkü "Almanya için Südetler¹³⁸ bölgesinin önemi neyse, bizim için de İran Türkleri odur. Duygularımızı açıkça ifade etmekle yetinmemeli, [İran'daki] Türkleri millî fikir ve eylemlerinde güçlendirmeliyiz."¹³⁹

Ekim 1941'de *Yeni Sabah* ve *Cumhuriyet* gazeteleri, bu konuyla ilgili çok sayıda makale yayınladı. Hüseyin Cahit Yalçın, *Cumhuriyet*'te İran hükümetinin Türklerin çıkarlarına karşı mukavemet gösterdiğini ve onlara karşı şeytani bir tutum içine girdiğini yazdı. Yorumun devamında;

"Türkler, eğitim alanlarında İranlılarla eşit yasal haklara sahip olmadıklarından, dil ve kültürlerinin, İranlılar tarafından ezilmesine karşı kayıtsız kalmaya hakkımız yoktur. Parlamento İran'da yeni kurulduğunda, Türkçe konuşmaya izin verilirdi. Arkadaşımız Foroughi, bir zamanlar İran'ın Ankara Büyükelçisiydi, fakat şimdi ise Başbakanlık görevini üstlenmiştir. Onun yaptığı ilk iş Mecliste Türkçeyi yasaklamak olmuştur,"

¹³⁷ Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 240.

¹³⁸ Südetler, Çekoslovakya'nın stratejik öneme sahip bir bölgesiydi. Büyük bir silah fabrikası olan Skoda bu bölgedeydi. 2,5 milyon Almanca konuşan nüfusa sahip olan bölge, Versay Antlaşması'nın Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı kuralına göre, Almanya'nın kontrolü altında olmalıydı. Konu ile ilgili 1938 Münih Konferansı bölgenin neredeyse tamamının Almanya'ya teslim edilmesiyle sonuçlandı.

¹³⁹ Gökhan Çetinsaya, "Essential Friends And Natural Enemies: The Historic Roots Of Turkish-Iranian Relations", *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 7/No. 3, September, 2003, s. 125.

şeklinde bir tepkisi vardır.¹⁴⁰

II. Dünya Savaşı esnasında Türkiye elinden geldiğince İran içindeki Türk nüfus ile ilgilenmeye çalışmış, onları Şah ve müttefik güçlerin eylemlerine karşı korumaya yönelik çaba sarfetmiştir. Örneğin kendilerine yardım için başvuran Alman ajanlarını Türk örf ve adetleri uyarınca İngilizlere teslim etmeyen Kaşkayları 1943 senesinde İngilizler yok etmeye çalışmış, o dönem Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray ve ataşe militer General Naci Okay araya girerek Kaşkayları yok olmaktan kurtarmışlardır.¹⁴¹ 1943 senesinde Tahran'da bir Türk Lisesi açılması gündeme gelmiş, fakat dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in tahsisat yokluğunu öne sürmesi ile bölgedeki soydaşlarımız ile bağ kurulması fırsatı tepilmiş oldu.¹⁴²

1941 yılından itibaren Türkiye-İran ilişkilerinde belirleyici unsur Sovyetler ve İngiltere, özellikle de Sovyetler Birliği'nin tavrı olmuştur. Sovyetler 1946 yılına kadar İran topraklarında işgal ettiği yerlerden çekilmemek için olağanüstü çaba sarfetmiş, bu durum uluslararası arenada da krize neden olmuştur. Sovyetlerin bölgeden çekilmek istememesi ve bölgedeki bağımsızlık hareketlerine verdiği destek, bu bölgelerin ilerleyen zaman zarfında Sovyet toprağı olacağı yönündeki kamuoyunda beliren endişeleri gün be gün artırmıştır. Sovyet yayılcılığının olası hedeflerinden birisi olan Türkiye de bölgeye bu perspektiften bakmaya başlamıştır. Türkiye, Sovyetlerin bölgedeki faaliyetlerinin olası sonuçları konusunda İngiltere'yi defalarca uyardı, ancak İngilizler bu hususta önemli müttefikleriyle çatışmamayı tercih etti.¹⁴³

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği kaotik ortam ve komşu devletlerin savaşan güçler tarafından işgali Türkiye için önemli bir güvenlik sorunu haline gelmiştir. Bölgede çatışmadan uzak kalmaya ve sınırlarını güvende tutmaya çaba harcayan Türkiye, bu anlamda bilhassa Sovyetler Birliği ile barışın sürdürülebilmesi için adımlar atmıştır. 1925 yılında iki ülke arasında imzalanan dostluk anlaşmasının

¹⁴⁰ Yalçın, *a.g.t.*, ss. 116-117.

¹⁴¹ Zühre Nur Pehlivan, "Muhammed Rıza Şah Döneminde Kaşkaylar", *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Aralık, 2018, ss. 30-31.

¹⁴² Yalçın, *a.g.t.*, s. 115.

¹⁴³ Çetinsaya, "Turkish-Iranian Relations...", s. 125.

süresinin uzatılması için Türkiye'nin yaptığı girişimlere Sovyet tarafı olumsuz görüş bildirmiş, Türkiye'ye verdiği notalarla Boğazlardan üs ve Kars-Ardahan'ı istemiştir.

Sovyetlerin bu talepleri ülkemizde geniş yankılar bulmuş, ülkenin dört yanında protesto gösterileri düzenlenmiştir. Mecliste de bu talepler görüşülmüş, görüşmeler esnasında söz alan General Kazım Karabekir, 1914 harbi sırasında Türkiye ve Rusya arasındaki tarihi ve askeri hadiseler hakkında detaylı bilgiler vermiş, kamuoyuna yansıyan Rus talepleri ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bütün dünya bilmelidir ki Boğazlar Türk milletinin boğazı, Kars yaylası da belkemiğidir. Dost olmak ve dost kalmakta her iki devletin de geniş menfaati vardır. Şayet Türkiye ile Rusya dost kalmayacak olurlarsa bu hal her ikisi için de büyük zarar ve acılar doğurur.”¹⁴⁴

Dışişleri Bakanı Hasan Saka da; “*Kimseden bir şey istemeyen ve kimseye bir şey vermeyecek olan milli politikamızı, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da takip edeceğiz*” demiştir.¹⁴⁵ İki Gürcü profesörün kaleme aldığı ve Rus basınında geniş yer tutan ülkemizden toprak talepleri ile ilgili olarak da *Cumhuriyet* gazetesi “Soğuk Bir Şaka” başlığıyla bir açıklama yayınlamıştır.¹⁴⁶ *Akşam* gazetesi de olaylarla ilgili Türk kamuoyunun tavrını; “*Bir karış Türk toprağı için bütün Türkiye ateşe atılmaya hazırdır*”¹⁴⁷ şeklinde özetlemiştir. Peker Hükümeti ile birlikte kurulalı henüz birkaç ay olan Demokrat Parti de Rus taleplerini kabul edilemez bulunduğunu ve bu hususta Hükümet ile tamamen ortak hareket etme azminde olduğunu açıkladı.¹⁴⁸

Sovyetler ile gerginlik ortamı sürerken Fransız *Paris Matin* gazetesi, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye savaş ilan ettiğini ve Türk-Sovyet sınırında kanlı çarpışmalar olduğu yönünde haberler geldiğini yazmış, Sovyet Tass Ajansı ise bu haberi yalanlamıştır.¹⁴⁹

¹⁴⁴ “Mecliste Rus İstekleri Meselesi Görüşüldü”, *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1945, ss. 1-3.

¹⁴⁵ “Türk-Rus Münasebatı Mecliste Görüşüldü”, *Akşam*, 21 Aralık 1945, s. 1.

¹⁴⁶ “Soğuk Bir Şaka: İki Gürcü Profesörü Giresun'a kadar bütün kuzey doğu Anadolu'nun Gürcistan'a ilhakını istiyorlar”, *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1945, ss. 1-3.

¹⁴⁷ “Türk'ün Azim ve Kararı”, *Akşam*, 26 Aralık 1945, s. 1.

¹⁴⁸ Nasrullah Uzman, “II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi”, *Akademik Bakış*, C. XI/S. 22, Yaz, 2018, s. 132.

¹⁴⁹ “Rus İstekleri: Fransız Gazeteleri, Türkiye ile Rusya Arasında Harbin Başladığını Yazdılar, Tass Ajansı Haberi Yalanlıyor”, *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1946, ss. 1-3.

Türkiye ile Sovyetler arasında Boğazların savunması ve buralarda Sovyetlere üs ve toprak verilmesi hususu tartışılırken kamuoyundaki bazı değerlendirmeler Türkiye'yi endişeye sevk etmiştir. Örneğin Amerikalı yazar Walter Lippman, Ruslara Boğazların açılıp, onların rahatlıkla sıcak denizlere inmeleri sağlanırsa Rusların diğer tüm hususlarda anlaşma yoluna gideceğini savunmuştur.¹⁵⁰

Cumhuriyet gazetesinin *Life* dergisinden alıntı yaparak yayınladığı makale, Sovyetler ile anlaşmanın ne kadar zor olduğunu vurgulamaktadır:

“Sovyetler Birliği hükümetiyle, kabili tatbik münasebetler tesis edebilmemiz için, dostluğun şimdiye kadar kafamızda yer etmiş olan manasından vazgeçmek lazımdır. Samimi münasebetler ve siyasi uzlaşmalar manasına dostluk istenmemekte, mümkün görülmemekte ve bahis mevzuu edilmemektedir. Zira bizzat Rusların tabiriyle Sovyet Hükümeti “mekanizması” siyasi bir makinedir, “dostluk” kelimesinin tazammun ettiği gibi, bu makine ile insani bir şekilde temasa çalışmak boştur... Beynelminel dostane münasebetlerin gelişmesi yolundaki en müthiş mani, Sovyetler Birliğinin, kapitalist bir dünyada gelişerek yayılmaya çalışan sosyalist bir devlet olduğu vakıasıdır. ... Sovyetlerin İranla Türkiye'yi artık faaliyet defterlerinden silmiş olduklarına inanmak delilik olur. Günün birinde Sovyet hükümeti dünya nazarında itibarını kaybetmeyi göze alabilir, yahud bu uğurda ödeyeceği fiyatın kesesine elverişli olduğu kanaatine ulaşabilir; zira Yakınşark pek tekin değildir.”¹⁵¹

Alireza Hodaei'ye göre, Azerbaycan'da özerk hareketin ilk işaretleri 1941'de ortaya çıktığından beri, yerel aydınlar Ankara'nın İran siyasetindeki rolünü ve kendi dillerini paylaşan Azerbaycanlılarla olan hasmane tavırlarını eleştirmişlerdir.¹⁵² Bir dönem *Azerbaycan* gazetesinin yöneticiliğini de üstlenen, Azerbaycan Parlamentosu başkanı da olan Ali Şebüsteri, Türk devletinin II. Dünya Savaşı'ndan önce bile Azerbaycan'a yönelik tavrını eleştirerek, özellikle Ankara radyosunu Azerbaycan Millî Hükümeti'ne yönelik baltalayıcı bir propaganda kanalı olarak görmüştür:

¹⁵⁰ “Bir Amerikan Yazarın Garib Telkini: Rusya Akdeniz'e İnerse Bütün Diğer İsteklerinden Vazgeçermiş”, *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1946, s. 1.

¹⁵¹ “Amerikalılara Göre 1946'da Rusya”, *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1947, s. 3.

¹⁵² Alireza Hodaei, *The Voice of a Periphery Lost in the Cold War; Firçe-yi Demokrat and Its Official Newspaper in “Azerbaijan”*, Master Thesis, Central European University, Budapest, 2017, s. 63.

“Türk Hükümeti İran yurtseverliğinin savunucusu gibi görünse de ne zaman bir güç sahibi olsalar ihtiraslarının ilk kurbanı Azerbaycanlılar oluyor. Tarihimizde şunu okuyoruz: Azerbaycan’ın işgali sırasında Türk kuvvetleri Azerbaycan’ın sevgili oğlu Şeyh Muhammed Hıyabani’yi tutuklayarak Kars’a sürgün ettiler. Azerbaycan halkı bu olayları unutmadı.”¹⁵³

Bu dönemde yine *Azerbaycan* gazetesinde çıkan başka bir yazıda ise Ankara Radyosunun halkı yanılttığı, “*Tebriz Sokaklarındaki Kanlı Mücadele Sürüyor*” veya “*Azerbaycan Hareketi Birkaç Maceracı Tarafından Kuruldu*” gibi haberler ile özgürlük mücadelesinin itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Bu tür yazılar ile Azerbaycan halkının özerklik ve özgürlük isteklerine rağmen Türk hükümetinin, Azerbaycan Millî Hükümeti’ne karşı çıkan bölgesel güçlerden biri olduğu imajı çiziliyordu.¹⁵⁵

Türk tarafının İran’ın kuzeyindeki harekete bakışını gösteren haberler bu dönemde sıkça yayınlanmaya başlamıştı. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bir makalede Sovyetler’in bölgeye yönelik planları ile ilgili şöyle denilmiştir:

“İran Azerbaycan’ında cereyan eden olaylar ve Sovyet Rusya’nın burada sözde müstakil bir memleket husule getirmek, sonra da, âdeti olduğu üzere bu memleketi de Rus Azerbaycan’ına ilhak ettirmek suretiyle Türk- İran hudutları arasına girmek istediği şu sıralarda Türk-İran dostluğunu daha kuvvetlendirmek zarureti açıkça meydana çıkmıştır.”¹⁵⁶

Cumhuriyet Halk Partisi’nin yayın organı olarak bilinen *Ulus* gazetesi de “*Eğer Rusya iyi niyetini ispat etmek istiyorsa, kuzey İran’ı boşaltmalı ve İran hükümetini, hareketlerinde serbest bırakmalı*” demektedir.¹⁵⁷ *Cumhuriyet* gazetesi Londra’dan aldığı bilgilere dayanarak İngilizlerin de benzer endişelerinin olduğunu, Azerbaycan Demokrat Partisi’nin İran’a bağlı olarak faaliyetlerini sürdürme isteğini açıklamalarına rağmen, Rus hududunda yaşayan 3 milyon Azerbaycanlının da göz

¹⁵³ *Azerbaycan*, 27 Kasım 1945.

¹⁵⁴ *Azerbaycan*, 30 Kasım 1945.

¹⁵⁵ Hodaei, *a.g.t.*, s. 65.

¹⁵⁶ “Hem Nalına, Hem Mihına: Türk İran Dostluğu Hakkında”, *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1945, s. 2.

¹⁵⁷ “Tebrizde Bir Halk Meclisi Toplandı: Türk Gazetelerine Atfedilen Kanaatler”, *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1945, s. 3.

önünde bulundurulacak, muhtariyet lehine yapılacak her tavizin bugünkü Azerbaycan arazisinin Ruslar tarafından ilhakına zemin sağlayacağı yorumunu yapmıştır.¹⁵⁸

Görüldüğü üzere Türkiye, Pişeveri hareketini Sovyetlerin bölgedeki yayılmacı politikasının bir ürünü olarak görmektedir. Sovyetler benzer bir tavrı da Mançurya’da göstermiştir. Rusların, nüfuz bölgelerini genişletmek için Mançurya’da da Azerbaycan’dakine benzer bir harekete hazırlandığı, amacın bölgenin Çin hükümetinden ayırmak olduğu yorumu yapılmıştır.¹⁵⁹ Sovyetlerin kendine bağlı uydu cumhuriyetlere toprak kazandırarak genişleme stratejisinin bir diğer örneği olarak da aynı şekilde Gürcistan ve Ermenistan’ın Türkiye’den toprak talepleri değerlendirilmiş, bu durum da Türkiye’nin Şah hükümeti tarafında yer almasına neden olmuştur. İngiliz gazeteleri de Sovyet taleplerini benzer şekilde değerlendirmiş,

“Otonomist hareketin Sovyet Azerbaycanına bitişik İran topraklarında yarattığı soruna, Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti’ne bitişik topraklar ile ilgili iddialar da eklendi”

yorumu yapılmıştır.¹⁶⁰

Bu dönemde *Cumhuriyet* gazetesi Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan Demokrat Partisi’nin eylemlerini “*İran’da Asiler Tahran’a Doğru Hızla İlerliyor*” başlığıyla haberleştirirken yazının devamında Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof’un Azerbaycan Millî Meclisi tarafından ilan edilen muhtariyetin Moskova’da sempati ile karşılandığını açıkça ifade ettiği yazılmıştır.¹⁶¹ *Akşam* gazetesi de benzer şekilde “*İran Âsileri Yeniden İlerlemeye Başladılar*” başlığı ile olayları duyurmuştur.¹⁶²

Akkan Suver, “*İran Mucizesi: Şehinşah Aryamehr*” adlı kitabında Şahın Azerbaycan’a yönelik harekate girişmesini şöyle yorumlamıştı:

“Hepsinden önemlisi Şah’ın Azerbaycan ve Kürdistan’daki ‘muhtar cumhuriyetler’ masalına son vermek istediğini gösteriyordu. Kuzeydeki ayrılık

¹⁵⁸ “İranda Durum: Londradaki Endişe”, *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1945, ss. 1-3.

¹⁵⁹ “Mançuryada Pek Yakında Bir İsyân Bekleniyor”, *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1945, ss. 1-3.

¹⁶⁰ “New Poser for Bevin and Byrnes”, *Dundee Courier*, 21 Dec. 1945, s. 3.

¹⁶¹ “İran’da Asiler Tahran’a Doğru Hızla İlerliyor”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1945, s. 3.

¹⁶² “İran Âsileri Yeniden İlerlemeye Başladılar”, *Akşam*, 30 Kasım 1945, s. 1.

tarafkarları, onların yurt içinde ve yurt dışındaki yandaşları ve Batılı müttefikler İran'da yalnız bir tek hükümet bulunduğunu öğrenmeliydiler.”¹⁶³

Suver, Sovyetler'in uzun müzakereler, tehditler ve kendilerine verilen petrol ile ilgili vaatlerin sonunda bölgedeki askeri varlıklarını çekme kararı vermesini de, “Sovyet siyaseti bir kere daha pragmatik özelliğini ortaya koymuştu. Stalin Azerbaycan ve Kürdistan'daki kuklalarını terketmişti” diyerek özetlemiştir.¹⁶⁴

Sovyet birliklerinin İran'ı terk etmesinden sonra bölgede çaresiz kalan Pişeveri çareyi Ankara'da arama yoluna gitmiş, Türkiye ile birleşme dahil birçok seçenek masaya yatırılmıştır. Konu ile alakalı olarak bir heyetin Ankara'ya gönderilmesine karar verilmiş, içlerinde parlamenterlerin de bulunduğu bir heyet Ankara'ya gönderilmiştir. Bu dönemde Tahran yönetiminin başında bulunan Kavam'ı Sovyetler'in yanı sıra İngiltere ile ABD de destekliyordu. İnönü, sürtüşmeye girmemek adına görüşmek için üç ay beklettiği heyeti tecrit ederek geri Tahran'a göndermiş, böylelikle de Azerbaycan'ın kaderi belli olmuştu.¹⁶⁵Türk hükümeti 1946 yılından itibaren de Türkiye'de faaliyet gösteren Azeri milliyetçilerine ve bunların yayınlarına karşı şiddetli tedbirler almaya başlar. Aynı dönemde Türkiye'de bulunan İran uyruklu Azerilerin sınır dışı edilmesi uygulamasında bir artış gözlenmektedir.¹⁶⁶

Çetinsaya Türkiye'nin Pişeveri hareketine bakışını şöyle özetlemiştir:

“Soğuk Savaş sırasında her iki ülke de Sovyetler tarafından tehdit edildiğini hissetmiş ve güvenliklerini garanti altına almak için Batı'ya yönelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sona ermeden önce bile Türkiye, İran'daki Sovyet destekli ayrılıkçı faaliyetlerden son derece rahatsızdı. Korku bilindik türdendi: Azeri ve Kürt milliyetçiliğine verilen cesaretin bir sonucu olarak İran'ın Rus kontrolü veya işgali altına girmesi veya parçalanması. Türkiye'nin Sovyetler ve uyduları tarafından kuşatılması Ankara için bir 'kâbus senaryosu' oluşturuyordu; bu da Türkiye'nin Tahran'ın Azeri Türklerine veya Kaşkaylara yönelik politikasına

¹⁶³ Suver, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁶⁴ Suver, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶⁵ Ören, *a.g.e.*, ss. 100-102.

¹⁶⁶ Kara, *a.g.t.*, ss. 259-260.

neden artık itiraz etmediğini ve Ankara'nın İran Azerbaycan'ındaki Sovyet destekli 'cumhuriyete' neden sempati göstermediğini açıklıyor.”¹⁶⁷

---

¹⁶⁷ Çetinsaya, “Turkish-Iranian Relations...”, s. 126.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVİRİME KADAR GÜNEY AZERBAJYCAN (1947-1979)

1947 yılı Azerbaycan için siyasi, iktisadi ve manevi durgunluk devrinin başlangıcı oldu. Rıza Şah ve Başbakan Kavam'ın emri ile Amerikalı General Schwarzkoph'un kontrolündeki kolluk kuvvetleri ve yerel destekçilerinin başta Tebriz olmak üzere Azerbaycan genelinde tutuklamalar, evlere gece baskınları, aramalar ve infazlar uzun süre devam etti.¹ Attar'a göre direnci kırılan Türkler 1947-1978 yılları arasında kayda değer bir varlık gösteremediler. Yer yer ve düzensiz yapılan çıkışlar ve gösteriler bir öncekiler kadar geniş yankı bulmadı.² Bu dönemde Güney Azerbaycan Türkleri için umut ışığı 1951 senesinde Türk asıllı Muhammed Musaddık'ın ve 1961 senesinde Kaçar prenslerinden Ali Emimi'nin başbakanlığa getirilmeleri olsa da her iki Türk liderin siyasi ömürleri kısa sürmüştür. İslam Devrimi ve Pehlevi hanedanını yıkılması süreci ise Azerbaycan Türklerinin mücadelesi açısından önemli bir süreç olmuştur. Başta Tebriz olmak üzere tüm Güney Azerbaycan devrim sürecine aktif katılım sağlamış, Meşrutiyet dönemi gibi bu dönem de Türklerin ön safta mücadele ettikleri bir dönem olmuştur. Bayır'a göre 79 İran devriminin asıl temeli Azerbaycan'da atılmıştır.³

1. 1947-1952 Arası Güney Azerbaycan'ın Durumu

21 Mayıs 1947 tarihinde Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Başsavcısı Feridun İbrahimi, Şah'ın emri ile idam edildi. Haziran ayında Şah, merkezi hükümet tarafından ele geçirilen bölgeyi incelemek üzere Tebriz'e geldi. Şah Muhammed Rıza'yı karşılayanlar arasında en ön saflarda bulunan din adamları bu tavırları ile Şahı çok sevindirmişlerdir.⁴ Ağustos ayına gelindiğinde ise Şah'ın af ilan ettiği duyuruldu ancak Eylül ayında bölgeye gönderilen Amerikalı General Schwarzkoph

¹ Almaz Alikızı, *Güney Azerbaycan Zamanın Mengenesinde*, Elm ve Tahsil, Bakı, 2011, s. 47.

² Attar, *a.g.e.*, s. 304.

³ Bayır, *a.g.m.*, s. 120.

⁴ Alizade, *a.g.e.*, s. 126.

tarafından yaklaşık 20.000 kişi tutuklanmış, bunlardan 17.000 kişi kadarı Azerbaycan'dan uzağa güney bölgelerine sürgün edilmişlerdir.⁵

Bu dönemde de Türkiye'nin Güney Azerbaycan'daki hareketlere bakışı değişmemiştir. Tek partili CHP iktidarından sonra gelen Demokrat Parti iktidarı ve daha sonraki iktidarlar döneminde de bu tavır sürmüştür. Çetinsaya'ya göre gerek Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerek İkinci Dünya Savaşı sırasında ve gerekse İran İslam Devrimi sırasında olsun Türkiye, İran'ın kargaşalığa düşerek parçalanmasından ya da Sovyetler Birliği tarafından işgale uğramasından (veya Sovyetler Birliği'nin uydusu haline gelmesinden) ciddi kaygı duymuş ve İran'a karşı politikalarını bu kaygılar ışığında belirlemiştir. Türkiye İran'ın dış ya da iç nedenlerle parçalanmasının ya da işgal edilmesinin Kürt milliyetçiliğini güçlendireceğini ve tıpkı İkinci Dünya Savaşı bitiminde Sovyet işgali altındaki İran Azerbaycan'ında olduğu gibi bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasıyla sonuçlanacağını varsaymıştır. Türkiye bu uğurda, İran'ın parçalanmasının Kürt devletine yol açacağı varsayımıyla "Azeri Kartı"ni kullanmaya kalkışmamıştır.⁶ 1942 senesinde San'an Azer tarafından kaleme alınmış *İran Türkleri* adlı kitabın "Umumi siyasetimize aykırı yazılar ihtiva ettiği" gerekçesiyle satışının durdurulması⁷ kararından sonra, 1947 senesinde Mustafa Nizamettin Tebrizli'nin *Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri* isimli kitabının dağıtımının yasaklanması ve mevcutlarının toplatılmasına kara verilmiştir.⁸ Bu dönemde ayrıca, Türkiye'de faaliyet gösteren birçok İran uyruklu Azerbaycan Türkü de sınır dışı edilmiştir.⁹

Güney Azerbaycan'da Millî Hükümetin 1946 yılında kanlı şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Tahran devletinin fermanıyla Türkçe yayınlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edildi ve Türkçe yeniden yasaklandı. Azerbaycan'ın ünlü şairi Samed Vurgun *Yandırılan Kitaplar* adıyla Paris'te Uluslararası Barış Kurultayında (1952) okuduğu itiraz şiirinde bu olayı güzel bir şekilde yansıtmıştır:

⁵ Ekrem Rehimli, Samed Bayramzade, *Güney ve Quzey Azerbaycan: Ensiklopedik Teqvim*, Apostroff, Bakı, 2014, s. 128.

⁶ Gökhan Çetinsaya, "Türk Dış Politikasında İran Kaynaklı Geleneksel Tehdit Algılamaları ve "Şii Jeopolitiği", *Avrasya Dosyası*, C. XIII/S. 3, 2007, ss. 170-171.

⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık (30-0-0-0), Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) (30-18-1-2)/99-56-2.

⁸ BCA, 30-18-1-2/112-85-4.

⁹ BCA, 30-18-1-2/117- 75-15, BCA, 30-18-1-2/117-50-1.

“Cellat, benim dilimdedir bayatılar, goşmalar,
De, onları hiç duydu mu senin o daşüreğın?
Her geraylı perdesinde min ananın kalbi var,
Her şikestem evladıdır bir mukaddes dileğın,
De, onları hiç duydu mu senin o daşüreğın?

Cellat, yanıp od olsa da küle dönmez arzular,
Tabiatın ana kalbi kul doğmamış insanı,
Her üreğın öz dünyası bir saadet arzular,
Kanlar ile yazılmıştır her azadlık destanı,
Tabiatın ana kalbi kul doğmamış insanı.”¹⁰

Yine bu dönemde Pehlevi yönetiminin katı Fars milliyetçiliğı uygulamaları nedeniyle yasaklanan Türk dili ve edebiyatının canlanmasında etkili olan bir diğeri isim de Şehriyar¹¹ olmuştur. Eserlerini Farsça olarak yazan şairin annesinin; “*Oğlum sana büyük şair deyirler, fakat sen nece yazırsan ki ben annamıram*” demesi üzerine anadilinde kaleme aldığı *Haydar Baba'ya Selam* manzumesi iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü 1953 yılında, ikinci bölümü ise 1966 senesinde tamamlanmıştır.¹² Bu eserin yayınlanması Pehlevi döneminin en büyük edebî olayı olarak değerlendirilmektedir. Eser şaire yalnız İran'da değil, bütün Türk ülkelerinde ün kazandırmıştır. *Haydar Baba'ya Selam* manzumesi yayınlandıktan sonra kısa bir zamanda halk tarafından sevilerek okunup ezberlenmiş ve İran'daki Türk edebiyatında bir dönüm noktası yaratarak Azerbaycan şiirinde de yeni bir dönem başlatmıştır. Bu manzume, aynı zamanda iki Azerbaycan arasında edebî bir köprü hâline gelerek Hasret Edebiyatının güçlenmesine neden olmuştur.¹³

4 Şubat 1949 tarihinde Şah'a karşı bir suikast düzenlenir. Tahran Üniversitesi'nin önünde meydana gelen olayda *Perçame İslam* gazetesi muhabiri Nasir Fehrarai tarafından düzenlenen saldırıyı Şah hafif yaralı olarak atlattı. Şah'a iki

¹⁰ Gökdağ, Heyet, a.g.m., s. 53.

¹¹ Muhammed Hüseyin Şehriyar (1906-1988). Asıl adı Seyid Muhammed Hüseyin Behçet-Tebrizi'dir. Şehriyar adıyla bilinen Güney Azerbaycanlı şairin ünlü Haydar Babaya Selam şiiri 76 dile çevrilmiş, Azerbaycan'da ve Türkiye'de bu şiire nazireler yazılmıştır. 18 Eylül 1988 yılında vefat eden şairin ölüm günü, O'nun anısına, İran'da *Millî Şiir Günü* olarak kutlanmaktadır.

¹² Nergiz Gahramanlı, “Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın Haydar Baba'ya Selam Manzumesinde Yurt ve Tabiat Sevgisi”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Temmuz, 2018, ss. 156-157.

¹³ Gökdağ, Heyet, a.g.m., s. 54.

metre gibi yakın bir mesafeden defalarca ateş edip öldürmeyi başaramayan saldırgan ise kaçmaya çalışırken muhafızlar tarafından öldürülmüş, bu nedenle sorgulanamamıştır.¹⁴ Yetkililer tarafından, muhabirin TUDEH üyesi olduğu açıklanır. Ancak suikastçının TUDEH üyesi değil, *Fedaiyan-i İslam* adında köktendinci bir grubun üyesi olduğuna dair kanıtlar vardır.¹⁵ Hemen sıkıyönetim ilan edilip, İran Halk Partisi (TUDEH) yasadışı ilan edilerek tüm yurttaki faaliyetleri durdurulur.¹⁶ Bu olay ülke genelinde sayısız tutuklama ve yasaklamaların da önünü açmış olur.

20'li ve 30'lu yıllarda ülkede gerçekleştirilen sanayi atılımlarından da bölge faydalanamamıştı. 30'lu yıllarda devlet tarafından açılan 83 sanayi kuruluşundan sadece biri, Miyandab şeker fabrikası Azerbaycan'da idi. Geçmişte ülkenin en gelişmiş ekonomisine sahip bölgelerinden birisi olan Azerbaycan, 1940'lara geldiğinde Kirman ve ülkenin diğer güney-batı bölgelerinden daha alt seviyeye gerilemişti.¹⁷ 1950 de ise takriben 15.000 kişi yoksulluk ve işsizlik nedeniyle Azerbaycan'dan Tahran'a göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁸

2. Musaddık Dönemi

1950'lerde Dr. Muhammed Musaddık ile, Kaçar hanedanının tekrar tahta geçme ümidi belirmişti. Pehlevilerin iktidardan uzaklaştırılıp, Kaçar tahtını canlandırması veya cumhuriyet kurma ihtimali, Muhammed Rıza Şah'ın korkulu rüyasıydı.¹⁹ Ören'e göre Musaddık, Pehlevi Hanedanını yıkmaya kararlıydı. İran ya bir cumhuriyet olacak ya da Şahlık yerine Türklerin varlığını tescil eden yeni bir devlet kurulacaktı.²⁰

¹⁴ Roosevelt, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵ Sholeh Shams Shahbaz, "Mohammad Reza Pahlavi: Shah of Iran", *Rahavard*, Issues 132/133 Fall 2020/Winter 2021, s. 64.

¹⁶ Rehimli, Bayramzade, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁷ Nesib Nesibzade, *İranda Azerbaycan Meselesi (XX. Asrın 60-70.nci İlleri)*, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1997, ss. 15-16.

¹⁸ Rehimli, Bayramzade, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁹ Albayrak, *a.g.m.*, ss. 120-121.

²⁰ Ören, *a.g.e.*, s. 116.

Muhammed Hidâyet Musaddık, 1882’de Tahran’da doğmuş, zengin-soylu bir ailede yetişmiştir. Soyu anne tarafından İran’daki ünlü Türk Kaçar Hanedanı’na kadar dayanmaktadır. Nasırüddin Şah, saltanata sadık olduğu için kendisine Musaddık lakabını vermiş ve o günden sonra bu unvanla ismi anılır olmuştur.²¹Bademci’ye göre kendisine büyük ümitler bağlanan Musaddık, yaptığı hatalar yüzünden kaçak şahın yeniden İran’a dönmesine sebep olduğu gibi, Türkmenlerin Kaçarlar önderliğinde iktidarı ele geçirmeleri umudu da artık tükenmiştir. Musaddık büyük ölçüde Sovyet Rusya ve komünistlere sempati beslediği için kaybetmiş, buna karşılık petrol konusunda radikal kararları sonunu hazırlasa da İran’a büyük hizmet etmiştir.²²

Musaddık dönemi, “karşılıklı askeri öğrenci ve subay mübadelesi”²³gibi olumlu gelişmelerin yanı sıra çoğunlukla Türkiye-İran ilişkilerinin iyice gerginleştiği, kopma noktasına geldiği bir dönem olmuştur. Türkiye’nin Musaddık hareketinden rahatsız olmasının sebebi İran’da güçlenen komünist hareketi de hesaba katarak olaya bir Sovyet komplosu olarak yaklaşmıştır. Türkiye, Musaddık’ın siyasetini, İran’ı istikrarsızlığa, iç kargaşaya sürükleyeceğini ve bölgede Sovyetler Birliği’ne avantaj kazandıracak bir araç olarak görüyordu.²⁴ Türkiye’nin bu tavrı, soğuk savaş döneminde kendi yerini Batı bloğu içinde sağlamlaştırma girişimlerinin bir sonucu olarak görülebilir. Geçmişte CHP iktidarında Pişeveri hareketine karşı da benzer kaygılar ile mesafeli duran Türkiye, Demokrat Parti iktidarında da Musaddık hareketine karşı tavrı almış, Batı ile birlikte İran’a uygulanan petrol ambargosuna da katılmıştır. Azerbaycan millî mücadelesinin öncülerinden Mirza Bala da Musaddık ve ile ilgili olarak *Milliyet* gazetesinde yayınlanan makalesinde:

“Tebriz ve dolayısıyla Azerbaycan hürriyetperverliği ile tanınmıştır. Mehmet Ali Şah Kaçarın istibdadını yıkan ve kurduğu meşruti rejim ile İran’a bir nevi hukuki devlet şeklini veren Azerbaycanlılar olmuştu. O zaman müstebit Mehmet Ali Şah müstebit ve emperyalist Rusya’nın uşağı idi. Bugün ise roller

²¹ Arif Akbaş, “Devrim Öncesi İran: Rıza Şah Dönemi İran Modernleşmesi Soğuk Savaş’ın İran İç Siyasetine Yansımaları, Petrol Politikaları, Musaddık Yönetimi ve Toprak Reformu”, *Sosyologca*, C. IX-X/S. 18-19, Aralık 2019-Haziran 2020, s. 132.

²² Bademci, *a.g.e.*, s. 617.

²³ BCA, 30-18-1-2/127-74-20, “İran’la aramızda askeri öğrenci ve subay mübadelesi için bir anlaşma yapılması.”

²⁴ Ender Yıldırım, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, Giza Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 140-141.

değiştir. Genç hükümdar meşruti rejimin müdafisi, Doktor Musaddık ise keyfi bir idare olan diktatörlüğün alemdarıdır.

Şahın mutaassıp din ulemasına ve göçebe Bahtiyari aşiretine dayanmak temayülüne karşı Musaddık da talimatını Kremlin'den alan kızıl Tudehçilere dayanmaktadır.

Mücadelenin seyri Şahın demokrasiden uzaklaşmasını mucip olabileceği gibi, Musaddık'ın diktatörlüğünü de kızılaştırabilir. Böyle bir faciaya hürriyet ve istiklal aşığı Azerbaycanlıların karışması, yalnız kendi milli mukaddesatı bahis konusu olduğu zaman vârit görülebilir. Azerbaycanlılar, yabancıların tarlasında gübre rolünü oynamaktan kurtulmalıdırlar.”²⁵

Türkiye'nin petrol anlaşmazlığı meselesinde Batı bloğu ile birlikte hareket etmesi Tahran hükümetini rahatsız etmiştir. Bu dönemde İran basınında çıkan bazı yazılar iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Özellikle iki İran gazetesinin Türkiye aleyhine kaleme aldığı yazılar ve paylaştığı karikatürler nedeniyle Türkiye sert tepki göstermiş, İran Büyükelçiliği bu hususta açıklama yapma zorunda kalmıştır. Bu yayınların ülkemize girişi Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanmıştır.²⁶ Yıldırım'a göre İran basınındaki Türkiye karşıtı haberlerin arkasında Sovyetler Birliği ve onun İran'daki yandaşları vardı. Şah, otoritesini kaybettiği için bu tarz yayınlara ses çıkaramamış, Musaddık hükümeti ise petrol meselesinde Türkiye'nin takındığı tavırdan rahatsız olmaları nedeniyle hükümete destek veren Tudehçilerin bu tarz yayınlar yapmalarına göz yummuştur.²⁷

Musaddık'ın Sovyetlere ve komünist inanişe sempati duyduğu yönündeki genel inanişe ve Ona karşı darbe düzenleyenlerin de bu argümanı kullanmasına rağmen Kalinovsky'nin çalışmaları bunun tersini savunmaktadır. Kalinovsky'ye göre Sovyetlerin Musaddık hakkındaki ilk değerlendirmeleri en iyi ihtimalle soğuktu. Ekim 1949'da Dışişleri Bakanlığı Yakın ve Orta Doğu Dairesi'nin yardımcısı Mikhail Maksimov tarafından hazırlanan bir değerlendirme, Musaddık'ı "İranlı burjuva-milliyetçi çevrelerde ve üniversitedeki bazı gençlerde otorite sahibi olan", "kendine çok güvenen" biri olarak tanımlıyordu. Değerlendirmede, 1927'de İran'ın Milletler Cemiyeti'ne karşı yükümlülüklerini SSCB ile yaptığı tarafsızlık anlaşmasına tercih

²⁵ “Musaddık ve Azerbaycan”, *Milliyet*, 18 Nisan 1953.

²⁶ BCA, 30-18-1-2/127-103-20, BCA, 30-18-1-2/129-55-18.

²⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 154.

eden bir yasa önerdiği, SSCB'ye petrol imtiyazı verilmesine karşı çıktığı ve "özünde SSCB'ye karşı olan meşhur yasa tasarısını" sunduğu için "gerçek Sovyet-İran dostluğunun" düşmanı olduğu belirtiliyordu.²⁸ Ayrıca Musaddık, Şubat 1953'te süresi dolacak olan Hazar Denizi balıkçılık anlaşmasının yeniden müzakere edilmesi konusunda olumsuz tavır almıştı. Yeni bir anlaşma imzalanıncaya kadar bölgedeki imtiyazlarını kullanmaya devam etmek isteyen Rusların bu isteğine Musaddık karşı çıkmış, sürenin dolmasına iki gün kala hükümet balıkçılık sektörünü devralmıştır.²⁹

Tarihi bakımından İran petrol sanayi, Basra Körfezi bölgesinin en eski sanayi olarak kabul edilmektedir. Denilebilir ki petrolün Orta Doğu'da ilk anıldığı ülke İran'dır. Petrolün işletme dâhil ilk maden imtiyazı İran Şahı Nasireddin Şah tarafından, 25 Temmuz 1872'de bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julius de Reuter'e verilmiştir.³⁰ Bu tarihten sonra da ülke petrollerinde İngiliz ve Rusların hâkimiyeti giderek artmış, uluslararası alanda artan ihtiyaca paralel olarak da petrol gelirleri artış göstermiştir. Artan petrol gelirlerine paralel olarak imtiyaz sahibi ülke ve şirketlerin gelirleri de artış göstermesine rağmen İran bu artıştan yeterince faydalanamamış, ev sahibi ülkenin payı daima düşük oranlarda kalmıştır. İran devletinin kendi payına düşen gelirin artırılması yönündeki taleplerini İngilizler cüzi bir artışla geçiştirmek istemiş, bu durum o dönemde mecliste bulunan Musaddık ve arkadaşlarının tepkisine neden olmuştur. İngilizlerin teklifleri 1949 senesinde meclis tarafından reddedilmiştir. Musaddık, İran'ın petrol kaynaklarının British Petroleum'la yapılan 1933 tarihli sözleşme ile sömürüldüğünü düşünüyor ve bu anlaşmayı feshetmek istiyordu. Kendi ifadesiyle "İşkence çeken bu ulusun talihsizliklerinin hepsinin kaynağı sadece petrol şirketidir"³¹ diyerek görüşlerini açıkça ortaya koymuştu.

Rıza Şah, Muhammed Musaddık'ı 28 Nisan 1951'de başbakanlığa getirdi. İran petrol sanayisini millileştiren yasa 15 Mart'ta parlamentoya getirildi ve 30

²⁸ Artemy M. Kalinovsky, "The Soviet Union and Mosaddeq: A Research Note", *Iranian Studies*, Vol. 47/No. 3, 2014, s. 406.

²⁹ Kalinovsky, a.g.m., s. 414.

³⁰ Mehmet Kaya, "Muhammed Musaddık'ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları ve Sonu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVII/S. 231, Kasım-Aralık 2017, s. 159.

³¹ Daniel Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995, s. 524.

Nisan’da tasarı onaylandı.³² Musaddık’ın iktidarda olmasıyla İngilizler artık etkileyebilecekleri, baskı yapabilecekleri, korkutabilecekleri veya şartlarını kabul etmesi için rüşvet verebilecekleri bir politikacıyla uğraşmıyorlardı. İngilizler birdenbire, tanıdık bir dilde konuşamadıkları bir politikacının iktidarda olduğunu hissetti.³³

Büyük ölçüde sömürgelerden gelen doğal zenginliklerle ayakta duran İngiliz ekonomisinin çökme tehlikesi karşısında bu imtiyazlarını kaybetmek istemeyen İngiltere ciddi bir halk ve muhtemelen Sovyet desteğine sahip olduğunu düşündüğü Musaddık hükümetine karşı harekete geçmek için Amerika’nın desteğini aramaya koyulmuş, ancak Başkan Harry Truman İngiltere’nin bu yöndeki tekliflerini açık bir şekilde geri çevirmişti. Dwight Eisenhower’ın Kasım 1952’de Başkan seçilmesi ile mükemmel bir fırsat doğdu. Amerikan diplomatik perspektifinden bakıldığında, Dr. Musaddık’ın hükümeti komünist tehlikesiyle başa çıkamadı ve bu nedenle İngiliz girişimini memnuniyetle karşıladı.³⁴ Aralık 1952’deki ilk İngiliz-ABD temaslarının ardından, Musaddık’ı devirmeyi amaçlayan TPAJAX planına ilişkin ilk resmi görüşmeler 13-30 Mayıs 1953 tarihleri arasında Lefkoşa’da gerçekleştirildi.³⁵ Bu amaçla aynı zamanda eski başkanlardan Theodore Roosevelt’in torunu da olan CIA Orta Doğu Direktörü Kermit Roosevelt Haziran 1953’te çantasında ciddi bir nakit ile birlikte Tahran’a gitmiş ve ilk olarak İran’ı kaosa sokabilmek ve Musaddık’ın popülerliğini azaltabilmek için çok sayıda politikacı, gazeteci ve din adamına rüşvet dağıtmaya başlamıştı.³⁶

Suver’e göre Musaddık o güne kadar bütün olayları radyodan halka açıkladığı halde Amerika’nın politikasını değiştirdiğini halktan gizlemişti. Şöyle ki Musaddık başa geldiğinde yegâne güvendiği ve dayandığı yabancı kuvvet Amerika’ydı. Zira o

³² Kaya, a.g.m., s. 162.

³³ Ali Rahnama, *Behind the 1953 Coup in Iran*, Cambridge University Press, 2015, s. 11.

³⁴ Mansoureh Ebrahimi, *The British Role in Iranian Domestic Politics (1951–1953)*, Springer, 2016, s. 89.

³⁵ TPAJAX’ın (operasyonun adı) neyi ifade ettiği ya da ne anlama geldiği açık değildir; bu bir kısaltma da olabilir. Netlik olmadığından, bu terimin planlayıcıların aklına “Hedef Uygulaması” anlamına gelen “TP” (Target Practice) ile -belirlenmiş bir hedefi ortadan kaldırma niyetini ima eden ve istenmeyen ve kirli lekeleri ya da maddeleri temizlemek için kullanılan ünlü ABD deterjan markası “AJAX”ın bir kombinasyonu olarak geldiği varsayılabilir. Bk. Rahnama, a.g.e., ss. 60-61.

³⁶ Hakkı Uygur, “1953 Darbesi ve Hatırlattıkları”, *Ortadoğu Analiz*, C. VIII/S. 76, Eylül-Ekim 2016, s. 16.

zamanki ABD büyükelçisi Musaddık'a petrolü millileştirmek konusunda kendisine destek olacağını vaat etmişti. En nihayetinde Musaddık'ın inatçı ve uzlaşmaz tutumu nedeniyle Amerika kendisi ile ilişkileri kesmişti.³⁷

Bu dönemde yaşanan bir olay yakın zamanda yaşanacak darbenin de bir göstergesi gibiydi. Musaddık'ın güvendiği kişiler arasında yer alan ve SAVAK'ın başına getirdiği Türk General Afşar Tus, Elbruz dağları eteklerinde öldürülmüş halde bulundu. Attar'a göre, gerçek adı Kasım olan ve Murat Dağıstanlı adıyla Kafkaslarda da faaliyetlerde bulunan Tus, SAVAK'ın başına gelir gelmez köklü temizlik yapacağını açıklamıştı.³⁸ İngiltere adına darbeye ilgili operasyonu bizzat yöneten MI6 ajanı Norman Darbyshire'ın 1980'lerde verdiği, ancak yıllar sonra yayınlanan mülakatta, 1953 yılının Nisan ayında General Mahmud Afşar Tus' un kaçırılmasını örgütlediğini kabul etmiş ama bunu yaparken generalin öldürülmesini amaçlamadığını savunmuştur. *"Bir şeyler yanlış gitti: Kaçırıldı ve bir mağaraya kondu. Herkes çok gergindi ve Afşar Tus, Şah hakkında aşağılayıcı laflar etme akılsızlığında bulundu. Başına muhafız olarak konan genç subay silahını çekip onu vurdu. Bu planın parçası değildi ama olay böyle oldu."*³⁹

Temmuz 1953'te kararsız ve şüpheli Şah'ın, ABD ve İngiltere'nin tam desteğiyle Musaddık'ı devirme operasyonunun başladığı konusunda resmi olarak bilgilendirilmesi ve bu operasyona hızlı ve aktif bir şekilde katılması gerekiyordu. Şah pek çok kişiye güvenmediği için bu kolay bir iş değildi, özellikle de yanlış bir hamle yaparsa tahtını kaybetmekten korktuğu böyle hassas bir durumda. O sırada Avrupa'da bulunan Eşref Pehlevi ile darbeciler arasında temas kurmak için ilk adımlar atıldı. Şah'ın kız kardeşi yabancı komplocuların elçisi olacak, kardeşini yaklaşan darbe hakkında bilgilendirecek ve onu yönlendirecekti.⁴⁰ 1953 yılının Ağustos ayına gelindiğinde, CIA görevlisi Roosevelt'in Şah'ı ikna etmesi ve Musaddık'ın azli konusunda kendisinden bir ferman temin edilmesiyle darbe için son

³⁷ Suver, *a.g.e.*, s. 116.

³⁸ Attar, *a.g.e.*, ss. 122-123.

³⁹ "İran'da Musaddık'a darbe: MI6 ajanının tanıklığı yaşananlarla ilgili yeni bilgiler ortaya çıkardı", 18 Ağustos 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53810694> (Erişim tarihi: 20.04.2024).

⁴⁰ Rahnema, *a.g.e.*, s. 75.

hazırlıklar tamamlanmış oldu.⁴¹ Plana göre Musaddık görevden alınacak yerine ise General Zahidi başbakan olarak atanacaktı.⁴² Fakat darbe girişimini önceden haber alan Musaddık, hızlı davranarak kendisini teslim almaya gelen Şahın Muhafız Alayı Komutanı Albay Nasırı'yi ve beraberindekileri tutuklatmış, bunun üzerine Şah kendi kullandığı küçük bir uçakla Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştı.⁴³ Şah daha sonra buradan İtalya'ya geçecekti. Sabah saatlerinde radyodan halka hitap eden Musaddık, yabancı güçler tarafından kışkırtılan Şah tarafından kendisine komplo yapıldığını ve gelinen süreçte tüm yetkileri kendisinde topladığını açıkladı.⁴⁴

Darbe girişimi başarısız olsa da tehlike henüz geçmemişti. 19 Ağustos 1953 sabahında özellikle Tahran'ın güney mahallelerinden getirilen ve CIA tarafından paraları ödenen kalabalık bir grup "Yaşasın Şah" ve "Musaddık'a Ölüm" sloganları ile meydanları doldurmaya başladı. Gruba askeri kamyonlar ve tanklar ile askerler de eşlik ediyordu.⁴⁵ İlk darbe girişiminin hemen sonrasında CIA görevlileri tarafından korumaya alınıp evlerinde sakladıkları General Zahidi'yi sahneye sürmenin vakti gelmişti. Radyolarda General Zahidi'nin başbakan olarak atandığına dair haberler yayınlanırken, askeri kıyafeti giydirilmiş Zahidi bir tankın üzerinde yerini almıştı.⁴⁶ Askeri birlikler Başbakanlık Konutu'nu kuşattılar ve 9 saat süren çatışma sonrası Musaddık'ı ele geçirdiler.⁴⁷ Roosevelt ise, Musaddık'ın baskın sırasında ele geçirilemediğini, nerede olduğu bilinmeyen Musaddık'ın bir müddet sonra ortaya çıkıp polis karakoluna teslim olduğunu yazar.⁴⁸

Darbenin başarılı olduğu haberi eşi ve iki yaveri ile birlikte otelde yemek yerken iletilen Şah, önce habere inanmamış, elleri titremiş ve yüzünün rengi değişmişti. Sonrasında ise kendisini toparlayarak, bir an evvel memleketine dönmek

⁴¹ Alptuğ Kuduoglu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, C.II/S. 2, 2019, s. 56.

⁴² Şah'ın başbakan olarak düşündüğü General Fazlullah Zahidi ismine İngilizler ilk başlarda soğuk bakmıştır. Bunun nedeni generalin 1941 senesinde Nazi yanlısı olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından tutuklanmış olmasıydı. Bu olaydan dolayı Zahidi'nin İngilizlere karşı düşmanlık besleyebileceği düşünülüyordu. Ancak CIA, generalin İngilizlere değil Sovyetler Birliği'ne karşı olduğu yönünde bilgi edinmişti. Bk. Roosevelt, *a.g.e.*, ss. 118-119.

⁴³ "İran Kralı ve Kraliçesi İki Kişi ile Birlikte Uçakla Bağdat'a Geldi", *Keyhan*, 16 Ağustos 1953; Uygur, *a.g.m.*, s. 17.

⁴⁴ Roosevelt, *a.g.e.*, s. 164.

⁴⁵ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men*, John Wiley and Sons, New Jersey, 2003, s. 180.

⁴⁶ Roosevelt, *a.g.e.*, ss. 178-179.

⁴⁷ Kuduoglu, *a.g.m.*, s. 57.

⁴⁸ Roosevelt, *a.g.e.*, s. 183.

istediğini açıklamıştır. "Halkımın ve ordumun özgürlük mücadelesinde önemli bir rol oynamamış olmam, tam tersine uzakta ve güvende olmam benim için üzüntü kaynağıdır" diyerek bu süreçte kan dökülmesini istemediği için ülkesinden ayrıldığını savunmuştur.⁴⁹ Darbeden hemen sonra yurda dönen Şah; "*Benim temiz kalbimde asla kin ve hınç için yer olmamıştır. Fakat milli mukaddesata ve Kanun-i Esasi'ye tecavüz vuku bulunduğu zaman imkânı yok, asla bunu affetmem*"⁵⁰ diyerek bundan sonra daha sert ve otoriter bir tavır alacağını sinyallerini vermiştir. Tahttan indirilen Musaddık tutuklandı ve yargılandı. Mahkeme Musaddık'ı ölüme mahkûm etti. Halkın tepkisi nedeniyle, Şah Pehlevi'nin müdahalesi ile Musaddık'a verilen ceza üç yıla indirilerek ardından da ömür boyu sürecek iç sürgün hayatı başlamış oldu. Musaddık'ın yerine General Fazlullah Zahidi getirildi.⁵¹

3. Musaddık Sonrası Dönem

Devletin gelirlerinin ana kaynağı olan petrol, yalnızca ekonomik kalkınmada sorunlar yaratmakla kalmadı, aynı zamanda hükümetin istikrarını ve politikasını dünya pazarına ve petrol alıcılarına, özellikle de ABD'nin stratejik çıkarlarına bağımlı hale getirdi.⁵² 1953 darbesi genellikle İran'ın uluslararası komünizmden kurtulması için CIA ile ortaklaşa yürütülen bir girişim olarak gösterilmiştir. Oysa uluslararası petrol kartelini kırtarmak adına Britanyalılar ile Amerikalıların ortak çabasıdır.⁵³ Şah da darbeden sonra Kermit Roosevelt'e bizzat teşekkür etmiş, "tahtımı Tanrı'ya, halkıma, orduma ve tabii size borçluyum" demiştir. Roosevelt'e göre "Siz" kelimesinden kasıt, hem kendisi, hem de temsil ettiği iki ülke: Amerika ve İngiltere idi.⁵⁴

İran-Amerikan ilişkilerinde onarılmaz bir yara açan 19 Ağustos 1953 Musaddık karşıtı darbedeki Amerikan rolü, dönemin Amerikan Dışişleri Bakanı Madeleine Albright tarafından 17 Mart 2000'de yaptığı konuşmada "*1953'te Birleşik*

⁴⁹ Kinzer, *a.g.e.*, s. 184.

⁵⁰ *İran Şehinşahi Alâ Hazret Arya Mıhr'in Nutuk Söz ve Yazılarında Seçmeler*, Ç. Ali Genceli, Gaye Matbaası, Ankara, y.y., s. 38.

⁵¹ Ören, *a.g.e.*, s. 120; Shahbaz, *a.g.m.*, s. 69.

⁵² Joanna De Groot, *Religion, Culture, Politics in Iran*, I.B. Tauris, London, 2007, s. 246.

⁵³ Abrahamian, *Modern İnan...*, s. 157.

⁵⁴ Roosevelt, *a.g.e.*, s. 9.

Devletler İran'ın halk tarafından sevilen Başbakanı Muhammed Musaddık'ın iktidardan indirilmesini düzenlemede önemli rol oynadı” sözleriyle açıkça kabul edilmiştir.⁵⁵ Nitekim 79 İslam Devrimi'nde halkın ABD'ye karşı olan öfkesinin önemli bir nedeni de Washington'un söz konusu darbedeki rolüydü.⁵⁶

1953 darbesinden sonra İran ile Amerika arasındaki münasebetler hızla artmış, İslam Devrimine kadar İran, ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden birisi olmuştur. Amerikan Başkanı Carter'in 1978 yılındaki İran ziyareti esnasında Niavaran Sarayında kullandığı “Dünyanın en sorunlu bölgesinde, Şah'ın liderliği altında İran bir istikrar adasıdır”⁵⁷ sözü Amerika-İran ilişkilerinin boyutu ve Amerika'nın İran'a bakışını anlatması bakımından çok önemlidir. İran'ın petrol gelirlerindeki artış ABD'den yoğun miktarda silah almasına neden oldu. 1978 tarihli anlaşma ile alınan silahlar arasında I-HAWK Bataryaları, 214A Helikopterleri, F-14 ve F-16 gibi modern silahlar yer almaktadır. Anlaşmaların toplam tutarı 11.662 milyon dolardır.⁵⁸ 3 Şubat 1979'da yayınlanan bir memorandum ile bu silah taleplerinin 6,6 milyar dolarlık kısmı iptal edilmiştir.⁵⁹

24 Temmuz 1959 tarihinde Muhammed Rıza, Tahran'da fiili büyükelçilik işlevi gören bir İsrail ticaret ofisinin açılmasına izin vererek İsrail'in fiilen tanınmasını sağladı. Bu, İslam dünyasında pek çok kişiyi rahatsız eden bir hareketti.⁶⁰

Muhammed Pehlevi, 1958'de Bünyâd-ı Pehlevi (Pehlevi Vakfı) adı ile kurduğu vakfa 1961 yılı itibarıyla değeri 47.500.000 sterlin olan, Rıza Şah'ın zorla ele geçirdiği Türkmen mallarını devrettiğini açıkladı. Türkmen topraklarının vakıflara devredilmesi onlar arasında büyük infial uyandırınca, şah yine tahtından endişeye düştü ve 1961 senesinde eski ABD Büyükelçisi Kaçar Prensi Ali Emini'yi başbakanlığa atadı.⁶¹ Halk tarafından sevilen Emini, onların üzerindeki baskıyı

⁵⁵ Pınar Arıkan, “İran Musaddık ve Darbe”, *Ortadoğu Analiz*, C. VIII/S. 76, Eylül-Ekim 2016, s. 19.

⁵⁶ Uygur, a.g.m., s. 17.

⁵⁷ Yurdanur Aksoylar Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1997, s. 39.

⁵⁸ *National Archives and Records Administration (NARA)*, Military Security Issues, No. 264, s. 11.

⁵⁹ *National Archives and Records Administration (NARA)*, Military Security Issues, No. 264, ss. 16-17.

⁶⁰ Shahbaz, a.g.m., s. 74.

⁶¹ Bademci, a.g.e., s. 617.

hafifletmeye çalıştı, halka açık gösteri yapılmasına izin verdi. Yolsuzluklar ile mücadeleye girişerek, SAVAK'ın güçlü başkanını görevden aldı.⁶² Emini'nin bu çabaları sonuçsuz kaldı ve kısa süre sonra istifa etmek zorunda kaldı.

1960'lı ve 70'li yıllar Güney Azerbaycan için tam bir zorluklarla imtihan dönemi idi. Pehlevi yönetiminin politikaları nedeniyle bölge hem ekonomik hem de siyasi ve kültürel olarak varoluş mücadelesi içindeydi. Şah rejimi bu yıllarda Farsların baskın olduğu ülkenin merkezi ile Azerbaycanlılar arasındaki farklılıkları artıran sosyal ve ekonomik politikalar uyguladı.⁶³ 1976'da İran'da altı yaş ve üzeri nüfusun yaklaşık yüzde 47,5'i okuryazardı. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Azerbaycan bölgesinde ise ortalamanın çok altında, yüzde 36,3 iken bu oran Merkez il nüfusunda yüzde 66,1'dir.⁶⁴ Bu oran Azerbaycan bölgesi ile Farsların yoğun olduğu bölge arasında uçurum olduğu anlamına geliyor. Okula giden çocukların oranı Tahran'da 74 iken Batı Azerbaycan'da 44, Belucistan ve Sistan'da 40, Kürdistan'da ise 36'ya kadar düşmüştü.⁶⁵

1960'lı yıllarda Pehlevi yönetimi millî azınlıkların tarihine, diline, edebiyatına, folklor ve etnografyasına ait bazı eserlerin neşrine imkân tanıyordu. Azerbaycan'ın ayrı ayrı şehirlerinin etnografyası hakkında monografi ve makaleler yayınlandı. Bu yıllarda Tebriz, Erdebil ve Urmiye şehirlerinde Farsça, aralıklarla 7 adet haftalık dergi ve bir adet de günlük gazete çıkarılıyordu. Tarih ilmi tamamen siyasi polisin nezareti altındaydı, Türkçe edebi eserlerin yayınlanmasına da izin verilmiyordu.⁶⁶ Çizgen bu dönemdeki baskı ortamını şöyle aktarmıştır:

“ Şah ve çevresi çok klasik bir diktatör tipolojisi gösterir. Şah her yerde vardı. Halk kara mizah olarak formüle ettiği muhalefetiyle, tuvalete gidiyorum demez, Şah'a gidiyorum derdi. TV, Şah'ın portresi ile kapanırdı. Şah televizyonları kapamak için en son çıkıyor diye dalga geçerlerdi.”⁶⁷

⁶² Albayrak, a.g.m., s. 125.

⁶³ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 75.

⁶⁴ Akbar Aghajanian, “Ethnic Inequality in Iran: An Overview”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2, May, 1983, s. 215.

⁶⁵ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, 1982, s. 449.

⁶⁶ Sarıkaya, a.g.e., ss. 186-187.

⁶⁷ Çizgen, a.g.e., s. 44.

Pehlevi dönemi ile ilgili araştırmalarda yılda ortalama 400 kişinin kurşuna dizilerek öldürüldüğü belirtilmektedir. Bu sayıdan çok daha fazlası da kayıtlara girmeden gizlice infaz edilen, sabah evinden çıkıp da bir daha geri dönemeyenlerdir. Bu kişiler ile ilgili bilgi sahibi olmak istendiğinde verilen cevap ise “Kaza oldu” (Tesadüfi Mikone) olmakta ve kaza süsü verilerek öldürölme sıkça rastlanmaktaydı.⁶⁸ İran Türk edebiyatının en hazin sayfalarından ikisini Samet Behrengi ile Merziye Üskölü Hanım oluşturur.⁶⁹ Bu iki genç Türk yazarın şüpheli şekilde ölümleri bugün bile hafızalardan silinmemiştir.

Samed Behrengi'nin cesedi 31 Ağustos 1968 tarihinde Aras Nehrinde bulundu. Behrengi'nin genç yaşta ölümü edebiyat ve sol çevrelerde büyük infiale yol açtı. Onun eceliyle değil de muhalif kişiliği nedeniyle SAVAK tarafından öldürüldüğü iddiaları gündeme geldi. Bazı aydınlar ise genç yazarın eceli ile öldüğünü, ancak dönemin ruhu gereği şah Pehlevi'ye karşı kullanılmak üzere bu ölümün alet edildiğini öne sürdüler.⁷⁰ Hayrettin Filiz ise bizzat Samed Behrengi'nin ölüsünü bulanlardan birisi olan abisi Esed Behrengi'ye dayanarak bunu ve kafasının taşla ezilerek öldüğü yönündeki iddiaları reddederek kardeşinin, “nedenini herkesin az çok tahmin ettiği bir kovalamaca sonucunda” yaralanarak nehre düştüğü, yüzme bilmemesi ve kan kaybından dolayı da boğularak öldüğünü yazar.⁷¹

Tebrizli olan Samet Behrengi (1939-1968) İran Türklerindedir. Anadili “Azerbaycan Türkçesi” olup, 18 yaşında Tebriz çevresindeki köylerde başladığı öğretmenlik mesleğini, 29 yıllık kısa ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür.⁷² Çağdaş Azerbaycan Türk ve Fars nesrinin, özellikle çocuk edebiyatı sahasında, en büyük temsilcilerinden biridir. Onun eserleri yalnız Azerbaycan ve İran coğrafyasında değil dünyanın birçok ülkesinde yayımlanmıştır.⁷³ Muhammed Rıza şah döneminde azınlıklara uygulanan milliyetçi politikaları sert bir şekilde eleştirmiş, bu durumu

⁶⁸ Ayşegöl Dora Güney, *İran'da Devrim*, Haziran Yayınları, İstanbul, 1979, s. 187.

⁶⁹ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 246.

⁷⁰ Savash Porgham, *Küçük Kara Balık Aras'ta Boğuldu*, <https://www.reportare.com/kose-yazilari/kucuk-kara-balik-arasta-boguldu-samed-behrengi/> (Erişim tarihi: 20.04.2024)

⁷¹ Hayrettin Filiz, ‘Uğruna’ Kavramını Düşünmek: Samed Behrengi, <https://www.egotelgraf.com/ugruna-kavramini-dusunmek-samed-behrengi> (Erişim tarihi: 19.04.2024)

⁷² Mehmet Akif Koç, “XX. Yüzyıl İran Edebi, Fikri ve Siyasi Hayatında Tebrizli Bir Aydın: Samed Behrengi- Hayatı, şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C.III/S. 2, 2019, s. 79.

⁷³ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 246.

yazı ve şiirlerinde açıkça ifade etmiştir. Behrengi “*Azerbaycan dar Conbeşe meşrutiyet*” yazısında Meşrutiyet Devrimi esnasında Türklerin aktif rolünü vurgulamış, Türkçe eğitimi üzerine “*Pare Pare*” (1963) eserini yayınlamıştır.⁷⁴

Şah döneminde yaşanan baskılar ve sömürü halkın büyük tepkisine neden olur. Bu tepkiyi duyanlardan biri de Samed Behrengi’dir.⁷⁵ O, baskıcı sistemin dayattıklarına göre yaşamak istemiyordu. Herkesin İran’da resmî dil olan Farsçanın dışında kendi anadilini öğrenme hakkına sahip olduğunu savunuyordu ve hem resmî müfredatı hem de ders kitaplarının içeriğini eleştiriyordu.⁷⁶ Nitekim başta, Küçük Kara Balık, Güvercinci Kel Oğlan, Bir Günlük Düş ve Gerçek öyküleriyle, Koroğlu ve Kel Hamza öyküsünü yeniden yorumlayışında, padişahlık ve baskıcı yönetimlere karşı tavizsiz duruşunu yakından görebilmek mümkündür.⁷⁷

Porgham’ın da ifade ettiği gibi başına ne geldiği tam olarak bilinmese de “*ironik bir biçimde sonu ‘Küçük Kara Balık’ hikâyesindeki karabalık gibi suda kaybolup gitmek oldu*” ve kısa ömrüne rağmen dünya çocuk hikâyeleri edebiyatında derin bir iz bıraktı ve seyrini değiştirdi.⁷⁸

Şah döneminde Türk eğitimci ve yazarlara yönelik şüpheli ölümlerin bir diğer örneği de Merziye Ahmedî Üskülü Dalga (1945-1973) olmuştur. Adından da anlaşılacağı üzere Tebriz yakınlarındaki Üskü’de doğan Merziye Hanım, genç yaşta öğretmenliğe başlamış, ardından Tahran’da öğretim görevlisi olmuştur. Şiir ve hikâyelerinde halkın kötü durumuna vurgu yapmıştır. Şah’a yönelik protestoların arttığı 1971 yılında katıldığı öğrenci olaylarında tutuklanarak işkencelere maruz kalmıştır. Bir süre sonra serbest bırakılsa da 1973 senesinde güvenlik kuvvetleri ile çatışma süsü verilerek 28 yaşında öldürülür. Azerbaycanlı şair ve yazar Bahtiyar Vahapzade, onun için Merziye Şiiri’ni yazmıştır.⁷⁹

Nesipli’ye göre, İran’daki Türk (Azerbaycanlı) millî hareketinin 60-70. yıllardaki inkişafı hâlâ tetkik edilip okuyucuya sunulmamıştır Yazarın istifade ettiği

⁷⁴ Haghdar, a.g.e., s. 167.

⁷⁵ Filiz, a.g.m.

⁷⁶ Porgham, a.g.m.

⁷⁷ Koç, a.g.m., s. 78.

⁷⁸ Porgham, a.g.m.

⁷⁹ Kafkasyalı, a.g.e., s. 247.

Farsça eserlerin ekserisi Azerbaycan'daki vaziyete muhalif, gazezli bir durumdadır. Ülkede yazılmış eserlerin ekserisi tebligat karakteri taşımakta, esas amaçları hâkim Pan-İranizm ve monarşizm ideolojilerinin savunucusu niteliğindedir. Şah rejimi Azerbaycan'daki vaziyetin ve millî meselenin ilmi çerçevede araştırılmasına imkân vermemiştir.⁸⁰

Muhammed Rıza Pehlevi, 26 Ekim 1967 tarihinde, saltanatının yirmi altıncı yılında, Tahran'da düzenlenen gösterişli bir taç giyme töreninde *Şehinşah* (Şahların Şahı) unvanını aldı. Unvanı almak için neden bu kadar beklediği sorusuna, o zamana kadar "*bunu hak etmediğini*", ayrıca "*Fakir bir ülkenin İmparatoru olmanın hiçbir onuru yoktu*" diyerek o zamana kadar İran'ı böyle gördüğünü ifade etmiştir.⁸¹

1963-1977 yılları arasındaki dönemde GSMH'nin dramatik bir şekilde büyüdüğü açıktı. Ancak bu büyümenin herkese eşit fayda sağlamadığı da bir gerçektir. Büyüme toplumun geneline değil, zenginlere orta ve alt sınıflardan, merkezi bölgelere, özellikle de Tahran'a dış vilayetlerden daha fazla fayda sağladı. 1959-1960 araştırması, en zengin yüzde 10'luk kesimin toplam harcamaların yüzde 35,5'ini, en zengin yüzde 20'lik kesimin ise yüzde 51,7'sini gerçekleştirdiğini göstermektedir. Sosyal piramidin diğer ucunda, en yoksul yüzde 10'luk kesim toplam harcamaların yüzde 1,7'sini, en yoksul yüzde 20'lik kesim ise yüzde 4,7'sini gerçekleştirmiştir. Orta yüzde 40'lık kesim ise toplam harcamaların yüzde 27,5'ini gerçekleştirmiştir. Uluslararası Çalışma Ofisi'nin yayınlanmamış bir raporuna göre bu durum İran'ı dünyanın en eşitsiz toplumlarından biri haline getirmiştir.⁸² Dahası, bu eşitsizlik 1960'lardan sonra daha da kötüleşti. 1973'te İran'daki hanelerin yaklaşık yüzde 41,3'ü yoksul olarak sınıflandırılmıştı. Bu rakam nüfusun çoğunluğunu Farsların oluşturduğu Merkez vilayeti için yüzde 21, Kürtler ve Türkler için ailelerin yoksulluk oranları İranlıların oranının oldukça üzerinde, yüzde 35 civarındadır.⁸³

Bölgenin geri kalmışlığının en açık ifadelerinden biri olarak, 1962 senesinde Doğu Azerbaycan'a vali olarak atanan Dehgan, "*kısa zaman zarfında Azerbaycan'ın yirmi yıllık geriliğini telafi edilebileceğine ümit bağlanmaz*" demiştir. Yarı resmi

⁸⁰ Nesibzade, *a.g.e.*, ss. 11-12.

⁸¹ Shahbaz, *a.g.m.*, s. 80.

⁸² Abrahamian, *Iran Between...*, s. 448.

⁸³ Aghajanian, *a.g.m.*, ss. 217-218.

Keyhan gazetesi 1962 senesinde, “geçmiş hükümetler döneminde gösterilen ilgisizlik nedeniyle Azerbaycan harabeye dönmüştür” diyen Tebriz vekilinin açıklamalarını yayınlamıştır. Gelişme için büyük imkanlara sahip olmasına bakmayarak millî zulüm yüzünden Azerbaycan 1961-62 senelerinde ekonomik açıdan ülkenin geri kalmış bölgesi haline getirilmiştir.⁸⁴ Başta Türkler olmak üzere Kürt ve Arap nüfusu için zorluklar ülkesi olan, 1960'lı ve 70'li yıllarda İran, Yahudi azınlık açısından hoşgörülü bir yerdi ve İranlı bir Yahudi olan David Menasherî'nin de ifade ettiği gibi;

“Şah'ın hükümdarlığı İranlı Yahudiler için eşit oldukları ve İran Yahudi cemaatinin dünyanın en zengin Yahudi cemaatlerinden biri olduğu ‘altın çağ’ idi.”⁸⁵

Pehlevî hanedanı döneminde bilinçli olarak sanayi yatırımlarının büyük bölümü Fars nüfusunun yoğun olduğu bölgelere yapılmıştır. Örneğin yirmi beş tekstil fabrikasından dokuzu İsfahan'da, diğerleri ise Tahran ve Mazenderan'da bulunuyordu. Diğer endüstriler temel olarak Tahran'da bulunuyordu. Dolayısıyla sanayileşmenin yayılma etkisi ağırlıklı olarak Orta bölgedeki Pers nüfusu üzerinde olmuştur. Kürdistan ve Azerbaycan'da bunun bedelini ödeyen diğer gruplar refahtan mahrum kaldı. Dolayısıyla endüstrilerin topluluklar arasındaki çarpık dağılımı etnik eşitsizliğe doğru atılan bir başka adımdı. Bu taraflı durumun bir başka sonucu da Fars olmayan topluluklardan Orta platodaki şehirlere, özellikle de başkente göç oldu.⁸⁶ Merkeze göç, İran'da Azerbaycan ortak kimliğini önemli derecede etkilemiştir. Çoğu ilk defa, kendi eyaletleri ve Farsların baskın olduğu merkez arasındaki gelir ve fırsat farklılıklarını gördü; rejimin tarafsızlığı ve ihmaliyle karşılaştı.⁸⁷ Abrahamian'a göre bu etnik ve sınıfsal eşitsizliklerin oluşturduğu kırınlıklar 1970'lerin başında gizli kaldı. Ancak Pehlevî rejiminde çatlaklar ortaya çıkınca tüm toplumu saracak bir sel gibi ortaya çıktılar.⁸⁸ İşin ironik tarafı Şah da “Vatanım İçin Vazifem” adlı kitabında tam olarak bu konuyu dile getirmiştir:

⁸⁴ Nesibzade, *a.g.e.*, ss. 15-16.

⁸⁵ Shahbaz, *a.g.m.*, s. 83.

⁸⁶ Aghajanian, *a.g.m.*, s. 221.

⁸⁷ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 74.

⁸⁸ Abrahamian, *Iran Between...*, s. 449.

“Eskiden, yoksunlukla zenginlik birkaç yüz yıl, hiçbir mesele ve kargaşalık çıkarmadan, birbirlerinin yanında buluna bilirlerdi. Yoksun kimselerle varlıklı kimseler de bir arada yaşayıp giderlerdi. Fakat gelişmiş bulunan yeni ulaştırma araçları ile halk, dünyanın bir tarafında bolluk diğer tarafında kıtlık ve geçim sıkıntısı olduğu hakkında geniş bilgi edinmişlerdir. Bunun için bundan sonra böyle bir durumun devam etmesine artık imkân kalmamıştır.”⁸⁹

İran içindeki toplumsal huzursuzlukların ve gelir dağılımındaki eşitsizliklerin su yüzüne çıkmaya başladığı bir dönemde, İran'ı modernleştirme ve İran halkına İslami olmayan bir kimlik kazandırma çabalarının bir parçası olarak Şah, oldukça bilinçli bir şekilde Arap fethinden önceki İran tarihini özellikle Ahameniş dönemine odaklanarak kutlamaya başladı. Şah, 1971 yılında Persepolis'teki kutlamalarda, yüzlerce gizli hoparlör ve projektör kullanılarak yapılan ses ve ışık gösterisiyle birlikte ayrıntılı bir havai fişek gösterisi yaptırmıştır. Ertesi gün Persepolis'te “*Pers Tarihi Geçit Töreni*” yapıldığında, Ahamenişlerden Pehlevilere kadar her hanedanın üniformalarını giymiş 6.000 asker, Hollywood sahnelerini bile geride bırakan büyük bir geçit töreniyle Şah'ın önünden geçmiştir.⁹⁰ Şah'ın kudret ve azamet arayışı politikası, Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunun 2500. yıldönümünde abartılı bir şekilde kendini göstermişti.⁹¹

New York Times kutlamaya 100 milyon dolar harcadığını bildirdi. Şah, Persepolis'in antik kalıntılarının yanında, 160 dönümlük bir alanı kaplayan, yıldız şeklinde bir tasarıma sahip üç büyük kraliyet çadırıyla ve elli dokuz küçük çadırı süslenmiş bir çadır kent inşa edilmesi emrini verdi. Kutlamanın göz kamaştırıcı zarafeti ile civardaki köylerin sefaleti arasındaki zıtlık o kadar dramatik olduğundan, bu büyük bir skandala dönüştü, üniversite öğrencileri protesto amacıyla greve gitti. Kutlamaların maliyeti o kadar sarsıcıydı ki Şah, gerçek rakamların tartışılmasını yasakladı.⁹²

⁸⁹ *İran Şehinşahi Alâ Hazret Arya ...*, s. 137.

⁹⁰ Shahbaz, a.g.m., ss. 80-81.

⁹¹ Djalili, Kellner, a.g.e., s. 110.

⁹² Shahbaz, a.g.m., s. 109.

4. Humeyni ve 1979 Devrimi'ne Giden Süreç

Pehlevi'nin ilan ederek yürürlüğe koyduğu "Ak Devrim"e muhalif din adamlarından biri olan Ayetullah Humeyni, 1963'te Şaha karşı vaaz vermeye başladı. Muhammed Rıza Şah'ın Ayetullah Humeyni ile ilk büyük çatışması 1962'de İranlı Yahudilerin, Hıristiyanların, Zerdüşterin ve Bahailerin belediye meclislerinde Kur'an yerine kutsal kitaplarını kullanarak görev yemini etmelerine izin verecek şekilde yerel yasaları değiştirmesiyle meydana geldi. Humeyni, bunun kabul edilemez olduğunu savunarak, dinleri ne olursa olsun yemin etmek için yalnızca Kur'an'ın kullanılmasını istese de Şah, Humeyni'nin talebini reddetti. Din adamlarının düzenlediği gösterilerin baskısını hisseden Şah, rahatsız edici yasayı geri çekti, ancak 1963 Beyaz Devrim ile bu yasa yeniden yürürlüğe girdi. Buna ek olarak, Beyaz Devrim'i onaylayan referandumun kadınların oy kullanmasına izin vermiş, Ayetullah Humeyni de vaazlarında, "*İran'ın kaderinin asla kadınlar tarafından belirlenmesine izin verilmemesi*" şeklinde fetva vermiştir.⁹³

Dönemin etkin istihbarat örgütü SAVAK tarafından İmam Humeyni çeşitli dönemlerde hapse atıldı. Sonunda idam cezasına çarptırılan İmam Humeyni'nin idamını engellemek için, Ayetullah Şeriatmedari tarafından 12 İmamcıların mezhebinde idamı caiz olmayan *Merci-i Taklid*⁹⁴ makamına bir gecede getirildi. Şah, İmam Humeyni'yi idam edemeyince onu Türkiye'ye sürdü. Humeyni buradan Irak'a, oradan da sürgün yıllarının son bölümünü geçireceği Paris'e gitmiştir. Humeyni, Türkiye'deki kısa süreli zorunlu ikameti hususunda şöyle demiştir:

"Benim Türkiye ile ayrıca özel bir durumum olmuştur. İran halkına özgürlük tanınması uğrunda verdiğim mücadele üzerine memleketimi terkettikten sonra bir yıla yakın bir zaman Türkiye'de kaldım. Bursa'da yaşadım. O günlerimi hiç unutamam. Bana o zaman yardımcı olanları şükranla anıyorum."⁹⁵

⁹³ Shahbaz, a.g.m., ss. 76-77.

⁹⁴ Sözlükte "taklid için müracaat edilecek kişi" anlamına gelen *merci-i taklid* tabiri terim olarak İmâmiyye Şîası'nın çoğunluğu tarafından, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren benimsenen Usûlî fıkıh ekolünce icthad derecesine sahip yetkin âlime verilen unvanı ifade eder. Sıradan mümin (âmmî) fûrû-i fıkıh ve dinin ayrıntılı hükümleri hakkında, özellikle de yeni ortaya çıkan veya şüpheli olan durumlarda bu unvana sahip müctehidi takip etmek ve ona danışmak zorundadır. Bk. Hamid Algar, "Merci-i Taklid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, Ankara, 2004, ss. 172-174.

⁹⁵ Ören, a.g.e., s. 153.

Humeyni yurtdışında iken de Şah yönetimine karşı faaliyetlerini sürdürmüş gerek basılı yayınlar ile gerekse kaset gibi dönemin popüler araçları ile İran halkına ulaşmayı başarmıştır. Bu dönemde İran'ın her noktasında radyo yayınlarının dinlenebilmesi nedeniyle de propaganda faaliyetleri radyo vasıtasıyla yapılmaya başlamıştır. Özellikle Humeyni'nin İngiliz yayın kuruluşu BBC radyosu vasıtası ile görüşlerini halka aktarması Şah ve çevresinde büyük rahatsızlığa sebep olmuştur. BBC'nin bahse konu yayınlarının engellenmesi girişimleri de sonuçsuz kalmıştır.⁹⁶ Farah Pehlevi anılarında, BBC'nin Humeyni'ye ait tüm mesajları yayınlayabilmek için özel bir çaba sarfettiğini yazar. Ayrıca Humeyni'nin de “*BBC benim sesimdir*” diyerek bu gerçeği kabul ettiğini belirtir.⁹⁷

1978 yılının ocak ayında hükümete yakın *Ettelat* gazetesinde çıkan bir yazı gündemi derinden etkilemiştir. Yazıda ruhani liderlerin, özellikle de Humeyni'nin feodalizm, emperyalizm ve hatta komünizm ile iş birliği yapan “kara irticacılar” olduğunu yazıyordu. Yazı bununla da sınırlı kalmıyor, Humeyni'nin gençliğinde şarap ve tasavvuf şiirleriyle dolu hovarda bir hayatı olduğunu iddia ediyor ve Humeyni'nin aslında İranlı olmadığını da savunuyordu.⁹⁸ Ertesi gün Şiilerin kutsal kenti Kum şehrinde yazıyı protesto gösterileri başladı. Gösteri şiddet kullanılarak bastırıldı ve hayatını kaybedenler derhal şehitlik mertebesinde ilan edildi. Artık bundan böyle Şii inancında çok fazla kullanılan ölüm ve şehitlik döngüsü içine girilmiş oldu.⁹⁹ Bu tarihten itibaren ülke çapında büyük protesto gösterileri olmuş, halk her fırsatta sokaklara dökülmüştür. Göstericiler, sıkıyönetime rağmen “*Toplar, tanklar, makineli tüfekler bizi durduramaz*” pankartlarıyla, “*Şeytanı Bozorg Amerika*” (Büyük Şeytan Amerika) ve “*Allahu Ekber, Humeyni Rehber*” sloganları ile ana caddelerde yürüdüler.¹⁰⁰

Humeyni'nin müçtehit olduğunu onaylayarak onu ölümden kurtaran Şeriatmedari, Azerbaycan'da büyük nüfuza sahiptir. Kum şehrindeki olaylara çok sert tepki göstermiş, yabancı gazetecilere yaptığı değerlendirmede, devletin din adamlarına karşı yürüttüğü kötü uygulamalara devam etmesi halinde kendisinin de protestolara katılacağını ilan etmiştir. Şeriatmedari bir bildiri yayınlayarak Kum'daki

⁹⁶ Abbas Karabagi, *Generalin İtirafı: Şah'ın Son Genel Kurmay Başkanı Abbas Karabagi'nin Anıları*, Çev. Sabah Kara, Kıyam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 196.

⁹⁷ Farah Pehlevi, *Anılar*, Çev. Rukiye Öke, Dünya Yayınları, İstanbul, 2004, s. 285.

⁹⁸ Abrahamian, *Modern İran...*, s. 207.

⁹⁹ Djalili, Kellner, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰⁰ Çetirge, *a.g.e.*, s. 66.

olayların kırkınıcú gúnynde protesto için mağazaların kapatılmasını ve halkın işlerini bırakarak camiye toplanılmasını istemiştir.¹⁰¹

Kum'da şehit olanların kırkınıcú gúny múnasebetiyle 18 Şubat 1978 tarihinde Tebriz'de büyük gösteriler meydana geldi. Tarihe "29 Behmen İsyanı" olarak geçen ve şahitlerin ifadesiyle yüz bin kişinin katıldığı protesto gösterilerinde hükümet binaları, şah heykelleri ve "Pepsi Cola" fabrikası gibi sayısız yapı tahrip edilmiş, onlarca kişi öldürülmüş, yüzlercesi de yaralanmıştır.¹⁰² İran İslam İnkılabı lideri Ali Hamaney bu tarihi olayla ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

"Tebriz'de eylemin şiddeti ve sıkıntıları daha fazla olmasına rağmen Tebrizliler Kum ayaklanmasını ulusal bir ayaklanma ve toplumsal bir olaya dönüştürdüler. Sistem o kadar bozulmuştu ki, tankları sokağa çıkardılar, katliam yaptılar insanları öldürdüler. Ama Tebriz halkı geride durmadı. Can verdiler, kan verdiler, dik durdular, slogan attılar Kum ayaklanmasını ulusallaştırdılar. Fedakârlık sesleri bütün ülkede duyuldu ve bütün ülkeye yayıldı ve bir yıldan kısa bir süre sonra monarşinin otokratik yönetimi devrildi. Tarih yazmak budur. İran'ın özgürlük bayrağı Tebriz halkının elindedir."¹⁰³

"Azerbaycan ve Şeriatmedari Taraftarlarının Harekâtı" kitabının yazarı tarihçi Maşallah Rezmi "29 Behmen İsyanı" ile ilgili olarak "Amerika'nın Sesi" radyosuna verdiği demeçte, Tebriz'deki olayları başlatan kişinin Ayetullah Şeriatmedari olduğunu, o tarihte Tebriz'de Humeyni'nin henüz tanınmadığını belirtmiştir.

"Türkler İranda bin yıl hükümet etmişlerdir... İran'da tarihi hadiselerin Türkler tarafından ortaya çıkması yeni bir mesele değil. Her zaman böyle olmuştur. Dost ve düşman bilir ki, İran'da esas değişiklikler Türklerin eliyle olur... O hadiseye kadar millet Şahtan ve onun polis sistemi SAVAK'dan korkardı... 29 Behmen hadiselerinden sonra milletin korkusu bitti. Bundan sonra artık şaha bağlı olanlar ve şahı destekleyenler korkuyor, millet korkmuyordu. Bu bakımdan şah hükümetinin yıkılması oradan başlıyor,"

¹⁰¹ Bayır, a.g.m., s. 120.

¹⁰² Rehimli, Bayramzade, a.g.e., s. 135.

¹⁰³ "Devrim Lideri: İran'ın özgürlük bayrağını Tebrizliler taşımaktadır." <https://tr.irma.ir/news/85031388/Devrim-Lideri-%C4%B0ran-%C4%B1n-%C3%B6zg%C3%BCrl%C3%BCk-bayra%C4%9F%C4%B1n%C4%B1-Tebrizliler-ta%C5%9F%C4%B1maktad%C4%B1r> (Erişim tarihi: 20.04.2024).

diyerek İnkılabın başlangıcının Tebriz'deki 29 Behmen İsyanı olduğunu savunmuştur.¹⁰⁴

29 Behmen İsyanından sonra, 27 Şubat 1978 tarihinde Humeyni'nin Tebriz halkına gönderdiği tebrik mesajında Azerbaycan halkına selam göndermiş, kahramanlıklarını övmüştür.¹⁰⁵ Tebriz isyanında 300 kişi ölmüştür. Tebriz'in bu isyanı ile protestolar kararlı bir aşamaya girmiştir. Güney Azerbaycan'da bütün siyasi teşkilatlar örgütlenmeye başlamış ve büyük çaplı gösteriler yaygınlaşmıştır.¹⁰⁶ Azerbaycanlı nüfusun değişik kesimlerinden insanlar, "Şaha ölüm" çağrılarının ilk defa duyulduğu Tebriz olaylarına katıldılar. Gösterideki sloganlar, o zaman Azerbaycanlılar arasında yaygın olan değişik hedefleri ve kimlik biçimlerini yansıtıyordu.¹⁰⁷ Tebriz ayaklanmasından sonra, İran'ın her tarafında Şah karşıtı eylemler patlak verdi. Bu, Pehlevi rejiminin hakimiyetini sekteye uğratan katalizörlerden biriydi.¹⁰⁸

10 Mayıs 1978'de hükümet güçleri geleneksel olarak saygı gösterilen dini liderlerin evlerine sığınma hakkını da çiğnedi. Bir grup protestocuyu takip ederek Kum'da Ayetullah Şeriatmedari'nin evinde iki ilahiyat öğrencisini vurarak öldürdüler.¹⁰⁹ 4-5 Haziran tarihlerinde 800 öğrenci Tahran'da üniversiteden uzaklaştırıldı ve Humeyni halkı genel greve çağırdı. Arkasından da 18 Haziran'da halkı İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'yi devirmeye davet etti.¹¹⁰ Humeyni, Ekim ayı başında Irak'tan ayrılarak Fransa'ya gitmiş, burada Batı medyasının ilgi odağı olmuştur.¹¹¹

Devrimin en büyük gösterilerinden biri ise 10 Aralık'ta Tebriz'de düzenlendi; bu gösteriye 700.000 kişi katıldı. Aynı gün, Erdebil ve Zencan'da da büyük gösteriler düzenlendi.¹¹² 1978 Aralık ayının son günlerinde gösteriler anlık eylemler olmaktan çıkarak sürekli hale gelmeye başladı. Bazı şehirlerde Şah'a karşı eylemler yanında

¹⁰⁴ "Maşallah Rəzmi: '29 Bəhmən' üsyançıları Xomeyni deyil, Şəriətmedari tərəfdarları idilər", <https://www.amerikaninsesi.org/a/tebriz-29-behmen/3192799.html> (Erişim tarihi: 20.04.2024).

¹⁰⁵ Rehimli, Bayramzade, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁰⁶ Bayır, *a.g.m.*, s. 120.

¹⁰⁷ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 97.

¹⁰⁸ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 98.

¹⁰⁹ Shaffer *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 98.

¹¹⁰ Ören, *a.g.e.*, s. 157.

¹¹¹ Djalili, Kellner, *a.g.e.*, s. 114.

¹¹² Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 98.

Şah taraftarlarının da sokağa çıktıkları görüldü. Tebriz karşılıklı gösterilerin yapıldığı şehirlerin başında geliyordu. Sivil bir çatışmayı önlemek için kentteki ordu birliklerinin sayısı artırıldı. Tebriz'deki Türk ve Amerikan Konsolosları, ordu komutanlarının Şah karşıtı göstericilere ateş edilmesi emrini verdiklerini ancak askerlerin göstericilere ateş açmayı reddettiklerini açıkladılar.¹¹³ Dahası, gösteride görevleri gösteriyi bastırmak olan Tebriz garnizonu askerleri göstericilere katıldı.¹¹⁴

Humeyni'nin çağrısıyla halk Şah'ı devirmeye çağrılıyordu. Humeyni ile birlikte Paris'te bulunan Ayetullah Muntazeri, *Tercüman* gazetesine verdiği beyanatta Şah'ın sonunun geldiğini belirterek "Halk onu istemiyor. Bunu bütün dünya da görüyor" demiştir.¹¹⁵ De Groot da başlangıçta Şah'ı destekleyenlerin bile hukuksuz uygulamalar, baskı ve gözdağı uygulamaları nedeniyle ondan uzaklaştıklarını belirterek durumu, "*Yönetimi daha baskıcı, keyfi ve kişisel çıkarıcı hale geldikçe, 'ulusun' çıkarları doğrultusunda ilerleme isteyenlerin kuralcı coşkusu ile rejimin diktatörce uygulamaları arasında mesafe açıldı*"¹¹⁶ diye özetlemiştir. Şah'ın eşi Farah Pehlevi de anılarında o dönemdeki atmosferi aktarmıştır:

"Hastaneleri, okulları ve kütüphaneleri ziyaret ettiğim zaman da artık havanın bozulduğunu hissediyordum. Güvenliğimden sorumlu olanlardan kaçıp, coşkulu kalabalıkların önüne çıkabildiğim günler çok uzakta kalmıştı artık. Şimdi durumun hiç de iyi olmadığını açıkça seziyordum. İnsanlardan bazıları beni yüreklendirici sözlerle karşılarken, diğerleri benden uzak duruyorlardı. Ve ben onların düşmanca duygular beslediklerini hissediyordum. Bu nedenle insanlarla diyalogum kopmuştu, bu da son derecede kaygı vericiydi."¹¹⁷

ABD Savunma Bakanlığı raporlarına göre, resmi yetkililer çözümün Şah'ın görevden çekilmesi ve tüm yetkilerini orduya devretmesi ile mümkün olabileceğini söylüyorlardı. Raporda ayrıca, durumun daha da kötüleşmesi halinde, Şah'ın ülkeyi güvenlik içerisinde terk edebilmesi için hava kuvvetlerinin gereken önlemleri alacağına yer verilmekteydi. Nitekim Şah hava kuvvetlerini ziyaretinde oldukça

¹¹³ Süleyman Erkan, "CIA Günlük Raporlarına Göre İran'da Şah'ın Devrilmesi", *Turkish Studies*, Vol. 12/No. 12, 2017, s. 102.

¹¹⁴ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 99.

¹¹⁵ Ören, *a.g.e.*, s. 181.

¹¹⁶ De Groot, *a.g.e.*, s. 160.

¹¹⁷ Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 277.

sıcak bir şekilde karşılanmış ve büyük ilgi görmüştü. Bununla birlikte Şah, İngiliz Büyükelçisiyle yaptığı bir görüşmede, olayların kısa sürede yatışmasını beklemediğini fakat görevi bırakmayı da düşünmediğini belirtmişti.¹¹⁸ Muhammed Rıza Şah, tüm diktatörler gibi kendi propaganda ve illüzyonlarının esiri olma eğilimine girmiştir. Ülkenin gerçeklerinden izole edilmiş olan Şah, sorunların boyutunu ve devrimci tehdidi göz ardı etmiştir.¹¹⁹ Aslına bakılırsa Şahın bir grup akademisyenden talep ettiği, ülkenin durumu ile ilgili araştırma raporunda bahse konu hoşnutsuzluklar ortaya konulmuştu. Rapor, kuşkusuz hükümetin dikkatini çekmesi gereken bir çalışmaydı. Farah Pehlevi, Şahın raporu yetkililere iletildiğini, onların da belki yeterince ciddiye almadığını ifade etmiştir.¹²⁰

Şah'a 1974'te kanser teşhisi konulmuş, durumun kötüleşmesi üzerine, 1978 baharından itibaren halk arasına çıkmayı bırakmıştı. Resmî açıklama "soğuk algınlığı" yaşadığı yönündeydi. Şah'ı tedavi etmeye çalışan Fransız doktorlar Bernard ve Flandrin, kanserini durdurmaya çalışmak için ona depresyona neden olabilen ve düşünmeyi bozabilen bir ilaç olan prednizonu aldirdılar.¹²¹ Farah Pehlevi, eşinin rahatsızlığından teşhisten üç yıl sonra haberi olduğunu, doktorların açıklamasından önce bunun farkına varamadığını anlatmıştır.¹²²

Ülke çapındaki protestolar ve grevler İran'ı kasıp kavururken, Şah tamamen pasif ve kararsız hale gelmiş, boş gözlerle saatlerce uzaya bakar olmuştu. Normalde ilgi odağı olmayı seven Şah'ın inzivaya çekilmesi, sağlık durumu hakkında her türlü söylentiyi ateşledi ve tanrısal bir hükümdar olarak sunulan adamın yanılabilir olduğu ortaya çıktığından imparatorluk gizemine zarar verdi. Haziran 1978'de Şah'ın Fransız doktorları ilk kez Fransız hükümetine Şah'ın kanserinin ne kadar ciddi olduğunu açıkladılar ve Eylül ayında Fransız hükümeti, Amerikan hükümetine Şah'ın

¹¹⁸ Erkan, a.g.m., s. 102

¹¹⁹ Seçil Özdemir, "Toplumsal Hareket Teorisi Çerçevesinde Tütün Devrimi'nden 1970'li yıllara İran'da Kitleli Protestolar", *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)*, C. XVII/S. 33, Aralık 2023, s. 336.

¹²⁰ Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 259.

¹²¹ Shahbaz, a.g.m., s. 100.

¹²² Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 242.

kanserden ölmekte olduğunu bildirdi. O zamana kadar ABD'li yetkililerin Şah'a dört yıl önce kanser teşhisi konulduğundan bile haberleri yoktu.¹²³

21 Kasım 1978'de ABD Hazine Bakanı Michael Blumenthal, Şah'la görüşmek üzere Tahran'ı ziyaret etti ve Başkan Jimmy Carter'a “*Bu adam bir hortlak*” diye rapor verdi, zira artık kanserin tahribatı gizlenemez hale gelmişti.¹²⁴ Ocak ayı başında, Şahın tedavi olmak ve dinlenmek amacıyla yurtdışına gideceği açıklandı. Olayların gelişimine bakıldığında bu seyahat hiç de şaşırtıcı gelmemiştir. Zira toplumun büyük bir bölümünde Şah'ın ülkeyi terk edeceği inancı yerleşmeye başlamıştı. Dönemin Genel Kurmay Başkanı Karabagi de, Şah'ın bu dönemde ülkeden ayrılmasının toplumda, özellikle de silahlı kuvvetlerde yaratacağı olumsuz durumu bizzat Şah'a iletmiştir. Şah ise “Siz her şeyden haberdar değilsiniz! Bir plan ve program söz konusudur” diyerek konunun kapanmasını sağlamıştır.¹²⁵ 16 Ocak 1979 tarihinde beklenen gelişme gerçekleşti ve Şah ile eşi İmparatoriçe Farah Diba ülkeden ayrıldılar.¹²⁶ Karabagi, Şah'ın uçağa binmeden önce kendisine uzatılan Kuran'ı öptüğünü, sonrasında ise pilot kabinine geçerek uçağı bizzat havalandırarak ülkeden ayrıldığını aktarıyor.¹²⁷

5. Pehlevi Hanedanının Sonu ve Humeyni İktidarı

Şah'ın ülkeden ayrılmasından sonra uzun yıllardır sürgünde olan Humeyni'nin İran'a döneceği yönündeki söylentiler artmaya başladı. Basında Humeyni'nin 26 Ocak 1979 tarihinde İran'a gelmek istediği ilan edilmesi üzerine toplanan Milli Güvenlik Kurulu “Mehrabad Havaalanı'nın uçakların inişine elverişli olmaması nedeniyle kapalı” olduğunu ilan ederek Humeyni'nin gelişi engellenmeye çalışılmıştır.¹²⁸ Başbakan Bahtiyar'ın başkanlığında toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nun kararına rağmen birkaç gün sonra Bahtiyar, yerli ve yabancı basın

¹²³ Shahbaz, a.g.m., s. 101.

¹²⁴ Shahbaz, a.g.m., s. 104.

¹²⁵ Karabagi, a.g.e., ss. 197-198, Farah Pehlevi, a.g.e., s. 290.

¹²⁶ Yurdakurban, a.g.t., s. 13.

¹²⁷ Karabagi, a.g.e., s. 228.

¹²⁸ Karabagi, a.g.e., ss. 275-276.

mensupları ile yaptığı toplantıda havaalanının derhal açılacağını ve Humeyni'nin ülkeye gelmesi için hiçbir engelin kalmadığını açıklamıştır.

Bahtiyar'a bu açıklaması sorulduğunda, konuyu Amerika ve İngiltere büyükelçileri ile birlikte ele aldıklarını ve Ayetullah Humeyni ülkeye dönmediği müddetçe ülkenin sükûnete kavuşmayacağı sonucuna ulaştıklarını ifade ederek; "Kendisi Tahran'da bir iki gün kalıp Kum'a gidecek ve sair Ayetullahların arasına karışıp yavaş yavaş unutulup gidecek. Biz de bu yolla ülkede sükûneti sağlamış olacağız" demiştir.¹²⁹

Sükunetin sağlanması bir yana, Ören'in ifade ettiği gibi, büyük çılgınlıklarla Humeyni'yi karşılayan halk, her yerde Pehlevilere ait heykelleri yıkmış, hanedana ait mallar ve kurumlar yağmalanmış, bankalar basılmış, Şah taraftarı insan avı başlatılmıştır.¹³⁰

Humeyni'nin ülkeye döndükten sonra Kum şehrine yerleşip sadece dini işlerle uğraşacağı şeklindeki düşüncenin ne kadar yanlış olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Kum şehrine gitmek yerine şehrin merkezinde ve her türlü yayın donanımına sahip olan Refah Medresesi'ne yerleşen Humeyni, radyo ve televizyonlarda yayınlanan konuşmasında:

"Ben bir hükümet atayacağım. Mevcut hükümetin başını ezeceğim... Bu yasadışı hükümet gitmelidir... Milletın oylarına dayanan, Allah'ın hükümlerine dayanan bir hükümet kurulmalıdır. Bu adam yerinde kalıp Amerika'nın emriyle bazı şirret kişileri milleti katletmeye mi teşvik etmelidir?"¹³¹

Humeyni vakit geçirmeden Millî Cephe'de Musaddık'ın ilk yardımcısı Mehdi Bazargan'ı başbakan tayin etti. Yeni atadığı hükümete karşı çıkmanın şeriata karşı çıkmak anlamına geleceğini, ilahi hükümete karşı ayaklanmanın ise Allah'a karşı ayaklanmak olacağını açıklamıştır.¹³² Bazargan'ın atanma kararı, İhtilalin önderi olan Tebrizliler ve düşüncelerine bir saygı ifadesiydi. Çünkü Azerbaycan'ın Bazargan şehrinden olan Mehdi, Türkmen'di ve milliyetçi bir kişiliğe sâhip, Batı Liberalizmini benimsemiş, lâik düşünceli fakat dindar birisi idi. Mehdi, işte bu

¹²⁹ Karabagi, *a.g.e.*, s. 333.

¹³⁰ Ören, *a.g.e.*, s. 187.

¹³¹ Karabagi, *a.g.e.*, s. 354.

¹³² Karabagi, *a.g.e.*, s. 357.

özellikleriyle ileride devrim Fars Milliyetçiliği istikametinde yön değiştirirken Humeyni için: “Şahın sarıklısıdır” diyecekti.¹³³

Humeyni'nin ülkeye döndükten sonra attığı adımlar neticesinde, bir dönem kendisini idamdan kurtaran Şeriatmedari ile aralarındaki görüş farklılıkları artmıştır. Şeriatmedari, din adamlarının devlet işlerinde aktif rol almasına ve bütün yetkilerin Velayet-i Fakih makamında toplanmasına karşıydı.¹³⁴ İlimli bir anayasacı olarak tanınan 1905 Tebriz doğumlu din adamı Şeriatmedari, Pişeveri hareketinin gerçekleştiği dönemde Tebriz'de bulunmuş ve burada dersler vermiştir.¹³⁵ Dini çalışmaları nedeniyle Kum'da bulunduğu sürede de Azerbaycan bölgesi ile bağlantısını hiç koparmayan Şeriatmedari'ye Azerbaycan halkının çoğunluğu büyük saygı gösteriyordu.¹³⁶

1979 yılında bir dergide yayınlanan röportajında Şeriatmedari, kurucu meclisten umutlu olduğunu belirtmiştir. Şah dönemindeki uygulamaların aksine ülkedeki halkların kendi dillerini, kültürlerini koruması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisine Ayetullah Humeyni ile görüş farklılıkları sorulduğunda ise;

“Biz onlarla ayrı ayrı fikirlere sahibiz. Bugün birbirimizden ayrılmıyorsak, inkılap hareketinin neticeye bağlanıncaya kadar birliği bozmadan korumaya matuftur. İslam anayasamız ilan edildikten sonra herkes öz yerini alacaktır. Bizim yerimiz ise 17.5 milyon Azerbaycan Türkünü doğurup büyüten Tebriz olacaktır.”¹³⁷

Humeyni taraftarlarının *İslam Cumhuriyeti Partisi*'ni kurmalarının hemen akabinde Şeriatmedari taraftarları da *Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi*'ni (MHCP) kurmuşlardır.¹³⁸ Şeriatmedari ve MHCP, bölünme olmadan ülke içindeki azınlıklara haklarının verilmesini talep ediyordu. Bu dönemde kurulan Encümen-i Azerbaycan da, Türk dili ve kültürünün tanınması, eğitimde ve idari mekanizmada Türkçenin de kullanılmasını istiyor, bölge için özerklik talebinde bulunuyordu.¹³⁹

¹³³ Bademci, *a.g.e.*, s. 624.

¹³⁴ Yenisey, *a.g.e.*, s. 163.

¹³⁵ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 188.

¹³⁶ Shaffer *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 101.

¹³⁷ Ören, *a.g.e.*, s. 203.

¹³⁸ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 190.

¹³⁹ Erendor, *a.g.e.*, s. 371; Ören, *a.g.e.*, s. 202.

1979 yılının Ekim ayında, Şeriatmedari'ye yönelik suikast girişimi haberlerinin yayınlanması halkta büyük bir tepkiye yol açmıştır. Devlet radyosu, suikast girişimini Afganlıların gerçekleştirdiğini açıklayıp ayrıntılı bilgi vermektan kaçınmasına rağmen, Ören'e göre suikastı hazırlayanlar Humeyni yanlılarıydı.¹⁴⁰ Sarıkaya da, herkesin olayın Humeyni yanlılarınca gerçekleştirildiğine inandığını belirtmiş ancak suikast girişiminin tarihi olarak ise, 1979 yılının Aralık ayını işaret etmiştir.¹⁴¹ Shaffer da, saldırının referandumdan hemen sonra, 5 Aralık tarihinde gerçekleştirildiğini belirterek, saldırının amacının Şeriatmedari'yi korkutmak ve MHCP'nin faaliyetlerini engellemek amacıyla yetkililer tarafından düzenlenmiş olabileceğini ifade etmiştir.¹⁴²

Ayetullah Şeriatmedari'nin muhalefetine rağmen meclis, 15 Kasım 1979 tarihinde yeni İran Anayasası'na son şeklini verip kabul etmiştir. Humeyni, halkın her kesiminden yeni anayasayı kabul yönünde oy kullanmalarını istemiştir. Şeriatmedari ise yeni anayasada başta Humeyni'ye verilen yetkiler olmak üzere bazı maddelerine karşıdır.¹⁴³ Şeriatmedari'nin muhalefeti ve Azerbaycan halkının 2 Aralık 1979 tarihli referandumu boykot etmelerine rağmen Tebriz Radyosu'nun Şeriatmedari'nin oylamada Anayasa lehinde oy kullanılması yönünde fetva verdiğini ifade eden bir bildiri yayınlaması bölgede tansiyonu yükseltmiştir. Halk, bu yanlış bilgidan haberdar olur olmaz öfkelenerek meydanlara çıkmıştır. Tebriz halkı, medyanın kendilerine yönelik haksız muamelede bulunduğunu ve referanduma hile karıştırıldığı gerekçesiyle protesto gösterileri yapmıştır.¹⁴⁴

Protestoları takiben göstericiler radyo ve sivil havaalanının kontrolünü de ele geçirmişlerdir. Olaylar Tebriz dışına da yayılmış, örneğin Erdebil'de MHCP taraftarları cezaevindeki tutukluları serbest bırakıp yerine Humeyni'ye bağlı muhafızları hapsedmişlerdir. Olayların kontrolden çıktığı bu dönemde Humeyni, Şeriatmedari'yi evinde ziyaret ederek uzlaşma girişiminde bulunurken aynı zamanda da Tebriz'i bombalayabileceklerini ilan ederek tehditte bulunmuştur.¹⁴⁵ Şeriatmedari'nin en büyük kaygısı kan dökülmesiydi. Bu nedenle göstericilerden iletişim kulesi ve diğer devlet kurumlarını boşaltmalarını ve buraları hükümet

¹⁴⁰ Ören, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁴¹ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁴² Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 112.

¹⁴³ Ören, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴⁴ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 112.

¹⁴⁵ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 191.

güçlerine teslim etmelerini istemişti. Şeriatmedari'nin çağrısına uyan eylemciler bahse konu yerleri teslim etmelerine rağmen hükümet güçleri MHCP'nin ofislerine saldırmaya başlamış ve birçok eylemciyi tutuklamıştı.¹⁴⁶

Bölgede olaylar bir türlü durulmamış, Tebriz'de Şeriatmedari taraftarlarının katılımı ile 700.000 kişilik bir protesto gösterisi yapılmıştır. Hükümet güçleri ile MHCP'liler arasında çatışmalar sürmüş, Humeyni, bölgeye dışarıdan takviye birlikler göndermek zorunda kalmıştır.¹⁴⁷

Shaffer'e göre, 1979 yılının Aralık ayında yaşanan olaylar, çok sayıda Azerbaycan Türkünün yeni kurulan İslam Cumhuriyeti ile ilişkilerinde dönüm noktası oldu. Bilhassa, Azerbaycan halkının çok değer verdiği Şeriatmedari'nin, yeni rejim tarafından dışlandığına ve küçük görüldüğüne şahit oldular. Bu durum da onların çoğunun yeni hükümete karşı düşmanlık beslemesine neden oldu.¹⁴⁸ Attar'a göre, yapılan işkenceler nedeniyle, işlemediği halde Amerikan casusluğu dahil hakkındaki suçlamaları kabul edip, Humeyni'den affını isteyen Şeriatmedari, öldüğü güne kadar ev hapsinde tutuldu.¹⁴⁹ Ne yazık ki bu süreçte, ilaçlarını almasına bile izin verilmedi.¹⁵⁰

Şah rejiminin devrilip İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1979 yılında oluşan nisbi hürriyet ortamında birden bire Türkçe yayınlarda bir patlama yaşanmıştır.¹⁵¹ Bu dönemde Tebriz'de popüler olan *Yoldaş* gazetesi, hükümetin desteği ile kurulan *İslami Birlik*, yeniden yayın hayatına başlayan *Molla Nasreddin* gazetelerinin yanı sıra *Dede Korkut*, *Koroğlu*, *Işık*, *Çenlibel* ve *Azerbaycan'ın Sesi* başta olmak üzere sayısız gazete ve dergi yayın hayatına başlamış olmasına rağmen çoğunluğu yayınlarnı devam ettirememişlerdir.¹⁵² Bazıları maddi sıkıntılar nedeniyle birkaç sayı çıktıktan sonra yayın hayatını sonlandırmış, bir kısmı ise ilerleyen süreçte İran yönetimi tarafından çeşitli bahaneler ile kapatılmıştır.¹⁵³ O

¹⁴⁶ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 115.

¹⁴⁷ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁴⁸ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 117.

¹⁴⁹ Attar, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁵⁰ Albayrak, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁵¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, Talip Doğan, *İran'da Türkler ve Türkçe*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s. 15.

¹⁵² Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, ss. 103-104.

¹⁵³ Gökdağ, Doğan, *a.g.e.*, s. 16.

dönemde yayın hayatına başlayıp da, günümüzde de bunu sürdürebilen bir tek *Varlık* dergisi olmuştur.

Varlık dergisi 1979 yılının Nisan ayında yayın hayatına başladı. Dergiyi çıkaran Doktor Cevat Heyet, Azerbaycanlı Türk kimliği ile gurur duyan, ancak İranlı mensubiyetinden de imtina etmeyen İran Türklerinin önemli aydınlarından biridir.¹⁵⁴ 25 Mayıs 1925 tarihinde Tebriz’de doğan Cevat Heyet’in babası Mirza Ali Heyet meşrutiyet döneminin önemli isimlerindedir. Mirza Ali Heyet’in başkanlığını yaptığı heyet, meşrutiyetin kazanılmasında önemli roller üstlenmiştir. Sonraki dönemde de İran’ın adli teşkilatında önemli vazifeler yürütmüştür.¹⁵⁵ Ali Heyet her zaman Türk Dünyası ve İslam Devletleri arasında iyi ilişkiler geliştirilmesi uğrunda çabalar sarfetmiş, bu düşüncelerini çevresine ve evlatlarına da aşılamıştır.¹⁵⁶

Aslen cerrah olan Cevat Heyet, yarım asırdan fazla süredir yasaklanmış ve köreltilmiş olan kendi halkının dilini ve edebiyatını yeniden hayata döndürmenin yanı sıra soydaşlarına da öğretebilmek gayesiyle, kendisi ile aynı görüşleri paylaşan dostları ile *Varlık* dergisini çıkarmaya başlamıştır.¹⁵⁷ Derginin 12 yıl boyunca başyazarı Hamit Nutki olmuş vefatının ardından ise Cevat Heyet bu görevi üstlenmiştir.¹⁵⁸ Dergi, siyasi, edebi ve içtimai platformlarda milli dil ve onun dirilişi hakkındaki meseleleri ele almakla birlikte, ana dilin tarihi, Türk lehçeleri içindeki yeri ve önemi, üslup zenginliği gibi konuların araştırılmasında önemli roller üstlenmiştir.¹⁵⁹ Milli dil ve kültür meselelerinde devrimci bir üslup yerine, tarih, kültür, folklor ve manevi değerlerin gücünden faydalanması, ilmi potansiyeli yüksek ve özverili kadrolara sahip olması da derginin uzun ömürlü olmasını sağlamıştır.¹⁶⁰

Derginin adının *Varlık* olarak seçilmesindeki amaç, Azerbaycan Türklerinin ve onlara has kültürlerinin İran’da Pehlevi rejimi altında mevcudiyetini devam

¹⁵⁴ Yegane Hacıyeva, *İran İslam İnkılabından Sonra Cenubi Azerbaycanlıların Anadili Uğrunda Mübarizesi (1979-2005. yıllar)*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakı, 2017, s. 159.

¹⁵⁵ Selahaddin Bekki, “Doktor Cevat Hey’et 75 Yaşında”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum, 2001, s. 287.

¹⁵⁶ Pervane Memmedli, *Cenubi Azerbaycan Matbuat Tarihi*, Elm, Bakı, 2009, s. 152.

¹⁵⁷ Bekki, a.g.m., s. 288.

¹⁵⁸ Esra Kürüm, “Prof. Dr. Cevat Heyet’in ‘Varlık’ını Adadığı Azerbaycan ve Türk Milliyetçiliği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Temmuz, 2018, s. 182.

¹⁵⁹ Hacıyeva, a.g.e., s. 179.

¹⁶⁰ Hacıyeva, a.g.e., s. 180.

ettirdiğini ve kimliklerini yok edemediğini ilan etmektir.¹⁶¹ Bununla birlikte derginin ilk çıktığı yıllarda, uzun süre dillerinden uzak kalmış, Farsça tahsil görmüş Azerbaycan Türkleri için öz dillerinde okuyup yazmak da büyük problemdi. Bu nedenle derginin yayını iki dili, Türkçe ve Farsça oldu.¹⁶²

1982 yılında İran rejiminin muhalif medyaya yönelik açık ve gizli operasyonlarından Türklere ait dergi ve gazeteler de nasibini almış, bu süreçte ya kapatılmış ya da zorluklar nedeniyle kendiliğinden kapanmıştır. Bu devirde Azerbaycan aydınları, sadece *Varlık* dergisinde siyasi rejimin kabul ettiği çerçevede de olsa, milli maarifçilik istikametinde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.¹⁶³ Böylesine sıkıntılı bir durumda, ana dilli matbuatın yaşatılabilmesi adına mevcut rejimle münasebetlerde problem yaratabilecek yazılara mesafeli durulması, M. Zehtabi, E. Kemali gibi keskin siyasi duruşları olan yazarların dergiden uzaklaşmalarına neden oldu. Ana dilinde muntazam işlere imza atan tek matbuat organını yaşatabilmek adına verilen bu manevi kurbanların yanı sıra maddi kayıplar da azımsanamayacak seviyedeydi.¹⁶⁴

Varlık Dergisi sadece Azerbaycan ve İran'da değil, Amerika ve Avrupa'da da yayılmış, okuyucu bulmuştur.¹⁶⁵ Bu anlamda dergi, sadece güney ve kuzey Azerbaycan arasında birlik köprüsü olmayıp, bütün Türk dünyasının dünü, bugünü ve yarını hakkında ilmi ve edebi yazılar ile Türk halklarının birliğine hizmet etmektedir.¹⁶⁶

Humeyni'nin gerek devrim sürecinde gerekse devrimin ilk anlarındaki pozitif ve kucaklayıcı tavrı kısa sürede tersine dönmüştür. Bu durumdan menfi anlamda en fazla etkilenenler de devrim sürecine destek veren Türkler olmuştur. Çizgen'e göre Humeyni'nin devrimden sonraki bir yılda uyguladığı rehabilitasyon, uzlaşma amacıyla değil, kurumlaşmak için zaman kazanma operasyonuydu. Bu dönem ve Bazargan hükümeti ise ilk ve son özgürlük soluğuydu.¹⁶⁷ Shaffer'e göre İslam

¹⁶¹ Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, s. 102.

¹⁶² Memmedli, *a.g.e.*, ss. 145-146.

¹⁶³ Hacıyeva, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁶⁴ Memmedli, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶⁵ Kürüm, *a.g.m.*, s. 185.

¹⁶⁶ Memmedli, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁶⁷ Çizgen, *a.g.e.*, s. 112.

Cumhuriyeti resmi olarak devlet ideolojisi olarak İslam'ı benimsemesine rağmen Pehlevi'nin İran merkezli politikalarını sürdürdü.¹⁶⁸ Pehleviler döneminde devlet yatırımlarının büyük çoğunluğu Fars nüfusun yoğun olduğu bölgelere yapılmakta, Tebriz gibi Türklerin yaşadığı bölgeler kasıtlı olarak geri bırakılmaktaydı. 79 devrimi sonrası da bu kural değişmemişti. Bu dönemde de tüm yatırımlar Fars nüfusun yoğun olduğu bölgelere yapılmaya devam etti. Ülkede yaşayan Türklere göre Tebriz'in geri bırakılması ve özellikle İsfahan'ın öne çıkarılması yazılmamış bir kuraldı.¹⁶⁹ Rıza Şah zamanında resmî ideoloji haline gelen Azerbaycan Türkleri'nin aslında Türk olmayıp sonradan Türkleşen bir topluluk olduğu şeklindeki iddia ne yazık ki bu dönemde de işlenmeye devam etmiştir. Örneğin, 2020'de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ikinci ve üçüncü sınıflara yönelik yayınlanan bir dergide ve "Azerilerin" aslında dilleri birkaç yüzyıl önce değişen Farslar olduğunu iddia edilmiştir.¹⁷⁰ Yine Pehlevi döneminde uygulanan bilhassa Azerbaycan bölgesindeki yerleşim yerlerinin sınırları ve statülerinin değiştirilerek demografik olarak vilayetlerin belirli bir etnik azınlık tarafından domine edilmesini önlemek ya da etnik grupları birkaç vilayet arasında bölme uygulamasının bir benzeri de Tahran'ın 1993'te Erdebil'i kurarak iki vilayete böldüğü Doğu Azerbaycan'da yaşanmıştır.¹⁷¹

---

¹⁶⁸ Brenda Shaffer, *Iran Is More Than Persia: Ethnic Politics in the Islamic Republic*, FDD Press, Washington, 2021, s. 10.

¹⁶⁹ Yasin Sarı, *İran'da Bir Futbol Kulübü: Traktor Sazi ve İran'daki Türk Kimliği*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2019, s. 171.

¹⁷⁰ Shaffer, *Iran Is More Than Persia*, s. 19.

¹⁷¹ Shaffer, *Iran Is More Than Persia*, s. 23.

SONUÇ

Türkler İran coğrafyasında yüzlerce yıldır varlıklarını sürdürmüş, Gazneliler Devleti'nden (961-1186), Kaçar Hanedanı'nın yıkılışına kadar (1796-1925) bölgenin yönetimi daima Türklerin elinde olmuştur. İran coğrafyası, Türk kimliği açısından özel bir önemi haizdir ve geçmişte olduğu gibi, bugün de Türklerin kadim kültür ve siyasi coğrafyasıdır. Günümüzde, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olmak üzere 7 bağımsız Türk Devleti ve bir o kadar da özerk Türk Cumhuriyeti mevcuttur. Türklerin nüfus olarak, Türkiye'den sonra en fazla yaşadığı yer İran'dır. Bölgede Türk varlığı Anadolu'dan daha uzun bir geçmişe sahiptir. Bütün bu tarihi ve kültürel mirasa rağmen, İran ve İran Türklüğü, Türk dünyasında, Türk kültür ve siyasetinde gerektiği gibi yer almamaktadır. Türkler için bu kadar önemli bir coğrafyanın ve hatırı sayılır bir oranda Türk'ün yaşadığı bir ülkenin Türk dünyasında yeteri kadar incelenmemesi önemli bir eksikliklerdir.

Çalışmada ele alınan Güney Azerbaycan (İran Azerbaycan'ı), adından da anlaşılacağı üzere Azerbaycan coğrafyasının günümüzde İran sınırları içinde kalan bölümünü ifade etmektedir. Burası, İran içinde en yoğun Türk nüfusunu barındıran bölgedir. Rus-Kaçar mücadelesi sonucunda XIX. yüzyıl başlarında Azerbaycan coğrafyası ikiye ayrılmış, Aras nehrinin kuzeyinde kalan kısım Kuzey Azerbaycan (Rus Azerbaycan'ı, günümüzde ise Azerbaycan Cumhuriyeti), güneyde kalan kısım ise halihazırda İran idaresindeki Güney Azerbaycan'dır. Bu bölünme tamamen iki farklı devletin mücadelesi sonunda olmuş, bugün bile etkisi devam eden "Bütöv Azerbaycan" hayalinin canlı kalmasına neden olmuştur.

Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık ve hak arama mücadeleleri gerek Kaçar idaresinde gerekse Pehlevi ve son olarak da İran İslam Cumhuriyeti idaresi altında sürmüştür. İncelediğimiz 1906-1979 yılları arasında Güney Azerbaycan Türklerinin mücadelelerinin doruğa çıktığı dönemler;

- 1906 -1911 Meşrutiyet Hareketi
- 1920 Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti

- 1945-1946 Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan Millî Hükümeti
- 1979 Devrimi dönemi sayılabilir. Bu dönemlerin hepsinde Güney Azerbaycan Türkleri etkin olarak rol almıştır.

Kaçar idaresi altında Güney Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesinde ülkenin bölünmesi ve yeni bir devlet kurulması gibi bir amaç yoktur. Bu dönemdeki en büyük problem ve başkaldırının sebebi yönetenlerin keyfi idaresi, haksızlıklar, ülkenin içinde bulunduğu mali ve idari darboğaz ile paralel olarak artan dış güçlerin ülkedeki etkisidir. Dış güçler bu dönemde o denli etkindir ki ülkeyi yöneten Şah'ın Tahran dışında etkisi sınırlı olup düzenli bir ordusu bile bulunmamaktadır. Ülkenin ekonomik kaynakları da yabancı devletlerin ya da yabancı devlet vatandaşlarının hâkimiyetindedir.

1906 Meşrutiyet Devrimi döneminde başta Tebriz olmak üzere Güney Azerbaycan halkının ortak mücadelesinin merkezinde ülkenin daha müreffeh, ekonomik ve siyasi yönden bağımsız bir yapıya bürünmesi arzusu bulunmaktadır. Bu nedenle Güney Azerbaycan Türkleri, Meşrutiyetin ilanı ve daha sonrasında da Şah tarafından kaldırılan meşrutî yönetimin yeniden tesisi için mücadelelerini sürdürmüşler ve bu hareketleri ile de ülkenin diğer bölgelerine öncü olmuşlardır.

Meşrutiyet akımının ülkede yerleşmesi için gerçekleşen mücadelelerde Güney Azerbaycan en ön saflarda yer almıştır. Bu amaçla gizli ve açık örgütlenmeler ilk olarak bu bölgede görülmüş, meşrutiyetin fikri temelleri de bu bölgede atılmıştır. 1908 senesinde Şah tarafından meclisin bombalanarak meşrutiyetin kaldırılmasına da ilk tepki bölge halkından gelmiş, meclis darbesi ile eşzamanlı olarak Tebriz merkezli Güney Azerbaycan bölgesinde meşrutiyetin yeniden tesisi amaçlı mücadele başlamıştır.

Güney Azerbaycan halkı, başta Ali Mösyö ve Settar Han gibi isimlerin önderliğinde Tahran yönetimine karşı meşrutiyet mücadelesini bir yıla yakın süre başarı ile sürdürmüş, bu süreç Rus birliklerinin bölgeyi işgali ile akamete uğrasa da ülkenin diğer bölgelerindeki hareketlere hem zaman hem de moral kaynağı olmuş, sonuçta da anayasal rejimin yeniden ilanı için zaman ve zemin hazırlamıştır.

I. Dünya Savaşı zamanında İran, savaşı güçlerin mücadele alanı olmuş ve ülke, Rusya ve İngiltere gibi devletlerin işgaline maruz kalmıştır. Ülkenin devamlı olarak yabancı güçlerce işgali ve halkın yaşadığı ekonomik ve siyasi sıkıntılar nedeniyle yine Güney Azerbaycan merkezli olmak üzere din adamı ve siyasetçi Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde Tahran yönetimi ve dış güçlere karşı bağımsızlık mücadelesi başlamış, mücadele sonunda 1920 senesinde Tebriz merkezli Azadistan Devleti kurulmuştur.

Hıyabani önderliğindeki hareket, bağımsızlığı amaçlarken ülkeyi bölmek ve İran'dan bağımsız müstakil bir devlet kurma amacı gütmemiştir. Hıyabani'nin öncelikli amacı tüm ülkenin bağımsızlığı, kendi kendine yeten ve dış müdahale olmadan kendi kendini yöneten bir İran olmuştur. Bu amacı gerçekleştirmenin zorluğu karşısında ise mücadele merkezini Azerbaycan olarak belirlemiş ve bağımsızlık ateşinin bu bölgeden başlayarak tüm ülkeye yayılmasını hedeflemiştir. Hıyabani ve onun kurduğu Azadistan Devleti'nin ömrü kısa olsa da bölgedeki bağımsızlık ateşini canlı tutması ve kısa süreli yönetiminde yapmış olduğu ekonomik, siyasi ve kültürel atılımlar bölgenin daha sonraki yıllardaki bağımsızlık mücadelelerine ışık olmuştur.

Güney Azerbaycan'ın meşrutiyet mücadelesi ve ardından gelen Hıyabani hareketi, Kaçar yönetiminin iyice gözden düşmesine neden olmuş, bir anlamda da ne yazık ki İngiliz destekli Fars Milliyetçisi Pehlevi Hanedanı'nın yolunu açmıştır. Kazak birliklerindeki görevinde hızla yükselen Rıza Han'ın ülkenin yönetimini tamamen ele geçirerek kendini Şah ilan etmesi ile birlikte ülkedeki azınlıklar ve özellikle de Türkler açısından felaket olmuştur. Rıza Şah ve oğlu Muhammed Rıza Pehlevi dönemlerinde Güney Azerbaycan halkı büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Bölgede yaklaşık bin yıldır süren Türk hakimiyetinden sonra iktidarı ele geçiren Fars milliyetçisi yeni yönetim ile Türkler, ikinci sınıf vatandaş haline gelmişlerdir.

Katı bir yönetim tarzı benimseyen Rıza Pehlevi bölgedeki Türk nüfusa karşı siyasi, ekonomik ve kültürel yönden tam bir baskı rejimi oluşturmuştur. Yeni yönetime göre bölgede yaşayanlar Türk değil sonradan Türkleştirilmiş topluluklardır. Tarihi gerçeklikten yoksun ve taraflı tezleri uyarınca da bölge halkının dilleri ve

kültürleri üzerinde planlı ve sistematik baskı oluşturmaya başlamışlardır. Bu çerçevede bölgede Türkçenin kullanımı yasaklanmış, eğitim ve resmî işlemlerin sadece Farsça yapılmasına izin verilmiştir. Türkçe üzerindeki baskı bu kadarla da sınırlı kalmamış yüzlerce yıllık Türkçe yer isimleri değiştirilmiş, Türkçe konuşmak, ağıt yakmak; cenaze merasimlerinde bile yasaklanmıştır.

Ekonomik yönden bölgenin gerilemesi için planlı çalışmalar yürütülmüştür. Yatırımların büyük bölümü Fars nüfusun yoğun olduğu bölgelere kaydırılmış, bölge halkı sistematik olarak fakirleştirilerek başka bölgelere göç etmeleri sağlanmıştır. Bu uygulama ile bölgenin demografik yapısının değiştirilmesi ve Türklerin belli bölgelerde yoğunluklarının azaltılarak Fars toplumu içinde asimile olmaları hesaplanmıştır. Türk Kaçar yönetimi zamanında kötü ekonomi, keyfi yönetim ve yabancı devletlerin ülke üzerindeki hakimiyetine karşı mücadele eden Güney Azerbaycan halkı için yeni dönem kimliklerini koruma ve varoluş mücadelesine dönmüştür.

Pehlevi Hanedanı döneminde Güney Azerbaycan adına en önemli bağımsızlık mücadelesi 1945-1946 yıllarındaki Seyid Cafer Pişeveri önderliğindeki Demokrat Parti ve Azerbaycan Millî Hükümeti deneyimi olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın akabinde bölgedeki siyasi ve askerî durumun da elverişli hale gelmesi ile hız kazanan bağımsızlık hareketi 12 Aralık 1945 (21 Azer 1324) tarihinde Tebriz'de Millî Meclis'in ilk oturumu ile resmî bir statü kazanmış oldu. Halkın iradesi ile aynı tarihte kurulan Azerbaycan Millî Hükümeti, kurulduğu andan itibaren Azerbaycan halkının siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda gelişimi için yasama faaliyetleri yürütürken aynı zamanda bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda eğitim, sağlık, altyapı gibi alanlarda adımlar atılmaya, yatırımlar hayata geçirilmeye başlamıştır. Millî Hükümet'in ilk teşekkülünde Dışişleri Bakanı bulunmayışı da Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak istemediklerinin bir göstergesiydi.

Millî Hükümetin kurulmasında Sovyetler Birliği'nin desteği inkâr edilemez. Ancak bu hususu bölgedeki bağımsızlık hareketinin merkezine oturtmak da Güney Azerbaycan halkının yıllardır yürüttüğü mücadeleye karşı haksızlık olur. Zira bölge geçmişte Kaçar idaresinde de görüldüğü üzere demokrasi ve bağımsızlık

hareketlerinin merkezi olmuş, bu durum 1979 devrimine götüren süreçte de devam etmiştir.

Millî Hükümetin bölgeye yönelik faaliyetleri Tahran'daki merkezi hükümetin yanı sıra İngiltere ve ABD gibi güçleri de rahatsız etmiştir. Bölgede Sovyet destekli bir hükümet istemeyen dış güçler bu nedenle Tahran Hükümeti'nin yanında yer almıştır. Sovyetler ise hem Batı ile bir çatışmaya girmemek, hem de bölgedeki zengin petrol kaynaklarından maksimum seviyede faydalanabilmek amacıyla Millî Hükümete verdiği desteği çekmiş, Tahran yönetimi ile anlaşma yoluna giderek bölge halkını yüzüstü bırakmıştır.

1946 yılında Sovyet birliklerinin bölgeden çekilmesi ile birlikte ABD destekli Tahran Hükümetine bağlı birlikler bölgeye saldırmış, bölgeyi kısa sürede işgal ederek Azerbaycan Millî Hükümeti'ne son vermiştir. Bölgede yeniden katliamlar ve sürgünler yapılmış, Millî Hükümet döneminde bölgeye kazandırılan sayısız yatırım da talan edilmiştir. Bölgede tekrar Türkçe yasaklanmış, Türk dilinde yazılmış binlerce eser de ateşe atılarak imha edilmiştir.

1947'den 70'li yıllara kadar Güney Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesi duraklama devresine girmiştir. Bu durumda 1946 yılından itibaren Tahran yönetiminin bölgedeki acımasız politikalarının yanında Soğuk Savaş'ın da etkisi vardı. Bu dönemde bölge için bir umut kaynağı olan Muhammed Musaddık'ın iktidara gelişi de ABD ve İngiltere tarafından organize edilen bir darbeyle Musaddık'ın devrilişi ile son bulmuştur.

1970'li yıllarda Pehlevi Hanedanına yönelik ülke çapında başlayan protesto ve ayaklanma hareketlerinde Güney Azerbaycan halkı yine en ön saflarda yer almıştır. Ülke çapında ve farklı görüşlerdeki insanların Şah aleyhine giriştiği bu eylemlerin lideri olarak gözüken Humeyni'ye en büyük desteği Azerbaycan halkı ve kendisi de bir Azerbaycan Türkü olan Ayetullah Şeriatmedari vermiştir. Şeriatmedari, Humeyni'yi idamdan kurtarmakla kalmamış, Pehlevi hanedanına yönelik eylemlerde de kilit rol oynamıştır.

Güney Azerbaycan halkı Pehlevi yönetimine karşı yürütülen eylemleri en başından itibaren içtenlikle desteklemiş, bu uğurda sayısız vatan evladını feda etmiştir. Pehlevi yönetiminin yıkılması ile birlikte elli yıldan fazla süren baskıcı rejimin ortadan kalkacağı ve bölge halkının kültürel, siyasi ve ekonomik haklarını yeniden elde edeceği inancı ile Güney Azerbaycan halkı 1979 devrimine destek vermiştir.

1979 senesinde Pehlevi iktidarının yıkılmasını Güney Azerbaycan halkı sevinçle karşılamıştır. Humeyni de söylemlerinde bölge halkının hassasiyetlerini göz önüne aldığı izlenimini vermiş, ilk dönem uygulamalarında bu durumu destekler adımlar atılmıştır. Humeyni'nin iktidarını sağlamlaştırmaya başlamasından itibaren bölge halkına verilen sözler unutulmuş, Pehlevi dönemi kadar olmasa da Türklere yönelik baskı devam etmiştir. Pehlevi hanedanı ile birlikte “Modern Fars Milliyetçiliği” iktidardan düşmesine rağmen bu sefer de Humeyni ile birlikte Şii kimliğinin ön planda olduğu “Geleneksel Fars Milliyetçiliği” iktidara gelmiştir. Böylelikle de Güney Azerbaycan halkı için hak arama ve bağımsızlık mücadelesi süreci tekrar başlamış oldu.

Gelinen noktada Azerbaycan Türklerinin İran içindeki mücadeleleri devam etmektedir. Tarihsel süreç de göz önünde bulundurularak yakın veya uzak vadede herhangi bir nedenle İran'da yaşanacak olası bir rejim değişimi, savaş yahut bölünme sürecinde Azerbaycan Türklerinin aktif rol alacakları geçmişten bu yana ortaya koydukları siyasi karakterden dolayı kesin gözükmektedir. Sonuç olarak günümüzde İran sınırları içinde hak ettikleri noktada olmasalar da Azerbaycan Türkleri önemli bir aktördür. Bu nedenle bölgedeki gelişmeler dikkatle takip edilmeli, uluslararası kurallar ve diplomatik teamüller içinde kalmak kaydıyla ilişkiler geliştirilmelidir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti, Petersburg Sefareti (*HR. SFR.1*): 137/11-3; 148/4-1; 148/24; 150/21.

Hariciye Nezareti, Siyasi (*HR. SYS.*): 2900/92; 2341/44.

Hariciye Nezareti, İstişare Odası (*HR. HMS. İŞO.*): 9/30; 9/34.

1.2. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık (30-0-0-0), Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) (30-18-1-2)

30-18-1-2/99-56-2

30-18-1-2/112-85-4

30-18-1-2/117-75-15

30-18-1-2/117-50-1

30-18-1-2/127-74-20

30-18-1-2/127-103-20

30-18-1-2 / 129-55-18

1.3. National Archives and Records Administration (*NARA*), Military Security Issues, No. 264.

2. Süreli Yayınlar

Bağçe, 16 Kanunuevvel 1324, No. 22, s. 1.

Derby Daily Telegraph, 23 Şubat 1912.

Times, 03 Eylül 1908; 20 Ekim 1911; 17 Kasım 1911; 20 Eylül 1920.

Daily Telegraph, 17 Kasım 1920.

Dundee Courier, 21 Kasım 1945

Cumhuriyet, 23 Kasım 1945; 25 Kasım 1945; 28 Kasım 1945; 29 Kasım 1945; 21 Aralık 1945; 24 Aralık 1945; 8 Ocak 1946; 1 Şubat 1946; 3 Ocak 1947.

Azerbaycan, 27 Kasım 1945; 30 Kasım 1945; 18 Ocak 1946; 20 Ocak 1946; 21 Ocak 1946; 3 Şubat 1946; 15 Şubat 1946; 4 Mart 1946; 8 Mart 1946; 10 Mart 1946; 19 Mart 1946; 6 Mayıs 1946; 9 Mayıs 1946; 12 Mayıs 1946.

Akşam, 30 Kasım 1945; 21 Aralık 1945; 26 Aralık 1945.

The Pittsburgh Press, 8 Nisan 1946.

The Windsor Daily Star, 29 Nisan 1946, 13 Mayıs 1946.

The Leader-Post, 15 Mayıs 1946.

Youngstown Vindicator, 15 Mayıs 1946, 10 Mart 1947.

Reading Eagle, 26 Mayıs 1946.
Pittsburgh Post-Gazette, 31 Aralık 1946.
The Portsmouth Times, 1 Ocak 1947.
Milliyet, 18 Nisan 1953.
Keyhan, 16 Ağustos 1953.

3. Kitaplar

- 21 Azer-70 Foto Albom*, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, Bakü, 2015.
- ABRAHAMIAN**, Ervand; *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, 1982.
- _____, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- AFARY**, Janet; *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, Columbia University Press, New York, 1997.
- AFİYET**, Muhammed Rıza; *Serdar-ı Milli Settar Han*, Redaktör: Cafer Meciri, y.y., 1926.
- AHMEDOV**, Sebuhi; *Azerbaycan Tarihinden Yüz Şahsiyet*, Ayna Matbuevi, Bakü, 2006.
- ALİKIZI**, Almaz; *Güney Azerbaycan Zamanın Mengenesinde*, Elm ve Tahsil, Bakı, 2011.
- ALİYEV**, Salih Mammadoğlu; *Istoriya Stran Vostoka XX Vek*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Mockva, 2004.
- ALİZADE**, Hüseyin; *21 Azer Soyqırımı*, Çev. Saleh Dostaliyev, Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakı, 2017.
- ANDREEVA**, Elena; *Russia and Iran in the Great Game Travelogues and Orientalism*, Routledge Studies in Middle Eastern History, Newyork, 2007.
- ARAZOĞLU**; *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bütöv Azerbaycan Birliği, Bakü, t.y.
- ATABAKI**, Touraj, Erik J. Zürcher; *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, I.B. Tauris, London, 2004.
- ATABEYİ**, Turac; *Azerbaycan: Etnik Mensubiyeti ve İranda Kudret Uğrunda Mübarizesi*, Çev. Nigar Medetli, Bakü, 2002.
- ATEŞ**, Abdurrahman; *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012.
- ATTAR**, Aygün; *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006.
- Azadlık Yolunun Mübarizleri*, Azerbaycan Ruznamesinin Neşriyesi, 1926.
- AZERİ**, Ali, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*, yay. haz. Seyfettin Altaylı, y.y., t.y.
- BADEMCİ**, Ali; *İranda Türklerin Bin Yılı: Siyasi ve Sosyal Tarih*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.
- BALFOUR**, J. M; *Recent Happenings in Persia*, William Blackwood and Sons, Edinburg, 1922.

- BAYAT**, Mangol; *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909*, Oxford University Press, New York, 1991.
- BAYKARA**, Hüseyin; *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1978.
- BELİNKOV**, C. E; *Chto Proiskhodit V Irane*, İzdatelstvo Pravda, Maskva, 1947.
- BERARD**, Victor; *Revolutions de la Perse*, Librairie Armand Colin, Paris, 1910.
- BERGÜŞAT**, Celal; *Kaçak Nebi*, Çev. Oktay Altunbay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- BLAGA**, Rafael; *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, y.y., 1997.
- BRAILSFORD**, Henry Noel; *The Fruits of Our Russian Alliance*, The Anglo Russian Committee, London, 1912.
- BROCKELMANN**, Carl; *History of the Islamic Peoples*, London, 1949.
- _____, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. N. Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- BROWNE**, Edward G; *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, London, 1910.
- _____, *The Responsibility of the Russian Government for the "Chaos" Now Existing in Persia*, Newcastle, 1909.
- _____, *The Reign of Terror at Tabriz, England's Responsibility*, Taylor, Garnett. Evans&Co, Manchester, 1912.
- CEMİL SAİD Bey**; *İran Mektupları*, Haz: A. Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.
- CEZANİ**, Bijan; *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar 1906-1911*, Çev. R. Cabbarlı, T. Urmulu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- COSSA**, Ralph A; *Iran: Soviet Interests, U.S Concerns*, The Institute for National Strategic Studies, Washington D.C, 1990.
- ÇAĞLAYAN**, Selin; *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÇETİRGE**, Yurdanur Aksoylar; *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1997.
- ÇİZGEN**, Nevval; *İki Ülke İki Devrim Türkiye İran*, Say Yayınları, İstanbul, 1994.
- DABASHI**, Hamid; *İran: Ketleşmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- DE GROOT**, Joanna; *Religion, Culture, Politics in Iran*, I.B. Tauris, London, 2007.
- DJALILI**, M. R, T. Kellner; *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.
- DORA GÜNEY**, Ayşegül; *İran'da Devrim*, Haziran Yayınları, İstanbul, 1979.
- DUMAN**, Selçuk; *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2017.

- EBRAHİMİ**, Mansoureh; *The British Role in Iranian Domestic Politics (1951–1953)*, Springer, 2016.
- ELÇİBEY**, Ebülfez; *Bütöv Azərbaycan Yolunda*, Ecdad Yayınları, Ankara, 1997.
- ELİYARLI**, Süleyman; *Tariximiz*, Mütercim Yayınları, Bakü, 2002.
- _____, *Azərbaycan Tarixi Üzre Qaynaqlar*, Çırağ Neşriyyatı, Bakı, 2007.
- EMRAHOV**, Mais; *XX. Asırda Azərbaycanda Milli-Azadlıq Harekâtı*, Bakü, 2009.
- ESSELSTYN**, L.F.; *“Political Changes in Persia”*, *Islam and Missions*, Fleming H. Revell Company, New York, 1911.
- FRASER**, David; *Persia and Turkey in Revolt*, London, 1910.
- GOOCH** and Temperley; *British Documents on the Origins of the War. (1898-1914)*, Vol. 4/No. 321(b), London, 1929.
- GORDON**, Thomas E.; *The Reform Movement in Persia*, London, 1907.
- GÖKDAĞ**, Bilgehan Atsız, Talip Doğan; *İran’da Türkler ve Türkçe*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.
- HACIYEVA**, Yegane; *İran İslam İnkılabından Sonra Cenubi Azerbaycanlıların Anadili Uğrunda Mübarizesi (1979-2005. yıllar)*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı, 2017.
- HAGHDAR**, Ali Asghar; *İran Türklerinin Kimlik Rönesansı*, Çev. Macit Araz, Sonçağ Yayınları, Ankara, 2017.
- HAQQI**, Behruz; *Milli Hökumetin Fedaisi Seferxan*, Nurlan Matbaası, Bakü, 2001.
- HASANLI**, Cemil; *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Çev. Ekber N. Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.
- HASANOV**, Hasan Memmedoğlu; *Cenubi Azərbaycanda Milli Demokratik Hareketi (1941-1946)*, Bakı, 2004.
- HATAM**, Anja Pistor; *The Iranian Constitutional Revolution as Lieu(x) de Memoire: Sattar Khan, Iran’s Constitutional Revolution*, Ed: H.E. Chehabi, V. Martin, London, 2010.
- HONE**, J. M., L. Dickinson; *Persia in Revolution with Notes of Travel in the Caucasus*, London, 1910.
- İLKNUR**, Miyase; *İmam Mehdi’den Humeyni’ye İran*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.
- İran Şehinşahi Alâ Hazret Arya Mihr’in Nutuk Söz ve Yazılarından Seçmeler*, Ç. Ali Genceli, Gaye Matbaası, Ankara, y.y.
- KAFKASYALI**, Ali; *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kahraman İhtilalci Settarhan*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1972.
- KALAFAT**, Yaşar; *İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARABAGİ**, Abbas; *Generalin İtirafı: Şah’ın Son Genel Kurmay Başkanı Abbas Karabagi’nin Anıları*, Çev. Sabah Kara, Kıyam Yayınları, İstanbul, 1985.

- KARADENİZ**, Yılmaz; *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- KASHANİ-SABET**, Firoozeh; *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- KATOUZIAN**, Homa; *The Persian Ancient, Medieval and Modern Iran*, Yale University Press, London, 2009.
- KESRAVİ**, Ahmed; *İranın Meşrute İnqılabının Tarixi*, Çev. Abdulla Emir Haşimi, Essen, 2003.
- KINZER**, Stephen; *All the Shah's Men*, John Wiley and Sons, New Jersey, 2003.
- MANSFIELD**, Peter; *Ortadoğu Tarihi*, Çev. Ü.H. Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- MEDETLİ**, Eynulla; *Azerbaycan Haqiqatleri İran Tarixşünaslığında*, Tahsil, Bakü, 2011.
- MEHMETOV**, İsmail; *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.
- MEMİŞ**, Ekrem, Nuri Köstüklü; *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası*, Çizgi Yayınları, Konya, 2008.
- MEMMEDLİ**, Pervane; *Cenubi Azerbaycan Matbuat Tarihi*, Elm, Bakı, 2009.
- MOORE**, Arthur; *The Orient Express*, Constable & Company Ltd, London, 1914.
- NESİBZADE**, Nesib; *İranda Azerbaycan Meselesi (XX. Asrın 60-70.nci İlleri)*, Ay-Ulduz Neşriyyatı, Bakı, 1997.
- NUSRETOĞLU**, Ali Desti; *1945-2015 21 Azer*, Gence, 2015.
- ÖREN**, Mehmet Metin; *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Mars Matbaası, y.y., 1980.
- QAFFAROV**, Tahir (Redaktör); *Azerbaycan Tarixi*, VII. Cilt (1941-2002), Bakü, 2008.
- PİŞEVERİ**, Seyid Cafer; *Zindan Xetireleri*, AMEA Şarqsünaslıq İnstitutu, Bakı, 2014.
- PEHLEVİ**, Farah; *Anılar*, Çev. Rukiye Öke, Dünya Yayınları, İstanbul, 2004.
- RAHNEMA**, Ali; *Behind the 1953 Coup in Iran*, Cambridge University Press, 2015.
- RAMAZANİ**, İbrahim; *İran'da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015.
- REHİMLİ**, Ekrem, Samed Bayramzade; *Güney ve Quzey Azerbaycan: Ensiklopedik Teqvim*, Apostroff, Bakı, 2014.
- REHİMLİ**, Ekrem; *Seyid Cafer Pişeveri*, Çev. B. İsmayıl, E. Fikretkızı, Eser Matbaacılık, Trabzon, t.y.

- _____, 662 Sayılı Mahbus S.C. Pişeveri: Seyid Cafer Pişeveriye Aid İstintaq Materialları (1930-1940), Nurlar Neşriyyat, Bakı, 2019.
- _____, Seyid Cafer Pişeveri: Maqale ve Çıxışlarından Seçmeler (Tebriz 1945-1946), Nurlar Neşriyyatı, Bakı, 2016.
- ROOSEVELT**, Kermit; *Karşı Darbe: CIA İran'da*, Çev. Bedirhan Muhib, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.
- SARI**, Yasin; *İran'da Bir Futbol Kulübü: Traktor Sazi ve İran'daki Türk Kimliği*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2019.
- SARIKAYA**, Yalçın; *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- SHAFFER**, Brenda; *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, Çev. A. Gara, V. Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, *Iran Is More Than Persia: Ethnic Politics in the Islamic Republic*, FDD Press, Washington, 2021.
- SHUSTER**, W. Morgan; *The Strangling of Persia*, New York, 1912.
- SUVER**, Akkan; *İran Mucizesi: Şehinşah Aryamehr*, Su Yayınları, İstanbul, 1975.
- SYKES**, Ella C.; *Persia and Its People*, Methuen & Co Ltd., London, 1910.
- TAHİRZADE**, Adalet; *Nadir Şah Afşar*, Çırağ Neşriyyatı, Bakı, 2005.
- TAVAKOLI-TARGHI**, Mohamad; *Refashioning Iran Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York, 2001.
- TEBRİZLİ**, M. Nizamettin; *Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri*, Türk Kültür Ocağı Yayınları, İstanbul, 1946.
- ÜNAL**, Sonay; *Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- YENİSEY**, Gülara; *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- YERGIN**, Daniel; *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995.
- YILDIRIM**, Ender; *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, Giza Yayınları, İstanbul, 2011.
- YÜCEBAŞ**, Hilmi; *Şair Eşref: Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, Dilek Yayınevi, İstanbul, 1984.

4. Makaleler, Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri

- “İran'da İngiltere”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI/S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 12-13.
- “The Month: Russia”, *The English Review*, Duckworth&Co, London, January, 1909, s. 339-350.
- ABRAHAMIAN**, Ervand; “The Crowd in the Persian Revolution”, *Iranian Studies*, Vol. 2, No. 4, Autumn, 1969, ss. 128-150.

- AÇIKKAYA**, Savaş; “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1/S. 28, 2010, ss. 403-420.
- AFARY**, Janet; “Peasant Rebellion of the Caspian Region During the Iranian Constitutional Revolution 1905-1906”, *International Journal of Middle East Studies*, C. XXIII, May 1991, ss. 137-161.
- AFŞARLI**, Oğuz; “Azadistan Hükümetinde Kültürel Gelişmeler”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, ss. 55-61.
- AGHAJANIAN**, Akbar; “Ethnic Inequality in Iran: An Overview”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2, May, 1983, ss. 211-224.
- AHMED** Agayef; “Âlem-i İslâm, Makâlât: İran’ın Mâzî ve Hâline Bir Nazar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V/S. 110, 29 Eylül 1326/13 Ekim 1910, s. 97-98.
- AHMED**, Vüqar; XX. Asır Güney Azerbaycan Tarihinin Şanlı Sahifesi, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 85-93.
- AKBAŞ**, Arif; “Devrim Öncesi İran: Rıza Şah Dönemi İran Modernleşmesi Soğuk Savaş’ın İran İç Siyasetine Yansımaları, Petrol Politikaları, Musaddık Yönetimi ve Toprak Reformu”, *Sosyologca*, C. IX-X/S. 18-19, Aralık 2019-Haziran 2020, ss. 112-144.
- ALGAR**, Hamid; “Merci-i Taklid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXIX, Ankara, 2004, ss. 172-174.
- ARIKAN**, Pınar; “İran Musaddık ve Darbe”, *Ortadoğu Analiz*, C. VIII/S. 76, Eylül-Ekim 2016, ss. 19-23.
- AYDOĞMUŞOĞLU**, Cihat; “Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 19, Güz, 2011, ss. 127-137.
- AZAP**, Eralp Yaşar; “Ata’nın Mihmanı: İran Şahı Rıza Pehlevî’nin Türkiye Ziyaretindeki Teşrifat ve Ziyarete Dair Mühim Notlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 70, 2002, ss. 17-32.
- AZEROĞLU**, Nabi Kobotarian; “Güney Azerbaycan Türklerinin Tarihi Romanı “Settar Han Hamaseti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXXX/S. 257, 2022, ss. 357-382.
- BARGEZAR**, Ali; “Mehdi Qoli Hedayat: A Conservative of the Late Qajar Era”, *Iranian Studies*, Vol. 20/No. 1, 1987, ss. 55-76.
- BAŞALİYEVA**, Gövher; “Xiyabaninin Dini-Felsefi Görüşleri”, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 9-18.
- BAYIR**, Emre; “Fars Milliyetçiliğinin Gelişi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi”, *Avrasya Dosyası-İran Özel*, C. V/S. 3, Sonbahar 1999, ss. 90-124.

- BEDİK**, “İran, Tarih-i İnkılâb”, *Resimli Kitap*, C. IV/S. 21, Haziran 1326, ss. 760-786.
- BEKİKİ**, Selahaddin; “Doktor Cevat Hey’et 75 Yaşında”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum, 2001, ss. 287-293.
- BOLAT**, Gökhan; “İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar”, *Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)*, Vol. V/No. 1, 2013, ss. 47-64.
- CAVİD**, Salamulla; “Xiyabaniyi Hatırlarken”, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 77-84.
- CELEP**, Zühre Nur; “Rıza Şah Dönemi ile Muhammed Rıza Şah’ın İlk Dört Yıllık Yönetimi Dönemlerindeki Azerbaycan Basınıının İçerik Bakımından Mukayesesi (1925-1945)”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S. 42, 2023, ss. 515-530.
- CLARK**, James D; “The Constitutional Movement and Russian Intervention in Tabriz, 1907-1911”, *Iranian-Russian Encounters: Empires and Revolutions since 1800*, y.y., 2012, ss. 231-258.
- CRONIN**, Stephanie; “The Provincial Cities in Revolt (II): Major Abulqasim Lahuti and the Tabriz Insurrection of 1922”, *Shahs and Subalterns in Iran*, Palgrave Macmillan, London, 2010, ss. 101-127.
- ÇETİNSAYA**, Gökhan; “Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations”, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 7/No. 3, September, 2003, ss. 116-132.
- _____, Türk Dış Politikasında İran Kaynaklı Geleneksel Tehdit Algılamaları ve “Şii Jeopolitiği”, *Avrasya Dosyası*, C. XIII/S. 3, 2007, ss. 161-189.
- DİLEK**, Kaan; “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Ortadoğu*, C. II/S. 1, 2007, ss. 49-68.
- DİRR**, A; “Gülistan”, *İslam Ansiklopedisi*, IV. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 834.
- ELEKBEROV**, Ezizağa; “Sovyet Qoşunlarının İran’a Daxil Olması, Cenubi Azerbaycan’da Başveren Hadiseler”, *Azerbaycan 1941-1945. Yıllar Muharibesinde Meqaleler Topplusu*, Bakü, 2008, ss. 75-90.
- ELHAN**, Nail, Orhan Karaoğlu, “Uluslararası Dostluk Çerçevesinde Türkiye-İran İlişkileri: Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C. VI/S. 2, 2022, ss. 203-226.
- ERKAN**, Süleyman; “CIA Günlük Raporlarına Göre İran’da Şah’ın Devrilmesi”, *Turkish Studies*, Vol. 12/No. 12, 2017, ss. 95-114.
- FATHI**, Asghar; “The Role of the 'Rebels' in the Constitutional Movement in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10/No. 1, Feb.1979, ss. 55-66.
- GAHRAMANLI**, Nergiz; “Muhammed Hüseyin Şehriyar’ın Haydar Baba’ya Selam Manzumesinde Yurt ve Tabiat Sevgisi”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Temmuz 2018, ss. 149-169.

- GÖKDAĞ**, Bilgehan A, M. Rıza Heyet; “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, *Bilig*, S. 30, Yaz, 2004, ss. 51-84.
- GÜNEYLİ**, Yılmaz; “I. Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’da Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, ss. 21-38.
- HASANLI**, Cemil; “Güney Azerbaycan Milli Harekatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 640-650.
- KAFKASYALI**, Ali; “XIX ve XX. Yüzyıl Siyası ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansıması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, Erzurum, 2006, ss. 165-208.
- KALINOVSKY**, Artemy M; “The Soviet Union and Mosaddeq: A Research Note”, *Iranian Studies*, Vol. 47/No. 3, 2014, ss. 401-418.
- KATOUZIAN**, Homa; “The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25/No. 1, May, 1998, ss. 5-46.
- _____, “The Revolt of Shaykh Muhammad Khiyabani”, *Iran*, Vol 37, 1999, ss. 155-172.
- KAYA**, Mehmet; “Muhammed Musaddık’ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları ve Sonu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVII/S. 231, Kasım-Aralık 2017, ss. 157-166.
- KESKİN**, Arif; “Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, ss. 7-20.
- KESREVİ**, Seyid Ahmed; “Xiyabani Harekatının Sonu ve Şeyhin Öldürülmesi”, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 167-173.
- KILIÇ**, Selda; “İran’da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX/S. 32, 2002, ss. 143-161.
- KLEIN**, Ira; “British Intervention in the Persian Revolution, 1905-1909”, *The Historical Journal*, Vol. 15/No. 4, Dec., 1972, ss. 731-752.
- KLEIN**, Ira; “British Policy and the Iranian Constitution, 1919-1921”, *The Historian*, Vol. 36/No. 3, May, 1974, ss. 434-454.
- KOÇ**, Mehmet Akif; “XX. Yüzyıl İran Edebi, Fikri ve Siyasi Hayatında Tebrizli Bir Aydın: Samed Behrengi- Hayatı, Şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C.III/S. 2, 2019, ss. 67-104.
- KONAK**, İsmet; “Moskova Knezliğinin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XXII/S. 1, Bahar, 2012, ss. 99-122.
- KUDUOĞLU**, Alptuğ; ‘İran’da Musaddık Dönemi: 1951-1953’, *İran Çalışmaları Dergisi*, C.II / S. 2, 2019, ss. 37-62.

- KÜRÜM**, Esra; “Prof. Dr. Cevat Heyet’in ‘Varlık’ını Adadığı Azerbaycan ve Türk Milliyetçiliği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Temmuz, 2018, ss. 171-187.
- MAHMUDOV**, Yagup; “The Country of Azadistan, the National Government of South Azerbaijan (From April to September of 1920)”, *Studia Academica Şumenensia*, No. 6, 2019, ss. 25-31.
- MAMMADOV**, Gulamhuseyn; “Iranian-Azerbaijanis from a “Well Integrated” Ethnic Minority to a Different Identity?”, *The Journal of Iranian Studies*, Vol. VII/No. 1, 2023, ss. 25-52.
- MARTIN**, Vanessa; “Hartwig and Russian Policy in Iran 1906-8”, *Middle Eastern Studies*, Vol. XXIX/No. 1, January 1993, ss. 1-21.
- MEMMEDLİ**, Pervane; “Şeyx Muhammed Xiyabaninin Publisistikası”, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 174-183.
- MİRZAYEVA**, Cemale; “Teceddüd Qazeti Xiyabani Harekatının İdeoloji Silahı Kimi”, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 201-217.
- MOGHADDAM**, N. Nasiri; “Iran and its Eastern Regions (1848–1989)”, *History of Civilizations of Central Asia – VI*, UNESCO Publishing, Turin, 2005, ss. 461-490.
- MOHEBBI**, Fatemeh Nesa; “Zeynep Paşa İsyanının Edebiyata Yansımaları”, *Türk Dünyasında Kadın Algısı*, C. II, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa, 2016, ss. 577-592.
- MUSALI**, Namiq; “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II/S. IV, 2018, ss. 131-171.
- NACİ**, “İranlılar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III/S. 56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 62-63.
- _____, “İran İnkılabı Hatıralarından 2”, *Bağçe*, 30 Haziran 1325, No. 45, ss. 292-294.
- NEBİOĞLU**, Olcay; “Millî Mücadele ile Özdeşleşmiş Bir Yaşam: Şeyh Muhammed Hiyabani’nin Hayatı”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası*, S. 4, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara, 2005, ss. 47-54.
- ÖZDEMİR**, Seçil; “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu”, *Tarih ve Günce*, S. 7, Yaz, 2020, ss. 359-386.
- _____, “Toplumsal Hareket Teorisi Çerçevesinde Tütün Devrimi’nden 1970’li yıllara İran’da Kitlesele Protestolar”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)*, C. XVII/S. 33, Aralık 2023, ss. 319-341.
- PEHLİVAN**, Zühre Nur; “Muhammed Rıza Şah Döneminde Kaşaylar”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Aralık, 2018, ss. 19-42.
- RAHMAN**, Munibur; “Abu'l Qasım Lahuti: Iran's Foremost Marxist Poet”, *Journal of South Asian Literature*, Vol. 27/No. 2, Summer, Fall 1992, ss. 115-134.

- REHİMLİ**, Ekrem; “XX. Asır Güney Azerbaycan Azadlıq Harekâtında Ş.M. Xiyabaninin Yeri ve Rolü”, *Azadlıq Uğruna Mübarize Tariximizden Xiyabani Harekâtı*, Bakü Çapevi, Bakü, 2011, ss. 120-141.
- RESULZADE**, Mehmed Emin; “İran Târihçe-i İnkılâbı”, *Sebülürreşâd*, C. IX/S. 222, 29 Teşrinisani 1328/12 Aralık 1912, ss. 252-255.
- _____, “İran Türkleri”, *Türk Yurdu*, C. II/S. 21, 23 Ağustos 1328/5 Eylül 1912, ss. 648-656.
- SHAHBAZ**, Sholeh Shams; “Mohammad Reza Pahlavi: Shah of Iran”, *Rahavard*, Issues 132/133, Fall 2020/Winter 2021, ss. 45-128.
- SIEGEL**, Evan; “In Search of the Secret Center in Constitutional Tabriz”, *Iran's Constitutional Revolution of 1906 and Narratives of the Enlightenment*, Gingko Library, 2016, ss. 170-199.
- TAGIYEVA**, Şevket; “Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 167-176.
- TER-OGANOV**, Nugzar K; “A Russian Officer’s Letters on Russian and British Activities in Iran during World War I”, *Russians in Iran Diplomacy and Power in the Qajar Era and Beyond*, I.B. Tauris, London, 2018, ss. 173-187.
- TOUSI**, Reza Ra’iss; “The Persian Army, 1880-1907”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 24/No. 2, April 1988, ss. 206-229.
- TÜRKMEN**, Zekeriya; “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, 2004, ss. 10-24.
- UYGUR**, Hakkı; “1953 Darbesi ve Hatırlattıkları”, *Ortadoğu Analiz*, C. 8 S. 76, Eylül-Ekim 2016, ss. 15-17.
- UZMAN**, Nasrullah; “II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye’nin Tepkisi”, *Akademik Bakış*, C. 11/S. 22, Yaz, 2018, ss. 117-142.
- VAZIN**, Mohammad; “Mahdi Goljan; Investigation of Jangal Movement Dependence on Islam Alliance Party”, *Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, Vol. 4/No.7, Colombia, 2019, ss. 305-310.
- YEŞİLOT**, Okan; “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2008, ss. 187-199.

5. Tezler

- ABRAHAMIAN**, Ervand; *Social Bases of Iranian Politics, The Tudeh Party, 1941-53*, Ph. D. Thesis, Columbia University, 1969.
- AFSHARI**, Mohammed Reza; *A Study of the Constitutional Revolution within the Framework of Iranian History*, PhD Thesis, Temple University, May 1981.
- AHMAD**, Istiaq; *Anglo-Iranian Relations 1905-1919*, Ph. D. Thesis, Aligarh Muslim University, Aligarh, 1963.

- BAKHTIARY**, Mona; *William Morgan Shuster's Mission in Iran in 1911: An Episode of Dollar Diplomacy in the Middle East*, Ph. D. Thesis, Morgan State University, December, 2020.
- BALYUZI**, Hasan Muwakkar; *British Foreign Policy in Persia 1906-1921*, Masters Thesis, American University of Beirut, Beirut, 1932.
- BENAB**, Younes Parsa; *The Soviet Union and Britain in Iran, 1917-1927: A Case Study of The Domestic Impact of East-West Rivalry*, Ph.D. Thesis, The Catholic University of America, Washington, 1974.
- BONAKDARIAN**, Mansour; *The Left Opposition to Sir Edward Grey's Iranian Policy, 1906-1912*, Ph. D. Thesis, The University of Iowa, 1991.
- BOROUGERDI**, Bradley Jahan; *Constitutionalism, Social Democracy, and Nationalism, and the First Communist Movement in Iran, 1905-1921*, Masters Thesis, The University Of Texas, August, 2006.
- DAVIS**, Matthew Mark; *Evangelizing the Orient: American Missionaries in Iran, 1890-1940*, Ph. D. Thesis, The Ohio State University, 2001.
- EROL**, Osman; *İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2007.
- FERDOWS**, Amir H; *The Origins and Development of the Persian Constitutional Movement*, Ph.D. Thesis, Indiana University, October, 1966.
- GHASEMLOU**, Hojjat; *1918-1921 Dönemi Özerkliğin Soykütüğü: Azerbaycan ve İran Bölge Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- HODAEİ**, Alireza; *The Voice of a Periphery Lost in the Cold War; Firçe-yi Demokrat and its Official Newspaper in "Azerbaijan"*, Master Thesis, Central European University, Budapest, 2017.
- KARA**, Polat; *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.
- NASSIRIAN**, Mohammad Mehdi; *Political Development in Iran 1905-1978*, Masters Thesis, North Texas State University, Texas, 1979.
- NAVRAN**, Alireza; *Russo-Iranian Relations 1896-1917*, Ph. D. Thesis, Miami University, Ohio:1986.
- NAZEM**, Hossein; *Russia and Great Britain in Iran (1900-1911)*, Ph. D. Thesis, Columbia University, 1954.
- NOVAR**, Leon; *The Great Powers and Iran 1914-1921*, Ph.D Thesis, The University of Chicago, 1958.
- PIRNAZAR**, Jaleh; *Political Movements and Organizations in Iran: 1890-1953*, Ph. D. Thesis, University of California, Berkeley, 1980.
- SIEGEL**, Jennifer; *Peaceful Penetration under Arms: Anglo-Russian Relations in Central Asia, 1907-1914*, Ph. D. Thesis, Yale University, December, 1998.
- SOHRABI**, Nader; *Constitutionalism, Revolution and State: The Young Turk Revolution Of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1906 with*

Comparisons to the Russian Revolution of 1905, Ph. D. Thesis, The University Of Chicago, 1996.

YALÇIN, Atilla; *1938-1960 Dönemi Türkiye-İran İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2019.

YILMAZ, Feride; *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934 – 6 Temmuz 1934)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2010.

YOUSEFI, Bahram; *The Bakhtiyaris and their Impact on the Political and Economic Life of Iran, 1890 -1930*, Ph. D. Thesis, University of Manchester, 2000.

YURDAKURBAN, İsmail; *Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

6. İnternet Kaynakları

“Devrim Lideri: İran’ın özgürlük bayrağını Tebrizliler taşımaktadır.” <https://tr.irna.ir/news/85031388/Devrim-Lideri-%C4%B0ran-%C4%B1n-%C3%B6zg%C3%BCr%C3%BCk-bayra%C4%9F%C4%B1n%C4%B1-Tebrizliler-ta%C5%9F%C4%B1maktad%C4%B1r> (Erişim tarihi: 20.04.2024).

“Maşallah Rəzmi: ‘29 Bəhmən’ üsyançıları Xomeyni deyil, Şəriətmədari tərəfdarları idilər” <https://www.amerikaninsesi.org/a/tebriz-29-behmen/3192799.html> (Erişim tarihi: 20.04.2024).

“Savash Porgham, Küçük Kara Balık Aras’ta Boğuldu”, <https://www.reportare.com/kose-yazilari/kucuk-kara-balik-arasta-boguldu-samed-behrenge/> (Erişim tarihi: 20.04.2024)

“Hayrettin Filiz, ‘Uğruna’ Kavramını Düşünmek: Samed Behrenge”, <https://www.egetelgraf.com/ugruna-kavramini-dusunmek-samed-behrenge/> (Erişim tarihi: 19.04.2024)

“İran’da Musaddık’a darbe: MI6 ajanının tanıklığı yaşananlarla ilgili yeni bilgiler ortaya çıkardı”, 18 Ağustos 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53810694> (Erişim tarihi: 20.04.2024)

EKLER

Ek. 1: Muzaferruddin Şah
(Browne, *Persian...*, s. 98 eki)

Muzaffaru'd-Din Sháh Qájár

Born March 25, 1853 : crowned June 8, 1896 : died January 4, 1907

Ek. 2: Darbeden sonra zincire vurulmuş Meşrutiyetçiler ve Muhammed Ali Şah
(Browne, *Persian...*, s. 210 eki ve s. 132
eki)

Ek. 3: Rus Kazak Birliği Komutanı Albay Liakhoff
(Browne, *Persian...*, s. 212 eki)

Ek. 4: Şapsal Khan
(Browne, *Persian...*, s. 212 eki)

Ek. 6: Settar Han

(*Bağçe*, 16 Kanunuevvel 1324, No. 22, s. 1)

Ek. 7: İran mücahitlerinden Settar ve Bağır Hanlar maiyetleri ile beraber
Bedik, a.g.m., s. 761.

Ek. 8: İran Şahları ve Meşrutiyetçileri

Bedik, a.g.m., s. 760.

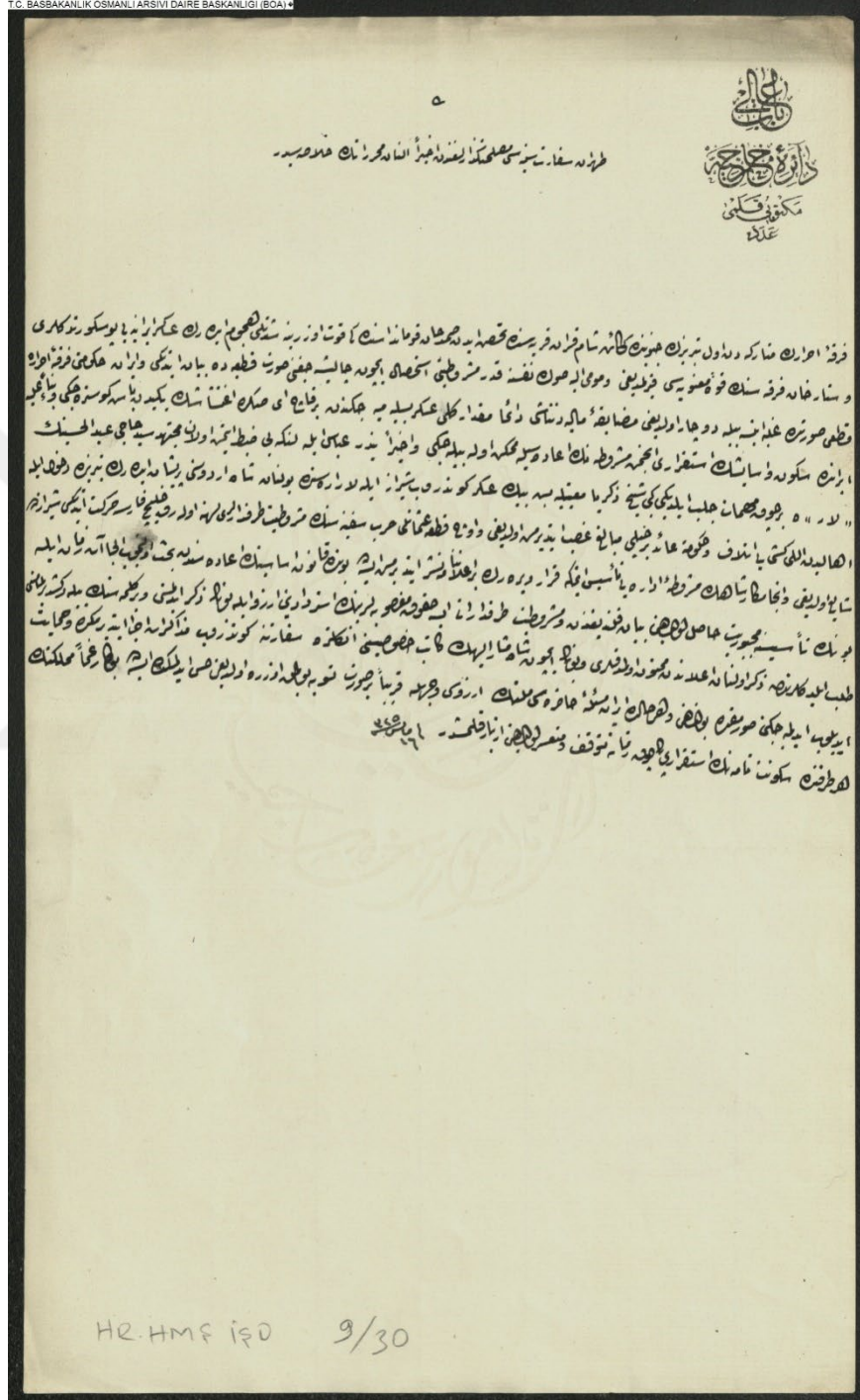
Ek. 9: Birinci Meclis Üyeleri
(Browne, *Persian...*, s. 124 eki)

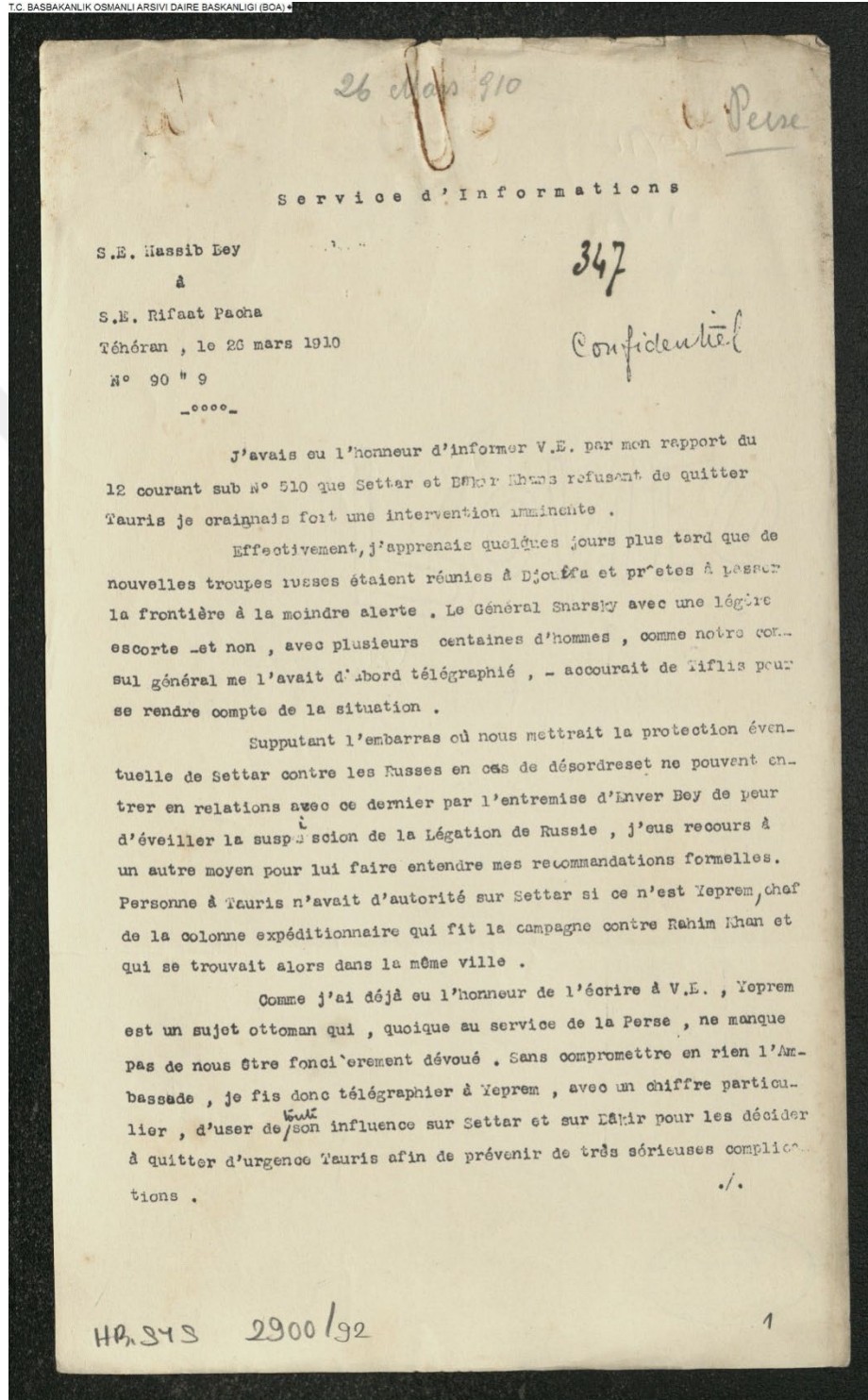
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

Members of the First *Majlis*
(Oct. 7, 1906—June 23, 1908)

Ek. 10: İran'daki karışıklıklar hakkında Osmanlı'nın Tahran Sefaretinin raporu
(BOA., HR. HMŞ. İŞO., 9/30. 16 Mayıs 1325)

Ek. 11. Settar ve Bağır Hanların Tebriz'den ayrılmayı kabul etmeleri
(BOA., HR. SYS., 2900/92. 20 Mart 1910).

(2)

Nous obtinmes de la sorte ce que n'avaient pu faire les conseils de notre consulat , les injonctions des Russes et les sommations du Gouvernement persan par la voie de Mouhbir us Saltanah .

Ainsi que j'ai eu l'honneur d'en informer V.E. par ma dépêche télégraphique n° 4 Bettar et Bakir se rendant enfin à mon appel ont effectivement quitté Tauris depuis plusieurs jours à destination de Téhéran . On annonce qu'ils resteront quelques jours à Zendjan avant de venir ici . La Légation de Russie ne voit pas d'un bon oeil leur séjour dans la capitale et désirerait plutôt . les voir réléguer au Sud ou aux Lieux-Saints chiites .

Dans tous les cas j'espère avoir l'occasion de m'entretenir prochainement avec eux et de me faire une idée exacte de ce qui se trame à Tauris .

Veuillez etc.....

Pour copie conforme :

M. Sépa

HA. 343 2900/92

2

Ek. 12: Şeyh Muhammed Hiyabani

(*Azadlık Yolunun Mübarizleri*, Azerbaycan Ruznamesinin Neşriyesi, 1926)

شیخ محمد خیابانی

Ek. 15: Azərbaycan Halkı Sulh Taraftarıdır (Azerbaijan, 12 Mayıs 1946, S. 196, s. 1.)

Say 196, 22 ordibehest 1325/12 may 1946, s.1

شنبه ۲۲ اردیبهشت ۱۳۲۵

قیمت ۵۰ دینار
آجره ۱۲۰
آب ۶۵
۳

آذربایجان

۱۸۱ ایستکی نوره

فصلی خلقی

محریرین: محسن ستارخان، علیانی

آذربایجان خلقی صلح طرفداری در!

آذربایجان خلقی سوز سه سوز سو نگو به سو نگو ایله جواب ویر ه جگدر.

آزادلیغیمیزی حفظ ایتمک اوغر وندا هامو آماده در!

مملکت خبری

حومه لری حربی تعلیماتی هفتایک جریانی

تیرمز خبر گت سی حومه لری حربی تعلیم سیاهی سی و و حربی تعلیمات شرکت ایچین تئمدای آغاشیما اید اولدور.

تئمه گوی ۲۵:۳۰ ده سحر ساعت ۵:۰۷ ده قدر برین حومه حضور لریدن ۳۳۰ نفر کیشی ۲۵ نفر خاتم گون اوورتان سوزا آختام ساعت ۴ ده قدر ۴ نفر ۳۰۰ نفر کیشی و ۳۰ نفر خاتم

۲۵:۰۰ گون اوورتان سوزا آختام ساعت ۵:۰۷ ده قدر ۶ نفر حومه دن ۳۸۰ نفر کیشی و ۵۰ نفر خاتم

یکشنبه گونی ۲۵:۰۸ ده حریفی تئمه لری شام تئمه لری ایچون حربی تئمه اولدی

دوشنبه گونی ۲۵:۰۹ ده سحر ساعت ۵:۰۷ ده قدر ۲ نفر حومه دن ۳۰۸ نفر کیشی و ۲۵ نفر خاتم

گون اوورتان سوزا آختام ساعت ۴ ده قدر ۱ نفر حومه دن ۱۷۰ نفر کیشی و ۳۰ نفر خاتم

۲۵:۰۹ ده حومه دن ۱۳۳ نفر کیشی و ۲۹ نفر خاتم

سحر ساعت ۵:۰۷ ده قدر ۲ نفر حومه دن ۲۶۰ نفر کیشی

خلقیه یوزم - یوزمیلی قهرمان اولغلی یشاوری گورلرک کل دست لری آلی

ع. محمد کاری

دنیا سندیکالاری اتقاقتن فعالیتی

هوروی سندیکالاری مرکزی شورا سنین کالی

کارا سول ایله مصاحبه

آمریکا لیلار اهلل ایدن منطقه ده حال جتار جتیری حاسا بست لاردان فورمان ایچون بیر یازا ایدیلار اولدی لکن تئمه یوردا درک سو لوردون دیشیندن بیر چوچ و ... آزادانه کچیلر دم گورلر و شورا جی بی برابری بئتلارا دیشینلار با سو آملار اولغوشی منطقه و کجورلر.

جودن ایچون بیر مثال دیشیک واینگه رتسا (که دیشینر گورمه اوردان ناز سیمه چدی ... دیشین آیراس) قیل جتار جتیر بئتلار تئمه گونو ولدوش و د رتام و (در آمله دجیره اولدیلار ...

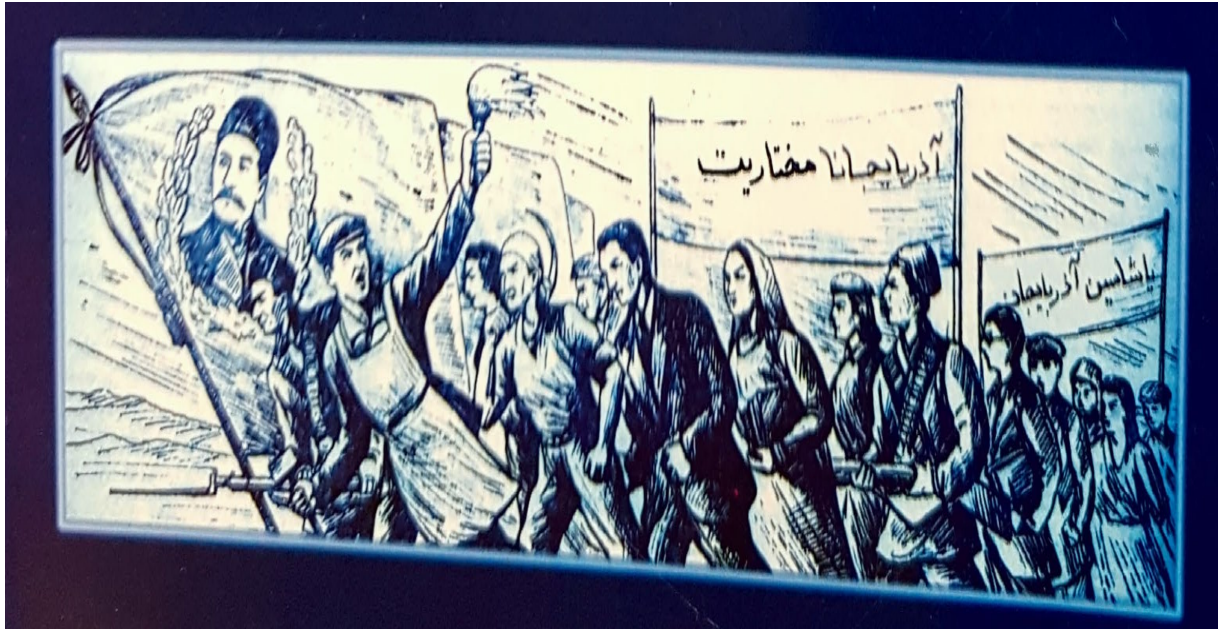
ع. محمد کاری

برابری کیمسین بو شئمه جانشیندر که بئون منطقه لره اولان سحر کالار بیر ائمول اووره آتاشیلر کیمسون بته تحمیم ووتشدن که هر کارخانه ده سر ساندیکه تشکیل

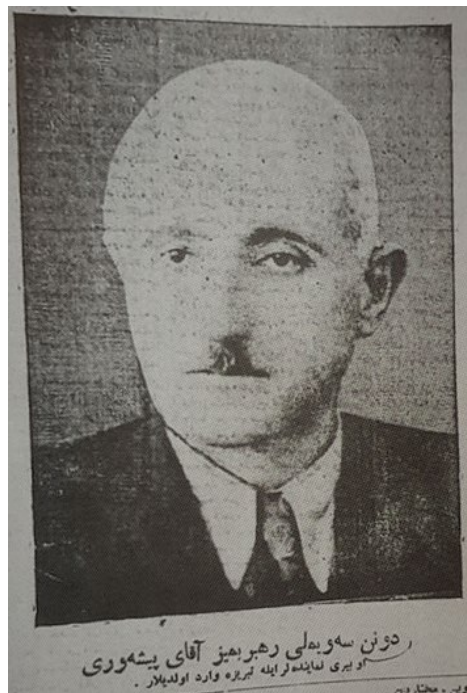
دیشین عتدالیکه قبول اولوتان سنین ائتدولار. بئولیکه هر منطقه بین مرکزکی سندیکالیکه رله ساحلاییلار لکن یورادا سو شوال آریا کتیر ۳ مختلف منطقه بین مرکزی سندیکالاری بیر بیر. بله نجه مربوط اولدیلار لار کیمسونین گمان ایچیریم که کیمسونین شون عتدالاری بولله موافق دولر عتدالیکه مصاحبه ...

در رورده آذربایجان دهر قرات فرقه سینه اورشاندور

Ek. 16: Azərbaycana muhtariyet... Yaşasın Azərbaycan
 (Samed Bayramzade, *Yuzniy Azərbaycan: ot "21 Azer" a do "Beloy Revolyutsi" v
 Irane, Baku, 2016, kapak resmi*)

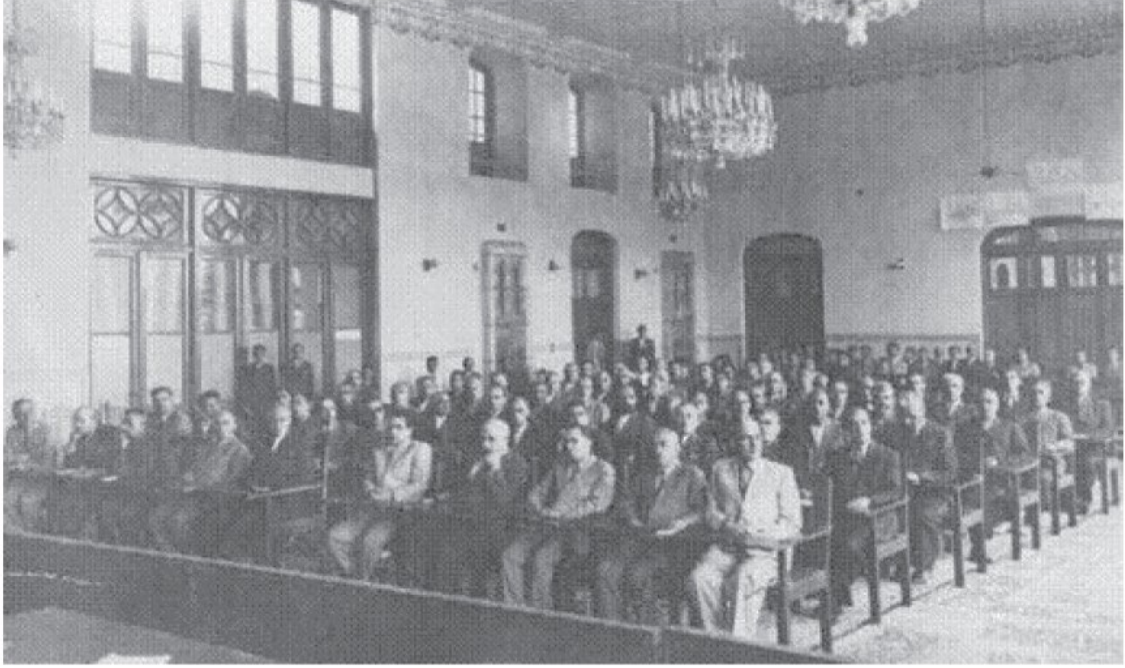
Ek. 17: S. Cafer Pişeveri
 (Azerbaycan, 14 Mayıs 1946, S. 198, s. 1)

Ek. 18: Azerbaycan Demokrat Fırkasının Settar Han Bayraklı Tebriz Şehir Komitesi Üyeleri ve Azerbaycan Millî Hükümeti Bayrağı
(21 Azer-70 Foto Albom, Azerbaycan Millî İlimler Akademiyası, Bakü, 2015, s. 63.)

Ek. 19: Azərbaycan Millî Meclisi İlk Toplantısı
(21 Azer-70 Foto Albom, s. 65)

Ek. 20: Tebriz'in Kurtuluşuna İştirak Eden Halhal Bölgesi Atlı Fedaileri 27.12.1945
(21 Azer-70 Foto Albom, s. 18)

Ek. 21: Azərbaycan Demokrat Partisi tərəfindən çıxarılan *Urmiye* gazetesinin 19 May 1946 tarixli nüshasının ilk sayfası

Ek. 22: “İran Kralı ve Kraliçesi iki kişiyə birlikdə Bağdat’a geldi”, *Keyhan*, 16 Ağustos 1953.

Ek. 23: "Hain Askeri Darbe", Besoye Ayandeh, 16 Agustos 1953.

ضمیمه شجاعت - مدیر و دبیر چاپ، مطبوعات

بسوی آینه

یکشنبه ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ ۱۴۴۲ بها ۵۰ دینار

دیشب دربار خائن ایران دست بیک کودتای نظامی زدولی زدهایم ماند

ساعت ۱۰:۲۵ دیشب جریان توطئه با اطلاع نخست وزیر رسانده شد
قرار بود سر لشگر زاهدی نخست وزیر، و سر لشگر باتمانقلیچ رئیس ستاد ارتش
شوند و شاه خائن صبح امروز جریان را طی پیامی با اطلاع عموم برساند.
تفصیلات عملیات واحد های کودتایی چه بود و چگونه فقیه ماند
میخواهستند نخست وزیر و عده ای از وزیران را دستگیر کنند و بلافاصله بعضی از آنها را اعدام
نمایند آیا باز هم کسی هست که در صحت پیش بینی های ما تردید داشته باشد

این بار دیگر باید قانون خیانت در بار بکلی نابود شود

عین این اطلاعات که حکایت از توطئه عینی بر ضد استماری و
حاکمیت استقلال ایران میکرد ساعت ده و نیم دیشب، مونی که واحد های کودتایی با
امید بوفیقت کامل آماده عمل شده بودند در اختیار نخست وزیر گذاشته شد. بلافاصله
از طرف نخست وزیر دستور آماده باش و رسیدگی ستاد ارتش و سایر مراجع نظامی
صادر شد و برابر کشف قبول از کودتا، کودتایی گردید. برار اطلاع شاه دیشب در
تهران بوده و شصت و دو عملیات شرکت داشته است.

خواندگان جریان قسمتی از زاده های کودتای دیشب را در بلاغی امروز صبح
دولت ملاحظه نمودند.

بدین ترتیب بر اثر هشجاری و بیداری نهضت طبقه کارگر ایران
یک کودتای خائنه نظامی که برای امحاء استقلال و حاکمیت
ملی مانده شده بود عقیم ماند.

ولی ما امروز یکبار دیگر به نخست وزیر هشدار میدهم و متذکر میشویم
که اگر در بار خائن ایران سر کوب نشود و در دست توطئه گران یعنی
شاه شدیداً مجازات نگردد، باید هر آن در انتظار حادثه
دیگری بود.

این بار دیگر جای هیچگونه انکار باقی نیست. شاه نمی
تواند باز هم مدعی عدم دخالت در این توطئه شود، مهمترین
واحد عملیات دیشب فرمان سلطنتی بفرماندهی سرهنگ نصیری
بوده است. این افسر خائن، رابط بین شاه و سایر واحد های
کودتایی بود و تمام توطئه زیر نظر مستقیم شاه تهیه گردیده
است. مردم ایران ارتقا، دوستان عزیز! آیا این باز هم میتوان در
کویین دربار خائن و منهدم کردن این کانون توطئه و خیانت
مسامحه کرد؟ آیا هیچ فردی را قلمبندی هست که باز هم در صحت
پیش بینی های ما تردید داشته باشد؟ آیا هنوز هم کسی هست که در
لزوم تشکیل مجلس موسسان و نابود کردن دربار خائن تردید کند!
آقای نخست وزیر! با اینکه کودتای دیشب عقیم مانده ولی
خطر هنوز مرتفع نشده است، لاف این بار دیگر تردید و تسامح
را کنار بگذارید، عمل کودتا را دستگیر و شدیداً مجازات کنید
مجلس موسسان را تشکیل دهید و تکلیف شاه را روشن نمایید.
بدانید که در مبارزه با این جنایتکاران تمام قوای ملت پشتیبان
شما خواهد بود. هشیاری و دقت و نیروی بی گران نهضت ضامن
پیروزی است. تردید نکنید. تردید مساوی با قبول شکست است.
بصدای ملت گوش دهید

ما اطلاعات دقیق دیگری را که از حادثه
دیشب داریم در شماره فردای بسوی آینه
در اختیار خوانندگان خواهیم گذاشت

روز پنجشنبه با اطلاع خوانندگان دولت رسانیدیم که یک کودتای نظامی
برهبری عالی دربار در شرف اجراء است، و حتی اسامی عده ای از توطئه کنندگان را
نیز با اطلاع مردم ایران رسانیدیم. دولت متأسفانه تذکر مازا با بی فیدی تلقی کرد
و اقدام قطعی و عاجل برای سرکوب کودتا بعمل نیامد. روز بعد (جمعه) نیز اخبار
کاملاً موق دیکری حکایت از عقب توطئه و آمادگی واحدهای کودتایی برای
اجرای مقصود میکرد.

این اطلاعات نیز که بسیار دقیق و روشن بود، با اطلاع نخست وزیر رسانده
شد. بلافاصله از طرف نخست وزیر دستوری به ستاد ارتش صادر شد که با دکانهای
نظامی تهران را از نزدیک بازدید کنند و نتیجه بازدید را گزارش دهند.

بازرسی که بوسیله مأمورین ستاد ارتش از واحدهای نظامی مقیم تهران
بعمل آمد، ناقص و سطحی بود و به نفع و وزیر گزارش دادند که خبری نیست و
واحدهای نظامی، دستخیز کار خود هستند.

با وجود این، اشاء توطئه کودتا، مانع از عملیات کودتاییان گردید.
خوانندگان جریان دقیق و کامل عقیم ماندن توطئه را در در شماره امروز
بسوی آینه ملاحظه میکنند.

ولی سبب انکاری مقامات ستاد ارتش سبب شد که کودتاییان، جری شوند
و توطئه خود را شب به شب (دیشب) معمول کنند.

از درویش، واحدهای کودتایی که بهترین آنها گارد سلطنتی بفرماندهی
سرهنگ نصیری بوده است، برای کودتا آماده میشوید.

ضمناً تجویز سایر واحدهای کودتایی در سایر ابدان مامم آغاز میگردد.
واحدهای گارد مقیم باغشاه، از صبح بحال آماده باش برای شب نگهباری میشوند،
بعضی از واحدهای تیب متعلق کوهستانی بفرماندهی سرهنگ متناز و تیب زرهی بفرماندهی
سرهنگ شاهرخ هم بانطاق سایر همدستان خود برای عملیات شب آماده میشوند.

برای واحدهای شرکت کننده در کودتا مأموریت های مختلفی در نظر گرفته
شده بود. از جمله سروان پلاری مأموریت داشت که ساعت ۱۱ و نیم شب حرکت کند
و در سه راه حشت الدوله با واحدهای دیگر که از طرف های دیگر بیایند ارتباط برقرار
کند. سروان نمایونی با اوضاع مأمور تصرف تلفن خانه بازار و دستگیر نمودن
عده ای از افراد معاضد کودتا بوده است. عده ای از واحدهای تانک تیب زرهی تحت
فرمان سرهنگ شاهرخ مأمور بودند که از سه راه طرشت برای اشغال شهر بیایند،
سرهنگ آژمود و سروان خسروانی مأمور بودند که بانگان مهر آباد را در مقابل
واحدهایی که تحت فرمان کودتایی ها نبوده حفظ کنند، اسامی عده ای از افسران
شرکت کننده در کودتای عقیم مانده دیشب برقرار ذی راست.

سر لشگر زاهدی. سر لشگر باتمانقلیچ. سرهنگ ممتاز. سرهنگ
شاهرخ. سرهنگ حسن آخوی. سرهنگ زند کریمی. سرگرد امان صفایی
سرگرد زند. سروان اسداله کاوسی.

همانزاین افسران عده ای از نمایندگان درباری و سایر مقامات هم در توطئه شرکت
داشته اند که جریان دقیق بعداً با اطلاع خواهند رسید.

کودتاییان قرار گذاشته بودند که ابتدا نخست وزیر و عده ای از وزیران را
توقیف کنند و عده ای از آنها را بلافاصله اعدام نمایند. قرار بوده است که پس از انجام
این عمل صبح زود خاتمه و نخست وزیر کاندید بیدید که سر لشگر زاهدی بوده است، اعلام کند
و سر لشگر باتمانقلیچ هم بریاست ستاد ارتش منصوب گردد.
رابط بین شاه و کودتاییان سرهنگ نصیری و سروان صفایی بودند.

امروز هر مردم ضد استعمار تهران قدرت عظیم ملی خود را در یک دقیقه بزرگ علیه کودتاییان درباری
نشان می دهند و از هم وطنان دعوت می شود که همه را به دستان ظهار امروز در میدان بهارستان حضور یابند